प-११४ १

॥ द्रव्यकिरणावलीप्रकाश ॥

भं॰व॰ १

॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥गंडाभोगविलोलषट्पदघटासंचारणाद्याश्रितःशुंडादंडविघट्टनेनपरितोविघ्नाद्रिनिघ्नन्निवानिर्गच्छन्मद
वारिपिच्छिलतरेमार्गेमुहुःप्रस्खलन्नारब्धेममसज्जायतामिहकरालंबायलंबोदरः॥१॥जयदेवगुरोःसम्यग्धीत्यमतमुन्नमां।इ
द्युप्रकाशविद्दौशाचिद्रन्नःप्रवर्त्तते॥२॥मिलदिति।विश्वरूपवीजंमहादेवस्तदंकुरसमामित्यर्थः।अत्रान्यदपिवीजंमघादिजल
संबंधेनांकुरंजनीतिध्वनिः।मणिकारमतेनाह।कार्येति।ननुरविनमस्कारमित्ययुक्तं।रवेरनात्मत्वेषादितिस्वोक्तमुपपादयति
।यदिति।विद्याविद्ययोरिति।नत्वविद्येवयासंध्येतिव्याख्यानासंध्याराजन्योरेवरूप्यत्वंनत्वविद्याविद्ययोरितिचेत्।अत्रविद्या
विद्ययोरित्यत्रविभक्तिविपरिणामस्तेनसंध्याराजन्योर्विद्याविद्याभ्यांरूपणमित्यर्थपर्यवसानमित्येके।रूप्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या
रूपणंरूप्यरूपकभावसंबंधस्तथाचविद्याविद्ययोःसंध्याराजनीभ्यामिहरूप्यरूपकभावसंबंधाद्इत्यर्थइत्यन्ये।केचित्तु
रूपणादितिपाठस्तत्रनिरूप्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्यानिरूपणंशब्दउपमानमाह।तथाचभानप्रकाशमनिर्देशादुपमानत्वमित्यर्थो
बोध्यः।विद्येवेतिमध्यमपदलोपीसमासः।योग्यताबलात्सामान्यशब्दोविशेषपरइत्याहपूर्वेति।ननुरव्येकदेशःसंध्यातथाच राम॰
तस्यावैरूजनीक्षयइत्यतआहसंध्याचेति।निरस्तेति।नत्वनिरासोनप्रागभावःप्रध्वंसोवा।अतीतानागतयोस्तदभावात्।नाद्यं १

न१ ज२

म०व० रात्रित्वं लाघवात् ॥ नत्वत इत्थमिगर्भमितिशमिसंध्यापि रात्रिरेव । संध्यारात्र्योरित्यादौ धर्मशास्त्रे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन ।
२ तत्र प्रयोजनांतरं वदिहापिदोषातिशयादिप्रयोजनप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः सारार्हयइति । लक्षोपइति । नच कर्मयोगं विनानसं
भमीतिवाच्यं । उदेतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थप्रदर्शनाडुपसर्गार्थस्यैव कर्मत्वादितिभावः ॥ नत्वल्पवर्थे पंचम्यानश
क्तिर्मानाभावात् ॥ नलक्षणाया इतिभक्तौ जहल्लक्षणायाश्च स्तुत्यन्तेरितिचेत्सन् । कर्मणि पंचमीतिसूत्रस्वरसात् कर्मत्वमात्रे हि पंचमी ।
नचल्पवर्थ्यलाभः । ल्यब्लोपएवपंचमीविधानेन त्वल्पवर्थं तस्यैव तद्बोधकत्वात् ॥ सेवेति । पद्यथ्यात्मसाक्षात्कारस्तत्प्रकाश्यो
नत्वत्तत्प्रकाशकस्तथापुनरप्रकाशयत्वं किंपाति पूर्वप्रकाशयत्के हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ तत्त्वप्रकाशकत्वं तत्त्वविषयक
त्वं विषय. ता च क्वचित्प्रतिपत्त्यनुबंधितया क्वचिद्व्यापाराननुबंधितयेत्यन्ये । मिथ्याज्ञानमिति । तज्जन्यवासनेत्यर्थः ॥ नपुंसकत्वा
नुपपत्तेराह । आत्मस्वरूपमिति । साक्षात्कारायचेति । साक्षात्क्रियतेनेनेतिव्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्ब्रह्मांतर्वर्ती आलोकः ॥ तेन रा०
तद्यर्थमितिसूर्यपक्षेनविरुद्धमित्याहुः ॥ आत्मभेदेति । आत्मनिष्ठभेदेत्यर्थः ॥ मोहेति । यद्यपि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्तते २

तदा कामरूपादौ रविरश्मिसत्त्वात्। तत्र ज्योतिःशास्त्र स्पष्टमाणत्वात्। तथा चैतद्द्वीपपदं तत्तद्देशपरं। न चाननुगमः। ४॥

तादृग्भावस्य दिनेतिव्याप्तेः। एतद्द्वीपवर्त्तिरविरश्मिजन्यद्वीपान्तरेतदाप्यत्यन्ताभावसत्त्वात्। अत एव न संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो वे
ति चेत्। न। सावधिसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वादित्येके। रविरश्मीनामुत्पन्नत्वे न विशेषणाद्ध्वंसस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ये। द्वीपश्च
त्र भारतवर्षादिः। तेन जंबूद्वीपान्तर्गतमेरोरुत्तरभागे रात्रावपि रविरश्मिसत्त्वेप्यतिव्याप्तिर्नेत्याहुः। केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरं। उ
क्तं देशे एकदंडरात्रौ रविदंडद्वयेवाव्याप्तेः। किंतु देशोकः कालविशेषो रात्रिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वादननुगमो न दोषः इति व
दंति। न च रात्रौ वह्निगतरविरश्मिसत्त्वादसंभव इति वाच्यं। तदा तस्य रविरश्मित्वाभावात्। तस्य तदविनाशित्वात्तदारंभकपरमा
णुभिरन्यतेजसामारंभात्। अन्याप्रविष्टेति विशेषणात्। प्रकाशकत्वे न विशेषणात् नसोत्र सरेणसत्त्वे संप्यसंभवः। यदि सकल
पदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदं। प्रलयेतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्यद्रव्याधारपरं। यद्वा यावद्रविरश्मिजालसंस
र्गाभावावच्छिन्नैतद्द्वीपावच्छिन्नत्वं विवक्षितं। तेन प्रलयेन प्रसंगः। तदा द्वीपाभावेन विशेषणाभावात्। न विशिष्टाभावसत्त्वात्।
न चैवं विशेषपदं व्यर्थं। कालस्य नित्यद्रव्यस्य धारणीयत्वात्। उपाधेरेव रात्रित्वात्। ननु निरस्तैतद्द्वीपवर्त्तिरवित्वमेव कालस्य

इति । मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणतत्त्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे तथात्वसंभव इति भावः । किरणपरंपरां चेति । अत्र
तेजःपदेन प्रभायाः किरणावयवस्य वा विवक्षणमतो न तेजःकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः । ननु कर्त्रे परोक्षे कथं लिङि
त्याशंकायां कस्यचित्समाधानमाशंक्य निराकरोति । ख्यातत्वाच्चेति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविक्षेपादिलिङ्परत्वे
नान्यथा सिद्धं । अत एव बहु जगद किलाहमित्यादौ चित्तविक्षेप एव तथा प्रयोग इति चिंत्यं । ननु तंत्र मतं त्रासिति व्याहतमतोऽप्रा
शस्त्येनानिति दर्शयति । असम्यगिति । क्षीणेति । दोषपदं रागद्वेषमोहपरं । तथा च लक्षणत्रयं बोद्धव्यं तथा हि । समानाधिक
रणरागप्रागभावासहवृत्तिरागध्वंसवत्पुरुषत्वं त्रिष्टत्वं । एवं राग पदस्थाने द्वेषादिपदप्रक्षेपेण बोध्यं । पुरुषपदं च कालेतिव्या
प्तिवारणाय । एतेन त्रयपदेनाभावमात्रं विवक्षितं न ध्वंसः पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तं । असत्त्वे अशिष्टत्वेऽज्ञानवत्त्वे सती
ति । एतत्कालीनेत्यभावविशेषणं । एतच्च प्रतियोगिसमवायिदेशेपि समयावच्छेदेनात्यंताभाव इति वादिमते बोध्यं । घटादावति
व्याप्तिवारणाय सत्यंतं । यद्यप्येतदपि दृष्टाद्यावतिव्याप्तं तथापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थसंभवान्निमंदांतः संज्ञाइ ति भावः ।

स्यां २

म०च० जन्मांतरीयतादृशमिथ्याज्ञानात्यंताभावमादायप्रबोधाद्गातिव्याप्तिर्मामूदित्यतउक्तमदृष्टसाधनत्वविषयकेति।यद्यपिशिष्टस्यापिक्वचि
३ ×वारणायैतत्कालीनेति।तथाचयदातदत्यंताभाववत्त्वंतदाशिष्टत्वमित्यर्थः४इदंचतत्तमित्यादिभ्रममादायाव्याप्तिः॥दृष्टसाधने
तत्साधनत्वभ्रमसंभवाद्दोषतादव [illegible] तथाप्यदृष्टंनास्तितत्साधनंनास्तीत्येवंरूपमिथ्याज्ञानात्यंताभाववत्वंवाच्यंध्वंसमादायेवो
द्धातिव्याप्तिवारणायात्यंतेतिपदं।नचमिथ्याज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितयातत्सत्वकालेपितदत्यंताभावसत्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यं।प्रति
योगिव्यधिकरणात्यंताभावविशेषणत्वात्।निषिद्धेति।यद्यपितदातस्यशिष्टत्वेपिनकाचित्क्षतिःसदाचारेचार्थविशेषणाप्रक्षेपे
णावेदत्वानुमानेनकोपिदोषः४अन्यथासिद्धंतेप्यमीते४तथाप्यसिद्धकालेइतिविशेषणोपादानबलेनविशेषणानिरपेक्षवेदत्व
मापकत्वलाभात्।अन्यथातद्विशेषणप्रक्षेपेकालपदग्रहणानुपपत्तेरेतदुक्तं।तदातस्याशिष्टत्वेप्यवहारमभावादतिव्याप्तिरित्य ३
प्याहुः४जाग्रदादौदृश्यमानोपेत्यादिकमेवशिष्टत्वमुचितं।व्यभिचारवारणोपायस्यानुपदमेवदर्शयिष्यमाणत्वादित्यभिसंधाया
हा।तथापीति।एतच्चलक्षणंप्रत्यक्षप्रकाशेविधंचिंतं।नतुशिष्टाचारस्यवेदत्वाधिकरणत्वात्कथंतद्वत्वानुमापकत्वमित्यतोसमान प्रकार

माह। एवंचेति। अलौकिकेति। न तु शिष्टकृतानिष्फलकर्मता इत्याहौव्यभिचार इ। न च न विकृष्टहाणिकोग्नवैदिकाादिना तस्याविगीतत्वादेवन
तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः। चैत्यवंदनादिव्यभिचारवारणस्याविगीतपदादेव लाभात्। न च लौकिकत्वादेव तस्य
न तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। लौकिकत्वं ह्यन्वयव्यतिरेकादिप्रमाणसिद्धत्वं तदनिष्टानुबंधीष्टसाधनताकत्वं। न च तत्र तदस्ति इष्टफल
भावात्। न चाशिष्टपदमिष्टसाधनताभ्रमरहितपरं अतो न तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। तदाचारे चेति पूर्वग्रंथविरोधात्। तद्धि हि न पूर्वग्र
कं। तच्छिष्टस्यैव परामर्शात्। प्रमादकृतमद्गुविषसंपृक्तान्नभोजने तथापि व्यभिचारश्चेति चेत्। अत्र वदंति। वेदैर्व्यादिना शिष्टव्यव
हारप्रयोजकं शिष्टत्वमुक्तं। वेदाद्यप्रामाण्यपक्षेहि तौ तूपलक्षणामेतत्। तेन इष्टसाधनतांशे भ्रमरहितत्वस्योपलक्षणात्। तथा चात्र शिष्ट
पदं तत्परमेव। तेन निष्फले कर्मणि न व्यभिचार इ। न चाविगीतपदेनैव तद्वारणमिति वाच्यं। विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च तत्र न
स्ति सर्वथा तत्र इष्टफलाभावात्। प्रसंगभावेन वैदिकनिषेधासंभवात्। निषेधस्य कथंचित्प्राप्तविषयत्वनियमात्। लौकिकत्वं च
शक्तत्वपंजीविप्रमाण्याति रिक्तप्रमाणबोधितेष्टसाधनताकत्वं। तद्रहितत्वमलौकिकत्वं। एतच्च भोजनादौ व्यभिचारवारणं

५

अ॰ प्र॰ या। चैनेवमविगीतपदवैयर्थ्यमागमस्यागमनादेरलौकिकपदेनैवनारणादितिवाच्यं। वेदबोधितकर्त्तव्यताविशिष्टबलवदनिष्टाननुबं
४ धीष्टसाधनताकत्वस्यसाध्यतयाश्येनयागेव्यभिचारवारकत्वात्। अतस्यग्राह्यबोधितेष्टसाधनताकत्वेनालौकिकत्वात्। एतदपि
श्येनयागेवलव दनिष्टाननुबंधित्वंनयमतेतन्मतेबोध्यमिति। मानसएवेति। तथाचजातिविशेषएवतत्पदशक्यतावच्छेदकइति
भावः। अविनिगमइति। तथाचकायिकादिकमपिनमस्कारपदवाच्यमितिभावः। ताननतापीति। जातिसांकर्यात्कायिकत्वाविकये।
रेकजात्यसिद्धेः। शक्यतावच्छेदकाभावात्तदुभयंननमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः। कथंतर्हितात्पर्यंतदनुमानमित्यतआह। अनुग
तेरिति। अयंज्ञानविशेषरूपनमस्कारवाच्यउन्माद्यबुद्धेत्वकदंडवत्पतनादिकारिवादित्यादिप्रकारेणानुमानेबोध्यंमनसेति।
मनोव्यापारेरित्यर्थः। तेनमनोभिरितिवहुवचनं नानुचितमितिभावः। ननुतावन्त्रित्यादिनाचेष्टामात्रवृत्तिजात्यनपवादाद्विनिग
मकाभावप्रदर्शनएव। मनःपदस्यमुख्यार्थत्वसंभवेव्यापारलक्षणाकल्पनमयुक्तंचात्यतआशयंतदर्शिनिधायाह। इत्येकइति। जातित्रय राम॰
मित्युपलक्षणंसंकरभयेनाधिकस्यापिसंभवात्। अत्रइत्यस्वरसोद्भावनं। तद्बीजंतुजात्यर्थेप्रतिसन्नकडस्थरिताद्यपिनानार्थानसा ४

योयुगपद्भवत्येवेत्याहेति। कल्प्यनमयुक्तं। तात्पर्याभावेचा। वृत्तिरपिनस्याश्रास्वापकर्मबोधकत्वकृत्त्वावच्छेदकजाति
मत्त्वस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यसंभवात्तनानार्थतापि। सान्वेति। कर्तृत्वमुनिप्रणामापेक्षयाईश्वरप्रणामे। कर्तृत्वसंग्रहापेक्षयामुनिप्रणामेच
व्यवधानमस्त्येवेत्यर्थः। पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति। नचैवंभोजनानंतरंमासादिनाव्यवधानेपिभुक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगःस्यादितिवा
च्यं। तथाविवक्षायामिष्टत्वादितिभावः। अत्रेदमनभिमतिबीजमाहः प्रतीतिबलेनाव्यवधानपर्यंतंशक्येनाहभुक्त्वाव्रजतीत्यत्रभोज
भोजनसामयंगमनयोः प्रतीतिरपितभोजनमात्रापेक्षयाविलंवितत्वास्मिन्नस्त्येवचालितइति। अतएवक्त्वातःकारणताग्रहोपि। नचभोज
नानंतरमव्यवहितत्वाभिमतयोगत्वक्षवादसंभवीदमितिवाच्यं। क्रियांतराणुकूलविलंवाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात्। तदनुकूल
क्रियायास्तदव्यवधायकत्वात्। अन्यथाव्यापारव्यवहितानामिंद्रियादीनामजनकत्वापत्तेरिति। तथात्वेपीति। नियतोपस्थितिकाले
पीत्यर्थः। प्रधानक्रियामिति। प्रधानत्वंक्रियायामसमानकालत्वं। तथाचासमानकालीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेनालिंगेन
होपातपूर्वत्वधीरितिनतत्रापिव्याप्तिः। नचासमानकालीनत्वंकृतउपस्थितमितिवक्तव्यं। अत्यन्तयापूर्वत्वस्याशक्यत्वेपित

म०व० स्फुत्वापत्ययश्चाक्त्वात्पूगमारभिन्नकालीनप्रयत्नसाध्यत्वंक्रियायांप्रधानत्वमित्यन्येनतुभिन्नकालत्वंव्रजनपूर्वकालतयाप्युपप
५ न्नमितिकथंभोजनपूर्वकालत्वाक्षेपइत्याशंकातोऽथोसि।व्रजनक्रियाया अपीति।नतुव्रजतीतिलडर्थस्यवर्तमानकालत्वेनव्रजने
पूर्वकालत्वबाधान्नेवमितिचेन्न।व्रजनकालस्यवर्तमानत्वेपिभिन्ननिरूपितपूर्वकालत्वाविरोधात्।भुक्त्वाव्रजगामेत्यादौतथाप्यप्रतीत्या
रात्स्मृतेपिलटःप्रयोगदर्शनाच्चैकेयमित्यपाङ्अनद्य,क्तांतस्यपश्चात्प्रयोगएवेत्याह।नचेति।स्वेच्छाधीनपदप्रयोगस्यानियमादितिभा
वः।केचित्तुपूर्वोक्तमेवस्पष्टयन्तिनचेत्यादिनतुक्तोति।क्त्वाप्रत्ययस्यसमानकर्तृकत्वरूपकृत्यर्थएवान्वयनियमादतएववैपरीत्ये
नापिनाबुभवइतिभावः।तदपेक्षांतानिष्ठांअनेकक्रियेति।नियतक्रियापूर्वत्वाक्षेपकाभावादितिभावः।नचभुजिक्रियायाःप्रधान्ये
नोपस्थितेस्तत्रैवपूर्वकालत्वंकल्प्यतइतिवाच्यं।प्राधान्येनोपस्थितिर्हिशाब्दबोधेआकांक्षाप्रयोजकत्वेनकार्यंचिन्निमित्तिकास्याउपस्थि
तेत्वाक्षेपेतुभावनेतत्त्वच्छानिपदस्यार्थतेतंत्रमितितदधीनान्यतरस्योर्वीपर्यायप्रकारोपिनप्रधानक्रियापूर्वत्वधीसस्थालिंगाभावात्।नचा राम०
क्षेपलब्धस्यापिशाब्दबोधविषयत्वमित्याकांक्षावशाद्बोधान्येनोपस्थितक्रियायामेवतदन्वयधीरितिवाच्यं।शाब्दीह्याकांक्षाशब्देनैवपरि ५

र्पूर्वत इति न्यायेन । तथात्वात् । अत एव भुक्त्वा व्रजति भुक्त्वा जगामेत्यादौ भुजनादेः कालान्तरसंबंधित्वेनोपस्थितस्तथा कालान्
यनिराकांक्षतया सा क्रिया हेतुजिक्रियायामेव पूर्वभाव इति निरस्तं । तद्भुक्त्वा जगामेत्यत्र तत्कालसंबंधित्वेनोपस्थिते भोजने पूर्व
कालत्वानन्वयप्रसंगाच्च । यदि च तादृशं निरूपितपूर्वत्वान्वयेन विरोधः स्यात् भोजनादावपि तद्वदेवास्ति । न चाऽसमानका
लीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यं । परेण समानकर्तृकत्वमात्रस्यैव क्त्वावाच्यत्वाभ्युपगमेन तेन रू
पेणानुपस्थितेः । व्याप्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेरेवाक्षेपांगत्वात् । तस्मात् हेतुत्वे वाऽभ्युपगमे वा समानकर्तृकत्वमात्रस्यैवार्थ
त्वापत्तेः । यद्यप्येवमप्यसमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः संभवति एवं तथापि भावनियत क्रियापूर्वत्वधीः स्यात् । असमा
नकालीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्वकालत्वेन येन तत्र शक्यं किं वाक्षेप्यमिति तिङ्समणां बोध्यं । तस्मादिति । न चैवं
क्त्वान्तः पूर्वकालत्वोपस्थितावपि कृत्तः प्रधानक्रियायां तद्वयनियम इति वाच्यं । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् ।
उभयमिति । पूर्वकालत्वं समानकर्तृकत्वं चेत्यर्थः । क्त्वो विति । धर्मभेदात् ऽपस्थितधर्मिभेदविवक्षया द्विवचनं । न तूक्ताः क

6

मं०व०
६

न्नेरिशाक्तिविरहाद्भोजनकर्तुरत्र पश्चितो कथमभेदान्वयधीरिति चेन्न। न। अभिन्नकर्तृकत्वे भेदांशस्यान्यलभ्यत्वेनानाकांक्षत्वेपि कर्त्रैश
स्य शक्यत्वाभ्युपगमात्। यद्वा ज्ञातिमात्रस्य शक्यत्वाद्भोजनव्रजनकर्त्रोरैक्याधिकरणस्य वाक्यार्थत्वेन भानं। तथा च व्रजनज्ञातिमा
न्व्रजनपूर्वकालीनभोजनज्ञातिमानित्यन्वयः। न चैवं चैत्रो गच्छति मैत्रो भुनक्तीति वाक्ये नोक्तस्थले चैत्रो गच्छतीति भिन्नकर्तृकत्वेपि क्त्वा
प्रयोगः स्यादिति वाच्यं। तत्र तस्यासाधुत्वात्। समानकर्तृकक्रियायामेव तथात्वादिति। मुखमिति। त्वयापि प्रधानक्रियायामेव पूर्वका
लत्वाक्षेपाभ्युपगमादनन्यगत्या तथाभ्युपगमाद्वादिति भावः। अनुभव इति। एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितं। तस्मादुप्र
धानेति। न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थभानाद्व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यं। प्रकृत्यर्थान्वयमात्रे व्युत्पत्तेः। प्रकृते चानंतर्यनिरूपकत्वेन भोजनस्य
पप्रकृत्यर्थान्वयोस्त्वेवेति भावः। सुविभक्तावेव तथा नियमादन्यत्र तथाभावेप्यदोष इत्यप्याहुः। एवं च भोजनज्ञातिमान् भोजनानंतर
व्रजनकृतिमानित्यन्वयः। न च भोजनस्योभयत्रान्वये दोषः। घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य तृतीयोपस्थाप्यकरणत्वैकत्वाभ्यामन्वयदर्शना रामं०
दित्याहुः। आराध्यत्वेनेति। आराधनाविषयत्वेनेत्यर्थः। वेदादीति। फलानुपधानावनिश्चयः अनुस्ता। तत्र निश्चयत्वमप्रामाण्यशंकाना ६

स्कंदादिनत्वो। तत्र च वेदबोधितत्वं प्रयोजकमिति ह्यचा वेदादौ स्युक्तं न च लक्षणानामनुगतं तेन नाननुगम इत्याह। भक्तिश्रद्धे इति। भाव
प्रधानो निर्देशः। जातिविशेषो नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषो। नन्वेकज्ञाननिष्ठत्वे उत्पत्त्युक्तिकजापत्तिः। भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे य
त्रैकसमूहालंबनेन नमस्कारः कृतस्तत्राव्याप्तिः। क्वचिदेकनिष्ठत्वे क्वचिच्च भिन्ननिष्ठत्वे जातिसंकरापत्तेरिति चेन्न। भिन्ननिष्ठत्वेपि
समूहालंबनज्ञाननमस्कारस्य न फलदातृत्वमिति वदंति। केचित्तु नमस्कारनिष्ठा भुक्तजातिविशेषादित्याहुः। तथापि लाघवादिति।
उपसर्गाणां शक्तत्वे शक्त्यंतरकल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः। नन्वेवं शक्त्यंतरकल्पनमेवेत्यत आह। एवं हीति। तत्रैव नानाशक्तिर्यत्र परस्प
रव्यभिचारिनानाप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। यद्यपि जिपूर्वं पत्वेन शक्तौ शक्त्यंतरकल्पनागौरवमेव बाधकं तथापि लाघवेन प्रवृत्ति
निमित्तभेदमात्रस्येव शक्तिभेदप्रयोजकतया पराजित्वेनापि उत्कृष्टजयत्वावच्छेदेन शक्तौ शक्त्यंतरमेवेति तत्रापरितोषमनुसमाधानां
तरमाह। प्रतिष्ठत इति। प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थान्वयासंभवेनावश्य ह्यर्थे गमनस्याख्यातार्थान्वयानुपपत्त्या प्रत्यूह प्रवृद्धस्य गमन
गमनयोरुपस्थापने परस्परविरोधेनान्वयबोधाभावप्रसंगेन च प्रोत्तरस्थावेनानन्यगतिकतया गमने शक्तिकल्पनादिति भावः।

7

भ०व० नचत्वप्रशाद्यस्याभावमात्रवाचकत्वमस्तु। तथा च धात्वर्थगतिनिवृत्त्यभाववत्त्वेनान्वये परं पर्याप्सकार्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयोपीति न शक्तता
८ वच्छेदकत्वकल्पनमिति चेन्न। न भवेदेवं यदि गतिनिवृत्त्यभावप्रकारिका धीस्ततो न चेत्तन्न चैवं। गमनत्वप्रकारकान्वयानुभवात्। केचित्
तु प्रशाद्यस्याभाववचनत्वेपि धात्वर्थस्य गत्यभावस्य पर्यन्तत्वेनानुपस्थित्या गत्यभावाभाववत्त्वेनापि धीर्दुर्लभेत्याहुः॥ नत्वयन्तूपसर्गस्य
नसार्थकत्वे तदा सुगतिर्भाषणादयाद्येषु संग्रहेन कथं वङ्क्वा हि समासइति चेन्न। द्योतकत्वेपि तत्वतस्य साधुत्वादित्याहुः॥ नव्यास्तु
।उपसर्गाणां वाचकत्वे ऽर्थवदित्यादिनैव प्रातिपदिकसंज्ञायां सिद्धायां निपातस्यानर्थकस्येत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तिः समासान्तरस्याभिमान्निविधाभूत
स्यानर्थकप्रसंगस्तथा च तत्तदनुपपत्तेरनर्थकस्येत्यभिधानं च तेषां द्योतकत्वे बीजमित्याहुः॥ ननु गमनप्रकृष्टजयादौ शक्तिरेव न कुतो
धातूपसर्गयोः शक्तिर्विभिन्नगमकत्वेन गणाल्लक्षणयैवोपपत्तेरनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्याशयेनाह। विरोधीति। विरोधित्वं संबंधेनेव
लक्षणयेत्यर्थः॥ प्रजयतीति। विशेष्यवाचकस्य जयवाचकस्य विशिष्टे प्रकृष्टजये लक्षणेत्यर्थः॥ नचैकदेशे जयांशेन लक्षणास्वास्मि राम०
न्न संबंधस्याभावात्। नच प्रकृष्टांशस्य लक्षणया जयांशस्य शक्त्योपस्थितावभेदान्वयेन प्रकृष्टजयोपस्थितिरिति वाच्यं। युगपद्वृत्तिद्वयवि ८

रोधात्। अत एव गंगायां घोष इत्यत्रापि न गंगातीरत्वेनोपस्थितिरपि तु वक्तृगत्या तस्य तीरत्वेनेति सिद्धांत इति चेत्। अत्र वदंति। विशिष्यवाचक
स्य जयवाचकस्य विशिष्टे प्रकर्षविशिष्टे लक्षणैवेत्यर्थः। तथा च चिंतामणिकारमते वृत्तिद्वयापत्तेरिष्टतयाऽक्तदृष्टांतस्य लक्षणयाऽज
यांशस्य शक्त्यैवोपस्थितावभेदान्वयाद्विशिष्टोपस्थितिः। न चैकपदोपस्थाप्ययोरन्वयबोधो न दृष्टचर इति वाच्यं। सत्या कोशादावदर्शन
मात्रस्यादोषत्वात्। आख्यातार्थकृतौ विष्टसाधनत्वस्य लडर्थवर्तमानत्वादेश्चान्वयदर्शनात्। योगरूढौ त्यादेरत्वोपस्थाप्यत्वस्य गत
त्वशक्यान्वयबोधकत्वदर्शनाच्च। अत्र भावकत्वे च रज्ञत्वं प्रयोजकं न तु लाक्षणिकत्वाभाव इति भातोऽभेदान्वयधीः॥ न त्वेवं गंगातीर
त्वेनाप्युपस्थित्यापत्तिरिति चेन्मैवं। तत्र शक्तिलक्षणाभ्यां पूरतीरोपस्थितावपि नाभेदान्वयः। अयोग्यत्वात्। मनुसंबंधित्वेन तथाऽ
पस्थितेः। न च संबंधोऽन्वयतया भासत इति वाच्यं। स्वतंत्रपदार्थयोरुपस्थितावभेदान्वयस्यैवाकांक्षाक्रमेण व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अत एव
व षष्ठी समासादेर्विभक्त्यर्थलक्षणा। न च भूतले घटो नेत्यत्र घटस्याभाव इति वदन्वयो भावीति वाच्यं। न भेदे व्युत्पत्तिभेदात्। अत एव घटस
मवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधीः। न वा घटाभाव इत्यत्र तथाधीरिति। एतन्मते गंगातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः। न च नेदेशा

भ०व०
८

संबंधाभावान्नलक्षणेत्यत आह। विशेष्येति। यद्यपि विशिष्टस्यार्थांतरत्वेपसिद्धांतो ऽनर्थांतरत्वे संबंधानुपपत्तिः तथापि प्रकृष्टे
जयस्याभेदरूपसंबंधाल्लक्षणोपपत्तिः। नचैवं जये पि लक्षणायां न दोष इति वाच्यं। संबंधिभावच्छेदकभेदं विनाभेदसंबंधस्यापि
ग्रहीतुमशक्यत्वात्। नहि घटो घट इत्यभेदधीः। प्रकृते च प्रकृष्टत्वेन जयत्वेन चोपस्थितस्याभेदसंबंधस्य ग्रहसंभवात्। नचैवं प्रकृष्टजयत्वे
नोपस्थिते विशिष्टजयत्वावच्छिन्नाभेदग्रहसंभवाद्विशिष्टलक्षणैवास्त्विति वाच्यं। नीलघटो घट इत्यनेवं तत्राप्यभेदसंबंधाग्रहात्। अस्तु
वा तथा तथापि प्रकृते संगतिरिति। प्रादेशिति। तथा च तत्तदर्थे ज्ञात्यर्थयोः एकत्वेनैव द्योतकत्वमिति भावः। लुप्त इति। नचैवं षष्ठीसमासेपि
षष्ठ्यर्थलक्षणा न स्यात्लुप्तस्मृतषष्ठीतस्तदुपस्थितेरिति वाच्यं। प्रकृतिं विना प्रत्ययस्य निराकांक्षत्वात्तथा धातुज्ञानं विना ग्राह्यबोधासंभवे
नात्र तथात्वात्। नन्विदमाह। धातुलोपमिति। राजपुरुषादिस्थले च षष्ठीज्ञानं विनापि लक्षणया राजांशो निराकांक्षत्वयबोधसंभवेनात्तथात्वात्रय
न्नदैवात्षष्ठीस्मरणं तत्र का गतिरिति चेन्न। एकत्र तथा कल्पने ऽन्यत्रापि तथात्वात्। अतोऽन्नलक्षणेत्यप्याहुः। विशिष्टेति। क्षमाजन्याचारत्वेने राम०
त्यर्थः। समीहितक्रियेति। क्रियापदं क्रियमाणपरं इष्टप्रतिबंधकदुरितनिवृत्तिव्याप्तिनिरासाय। प्रत्यूहः। अविघ्नेति। यद्यपि प्रलये विच्छेदस्य ८

संभवस्तथापि तज्ज्ञानमविच्छेदे बोध्यः। शिष्येति। शिष्टत्वमत्रान्तत्वं। अनुमानादिति। परिशेषानुमानादित्यर्थः। अयोग्यतानिश्चयत्वेन शा
ब्दबोधहेतुतेति मन्वानः शंकते नन्वेवमिति। ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेपि दृष्ट इत्यत आह तृणेति। तृणत्ववन्हित्वाव
च्छेदेनेति शेषः। सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्य तत्रापि ग्रहात्। न च तद्देवान्नापि कारणत्वग्रहोस्त्विति वाच्यं अरणिमण्यभाववति
तृणे मणिविशेषितृणत्वव्यतिरिक्तवह्निहेतुग्राहकस्याभावात्। न च व्यक्तिरेव तद्ग्राहिका व्यभिचारेणात्मस्य कारणत्वस्य बाधात्। अध
ष्येव मणितृणत्वसामानाधिकरण्येन स्तुत्या हेतुतामाह। संभवत्येवं तथापि समाप्तित्वं मंगलत्वावच्छेदेन कार्यकारणभावोऽग्र
ह्यग्रह इति भावः। केचित्तु पर्वतेवन्हिव्याप्यवत्तायहेपि यथा तत्र न वन्हिग्रहस्तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्वग्रहेपि तृणादेर्न
कारणताग्रह इत्याहुः। मंगलत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचारनिश्चयाभावान्न संदेहस्य बाधप्रतिबंधकत्वान्न स्वछेदेन हेतुत्वग्रहो भवत्ये
वेत्याह पोष्येति। संशयनिश्चयसाधारणायोग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः। यद्यपि मानसनमस्कारा भावी नयोग्या उपलब्धिनि
श्चयस्तथापि प्रकारान्तरेणानिश्चय इति भावः। विशेषेति। ऐहिकमंगलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः। सामान्यतः मंगलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः। अय

9

भ०व० घेति। तथा च तत्र मंगलमेव न सांगमिति भावः। अवयद्यप्यसंभवीत्यव्ययः। आशुविनाशिनामिति। क्षणिकाणामिति शेषः। नत्ववि
८ घ्नसमसंख्यामंगलत्वेन हेतुतायां नानुगम इत्यरुचेराह केचेति। ननु विघ्नसंदेहवतां शिष्टानामाचारेणानुमितश्रुत्या तथैव बोधनात्सं
शयेपि प्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह न चेति। अन्वयेति। यद्यपि विघ्नसमसंख्यमंगलस्य हेतुत्वान्नान्वयव्यभिचारः समाप्तिविशेषे हेतुत्वान्न
व्यतिरेकव्यभिचारः अन्यथा प्रायश्चित्तजन्योपि विघ्नध्वंसे व्यभिचारास्तोपि न फलं स्यात्तथापि प्रत्यक्षस्य प्रकारोत्तरमनुसंधेयं। सविशेषणे
हीति। अहं स्वर्गी स्यामित्यत्रैव गौरवादिना विशेष्ये बाधादिति भावः। विघ्नात्यंताभाव इत्युपलक्षणं। अनुत्पादध्वंसावपि द्रष्टव्यौ। न
भावा क्षतोत्यंताभावपदं तत्परमेवात्मनि तदत्यंताभावो दित्यपि वदंति। लोकेति। यद्यप्येवमपि सांगाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभाव
नियमोऽभ्यएव न चाविघ्नस्यापि मंगलांगत्वं फलवत्संनिधिश्रूयमाणस्येवांगत्वात्तथापि विघ्ने सत्येव सांगात्वादपि तस्मात्फलं तथैव
विधिबोधनात्। तदिदमाह। विघ्नेसतीति। यत्तु प्रायश्चित्तवद्दुरितवत्त्वे नाधिकारात्तदभावेऽधिकाराभावान्मंगलं न सांगमिति तत् राम०
भ्रंते हि तद्दैवविघ्नसंदेहेन प्रवर्तेत। वैदिकेऽधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्तकत्वात्। विघ्नध्वंसार्थीति। पापध्वंसार्थीत्यर्थः। अत्र च तन्न ८

पिद्रांकितानिष्टवारणार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टैवेत्याह शंकितेति। मनसेति। तथा च दुरितवत्त्वेनाधिकार इति भावः। यथा च कामनाज्ञानमपि प्र
योजकं तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकारे अधिकारी। नि। प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः। तथा चोक्तयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः। प्रथमेऽधिकारसं
देहत्वेन प्रयोजकत्वमन्येवाधिकारज्ञानवत्त्वेनेति। अतएवेत्यस्यार्तिहेतुंपमाह। दुरितवत्त्वेनेति। नन्वेवं देवकथमित्यत आह वि
रोधादिति। अधिकारस्य फलजनकविशेषणतया एकत्र जनकत्वप्रतिबंधकत्वविरोधादित्यर्थः। तएवं मूलोक्तसमाप्त्यभिप्राये
ण। अतएवोक्तंसमाप्तिकामनयाइति। विघ्नध्वंसफलकत्वे च तत्कामनाया एवाधिकारत्वात्। विघ्नध्वंसफलाभिप्रायेण। उत्तरदो
षः। प्रायश्चित्तवत्विघ्नस्यापितद्ध्वंसजनकत्वात्। एवं च वेदिकेपि अधिकारानिश्चयस्यैव प्रवर्तकत्वमिति दूषणमुभयत्रतुल्यमिति बो
ध्यं। फलसंदेहपर्यवसन्नतया द्वारसंदेहे प्रवृत्तिः संभवत्येव नत्वनिमित्तसंदेहे दृष्टेति च नद्वारसंदेहः। किंत्वनिमित्तसंदेह इत्याह ने नि
मित्तिके हीति। नहिज्यायाने मित्तिकत्वेपि संदेहस्यात्तथात्वात्तदृष्टद्यायुक्तामित्यत आह अपि चेति। मंगलत्वं चेति। प्रतियोगिन्य
निव्याप्तिवारणायान्यस्य समत इति तदन्यत्वे सतीत्यर्थः। केचित्तु विघ्नध्वंसप्रतिबंधकदुरदृष्टाभावे [illegible] तिव्याप्तिवा

10

म॰ वृ॰ रणायसतइतिस्वाभावइतिनोक्तदोषावकाशः [illegible] इत्याहुः। यत्तुनिवृत्तिप्रागभावे अतिव्याप्तिवारणायतत्र। नच
१० सप्रतियोगित्वेनिजध्वंसपरत्वेनैवतन्निरासइतिवाच्यं प्रतियोगिपूर्वंतत्प्रागभावासत्वापत्तेः। तस्मात्प्रतियोगिजन्यएव सइति। तत्राऽ
पसिद्धांतात्। प्रतियोगिपूर्वंचप्रतियोगिप्रागभावएवतत्प्रागभावस्यव्यवहारहेतुरेवंचप्रतियोगीतत्प्रागभावध्वंसनिवृत्तिप्राग
भावव्यवहारहेतुस्सनचप्रथमस्याद्यविशेषणेनैवनिरासश्चरमस्यानिवृत्त्यजनकत्वादेवेति। कारीर्यामतिव्याप्तिवारणायप्रा
रिप्सितेति। कालादावतिव्याप्तेराहअसाधारणेति। नाहृष्टानि वृत्तिमात्रनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वमित्यर्थः। नन्वेवं
प्रतियोगिव्यप्रसंगाद्योपदंव्यर्थं। तत्रध्वंसप्रति तेनतेनरूपेण जनकत्वाऽस्वरूपगमेनाऽस्योक्तत्वात्। यद्विप्रारिप्सितप्रतिबंधक
इतिस्यापिप्रायश्चित्तनाश्यताहृतादृष्टत्वेनापिविशेष्यं। प्रारिप्सितप्रतिबंधकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतश्रवणादिज्ञानस्य
वदि संग्राह्यत्वमेवान्यत्राप्रसंगएवेत्याहुः। धात्वर्थेति। यथाधात्वर्थानेकक्रियाव्यापिता वह्न्याद्युक्तौ किंतु [illegible] वादिकं तथा मंगलत्वमपि राम॰
नेकामित्यर्थः। पदांतरेति। गोबलीवर्दन्यायादितिभावः। अथेति। नमस्कार इतिपदानंतरं फलदायीतिपदमध्याहरंतीत्यर्थः। १०

तथा चोक्तक्रमेण क्रियत इति सा ध्येऽदृष्टफल हाधिवेस तिक्रमक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारवं हेतुः। निर्विसर्गपाठपक्षेनमस्का
रजन्यादृष्टफलदायी त्यर्थः। अध्याहरंतीत्यस्य रससूचनं। तद्धीजं शिष्टाचारादिति ने नाशिष्टक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारवं हेतु
रुक्तः॥ शिष्टत्वं चाधीनतत्वं। व्युत्क्रमनमस्कारस्य च निष्फलत्वे नभ्रमनिबंधनत्वमित्येव व्यभिचारवारणेऽध्याहारो व्यर्थ इति। तुल्यं तत्र
णेति। व्युत्क्रमेणेत्यर्थः। श्रुतिरपीति। श्रुत्येपीत्यर्थः। अन्ये त्विति। अन्तं च स्मेत्यर्थः। नायमिति। तथा चात्रश्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य
न दोषं न्यं किंतु वलवत्रमेव त्यर्थः। तथाहीति। भिन्नप्रकारेणायुगपदुपस्थितेनोद्बोधोपस्थापितप्रकारद्वयोत्सहितिदइति तात्पर्यमिति
भावः। अत्र चातः पदं व्यर्थमिति पूर्वपक्षदृश्यायां न युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति नायं विषय इत्याहाचेति। अत्रेतियो अन्वये हे
अन्वयबोधे स्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात्। ननु तथापि शब्दतः अतः पदमनुपादेयमनाधध्याहारेतथैव व्युत्पत्ते
श्लो रुपस्थिते पंचम्यादौ तथा दर्शनादित्यत आह यथेति गृहपूर्वेति। मीमांसासूत्रस्य चतुर्थे चाध्याये अथात इति। तद्धीति भयेत्वाद्यन्यधर्मे धर्मधर्मिभा
वसत्त्वे हेतुत्वनियमादिति भावः। भिन्नाधिकरणेति। अभावरूपधर्मायदिद्व्यादिभिन्नाः स्युरभावास्तु रीत्यापादनं। एवं च सतमप

कि॰ व॰ भ दार्थापत्तिरित्यसमसमयपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो विवेच्यः ॥ एतेन यथाश्रुतेऽइष्टापत्तिः अभावमादाय समसमयपदार्थाभ्युपगमात् ॥ अथस

११ मसमभावापत्तिरित्यर्थस्तदप्रसिद्धिरित्यादि निरस्तं । परस्परमिति तेनो । षष्ठ्यन्तमध्ये कस्यापि किंचिद्विशेषणमित्यर्थो न त्वन्योन्यं विशेषणवि

शेष्यभावस्तत्र लक्षणांशगुणत्वमित्यादिमयं थ्यविरोधात् । केचित्तु गुणत्वमित्यस्याद्रव्यघटितगुणलक्षणांतरे तात्पर्यमित्याहुः । अन्यमेव सु

विशेषणविशेष्यभावइत्याहुः ॥ मिथोव्यभिचाराभावेनेति । यद्यपि वृत्तष्टद्व इत्यादि विशेषणसमासहर्षो नान्येवं तथापि

योगदर्शनान्नत्तथा प्रकृते तु न तथेत्याहुः ॥ धर्मपदस्येति निर्वचाभेदे षष्ठ्यनुपपत्तिः भेदे समसमपदार्थापत्तिदोष इति वाच्यं । तत्तत्पदार्थ

विशेषभेदेन पदार्थमात्राच्चाभेदेनोभयसंभवादिति भावः ॥ अत्राहुः द्योत्यमाहेति । यद्यपि धात्वर्थगतातिशयद्योतकत्वमेवोपसर्गाणां प्रकृ

ते च न संग्रहो धात्वर्थस्तथापि अत्र कारणकारणे अतिशयस्य धात्वर्थगतस्याद्योतनात् कार्येपि संग्रहे गत्वर्थं प्राप्तिरिति कृत्वा तयोक्तं ॥ ननु सू

त्रसमूहरूपप्रकरणस्यानानुपपत्तावइत्यत आह प्रकरणमिति । व्याख्येयग्रंथ इति यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं तथे राम॰

ति केचित् विशेषकास्तत्स्था चार्यव्याख्येयो भाष्यरूपग्रंथ एव प्रकरणमिति । इतरेति । एकत्रोपनिबंध इत्यर्थः । एकदेशो ऽवयवः प्रदाते (?) । संभ ११

वीत्यत आह इत्यादीति। संग्रहेति। मोक्षसंग्रहयोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः। तत्त्वेति। महोदयहेतुत्वमित्यर्थः। साक्षात्साध्यस्येति। तत्त्वज्ञान
रूपस्येत्यर्थः। यद्यपि तत्त्वपि न संग्रहस्य साक्षात्साध्यं। तथापि मोक्षापेक्षया तथात्वं बोध्यं। लक्षणापत्तेश्चेति। यद्यपि बहुव्रीहिपक्षेपि लक्ष
णैवेत्यविशेषस्तथापि समासलक्षणाया निरूढत्वेन शक्तितुल्यकल्पत्वादिति भावः। केचित्तु समासलक्षणाजनकलक्षणायोक्तकल्पत्वे
पि महोदयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेश्चेत्यर्थ इत्याहुः। मत्पक्षे तथा लक्षणा नास्तीति दर्शयन्नाह सर्वइति। नन्वनारोपितरूपं आरोपा
विषयत्वमेव तत्त्वं पदार्थानां यात्वं तत्त्वाप्रसिद्धमित्याह नन्वारोपितेति। यद्यप्येवमप्यभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपाविषयत्वम
प्रसिद्धमेव तथाप्यभावेऽप्यभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपाविषयत्वं नास्तीति शाकामात्रं हृदयतिनीलारोपेति। तद्दोषेति। तवमते ष
तदारोपानुपपत्तिरित्यर्थः। कथं नीलं तम इति तथा च ध्वंसेपि तारोपवद्दोषप्रावल्याद्भावत्वेनोपस्थितिदशायामपि नीलारो
पोभ्युपेयः। एवं च तत्रापि तदारोपाविषयत्वमप्रसिद्धमेवेति भावः। इदं त्वेनेति। तथा चाभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपाविषय
त्वमेवेत्यर्थः। इदं नीलमिति तो। नचेष्टापत्तिः। नीलं तम इति सर्वानुभवादिति भावः। तद्विषयत्वमिति यद्यप्येवं घटाविषयत्वं तत्त्वमि

12

किं॰व॰ त्तिपर्यवसितं तं तथा च घटत्वादेस्तथात्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः यद्यत्रास्तीत्यादिना तस्य तत्त्वतः प्रत्युपगमात् तथापि त्वपदेन धर्माभिधानात् स्व-
१२ मा विषयधर्मो घटत्वादिरेव तत्त्वमिति भावः । न चैवं घटत्वस्य प्रमाविषयधर्मत्वाद्घटतत्त्वतापि स्यादिति पतञ्जाहत्वात् तत्त्वेति । यदवच्छेदेन
त्रे यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तत्र तत्त्वं । यदवच्छेदेन यत्र यन्नास्ति तदवच्छेदेन तत्र तदतत्त्वमित्यर्थः ॥ ननूक्तलक्षणं प्रमेयत्वादावव्याप्तं । न च
तल्लक्षणमेवेति वाच्यं । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव विविच्यत इति ग्रंथस्वरसेन साधर्म्यवैधर्म्यमात्रविवेचनीयस्य इतरभेदौपयिकस्य ज्ञव्यत्वादे
रेव तत्त्वस्यान्तर्लक्ष्यत्वादित्यस्वरसादाह यद्वेति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं वा । अतो नाव्याप्तिः ॥ अन्योन्याभावस्याश्रयो या
भावव्यवहारविषय इति नाभावादितत्त्वाव्याप्तिरिति वदन्ति तच्चिन्त्यं । तदंशस्य विशेषदर्शने निवेशयत इत्यर्थकतया उपदर्शयं ग्रंथकृतैव व्या
ख्यातत्वात् । विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि सत्त्वेन लक्ष्यत्वाविरोधात् । तथा च तत्र नाव्याप्तिरिति शेषः ॥ केचित्तु प्रमेयत्वादेरपि
लक्ष्यत्वमेव । स्वाश्रयस्य च यावत्त्वं नाविवक्षितं येन तत्राव्याप्तिः स्यात् किंतु यत्किंचित्त्वमेव । न चैवं यत्किंचित्स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधि- राम॰
करणतया प्रमेयत्वादावव्याप्तिरेवेति चेत्रांशे सामानाधिकरण्यं परिहितं तदनधिकरणाधिकरणत्वमत्र विवक्षितं । तद्धटत्वादेर्यथासिद्धेः १२

न्योन्याभावानधिकरणे घटेतत्स्यदृत्तेर्नं नचैवं प्रमेयत्वादिकं घटस्यापितत्वंस्यादितिवाच्यं इष्टापत्तेः एवंच यत्ताश्रयान्योन्याभावानधिकरणाधि
करणत्वं यत्र यस्य तत्स्य तत्र तत्त्वमिति पर्यवसितं । यद्यपि पदधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्र तत्त्वमित्येवास्तु तथा च पूर्वोक्तदोषोपि तथापि यद्यो
क्तविशेषणविशिष्टाभावेन वैयर्थ्यमनुपाधिभेदाद्वा भेद इत्याहुः । समानाधिकरणपदेन नियतसमानाधिकरणत्वविवक्षया व्याप्यत्वं विव
क्षितं तथा चासामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वमुक्तं । एवं च यत्किंचित्स्व आश्रयान्योन्याभाववान्व्याप्यधर्मस्तादात्म्यपि आहुः ॥ इत्थं हीति । गुणा
दिकं गुणसंसर्गाभाववदित्यपि बोध्यं तेन संसर्गाभावस्यापि लाभः अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावघटितत्वात्सोपि ज्ञाप्य इत्यथाहुः ॥ ज्ञाने
त इति । यद्यपि जातियोगि प्रमाधीन प्रमाविषयत्वमात्रस्य गमकत्वे धिकं च यथार्थ प्रमितत्वे साध्ये साध्याभावे शिष्टं च तथापि ज्ञामापकत्वे साध्य
प्रमाविषयत्वं हेतुः । यद्विषयस्त्वे ज्ञाष्यादेर्ज्ञानं तद्ग्राह्य ज्ञानविषयत्वमेव वा हेतुः । प्रतियोगीत्यादिकं तु तर्कसूचनायोक्तं न तु हेत्वंतर्ग
तमिति । आद्यं इति । भावाभावयोर्विभागं विना भावाभावान्तर विभागानुपपत्तेरितिभावः । यद्यपि निःश्रेयसोपयोगित्वाविशेषाद्भाव
विभागवदभावविभागोपि शास्त्रे एव युज्यते । तथापि स्वतंत्रेच्छस्य नियोगाद्यनुपपत्तेरितिभावः । नन्वेवं नो द्दिष्ट इत्येवोक्तेन नञ्च्छ थ

कि॰ व॰ गितिविशेषयेदित्यत्रउपादानहयवस्थपगिति। अत्रहि। द्विन्नवैशिष्ट्यमित्याचार्यमतानुसारेणेदं। पद्यप्येवमपिज्ञानाभावादीनामव्याप्तिरेवतथापि
१३ पूर्वोक्तैतात्पर्यं। जातिसङ्करेति। यद्यपिवैशेषिकमतेशरीरत्वंनजातिस्तथापिन्यायनयमभ्युपेत्योक्तं। विपंचितमिति। कारणतत्कारणसाधा
रणस्यैवप्रवर्तकस्यतत्रनिरुक्तत्वादितिभावः। नचात्यंतिकत्वस्यनिवृत्तिविशेषणत्वेऽत्यंताभावः फलतिसचनमुक्तिरसाध्यत्वादित्या
शयेनपृच्छतिनचेति। सुषुप्तस्यापीति। दुःखासमानकालीनत्वंदुःखसमानकालीनत्वात्यंताभाववत्त्वंयदितदासुषुप्तिकालावच्छेदेनतद
त्यंताभावसत्त्वादतिव्याप्तिर्बोध्या। अन्यथाऽग्रेसमानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्वादतिव्याप्त्यसंभवइतिद्वेषाजनकेति। नचैवंमुक्ते
दुःखपदंव्यर्थंतत्रध्वंसमात्रेतात्पर्यात्। द्वेषाजनकत्वंयदितदुपधानंतदातिव्याप्तिरथुतदपीत्थंतदाऽप्रसिद्धिरित्यस्मदादिसाधारणद्वे
षाजनकत्वंवाच्यमेवंसत्याहयोगिनामपीति। अन्यथारागद्वेषानुत्पत्त्याविष्टानिष्टसाधनताज्ञानाभावेप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः। किंवास्मदादिवृत्ति राम॰
त्कटरागद्वेषादिर्विवक्षितः। द्विष्टसंसर्गे इत्यस्यार्थइतियोजयंति। समानाधिकरणेति। इदानींतनमुक्तव्याप्तिवारणायसमानाधिकरणप १३
दंध्वात्मैकत्वादिकमादायासंभववारणायाद्यविशेषपदं। घटरूपादिध्वंसातिव्याप्तिवारणायात्मपदं। चरमविशेषपदंचक्षुर्ज्ञानात्ममनःसंयोग

ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायनचसोपिध्वंसोमुक्तिरेवेतिवाच्यंमनसोपिध्वंसापत्तेरितिभावः।ज्ञानस्याभीति।यद्यपिज्ञानस्यापिदुःखतयेतिनव्याप्ति
कयंघ्यान्तर्गतमतस्तस्यांतर्भावेव्वेवंयथाविशेषसंभवान्नदूष्यं।तथापिविशेषगुणोत्पत्यादिनादुःखरूपविशेषगुणसमानकालीनत्वंविनश्यत
मितिविवक्षितत्वादिष्टापत्तिरपिचरमज्ञानस्यैकविंशतिध्वंसेष्वभिन्नदुःखान्तर्गततयादोषतादवस्थ्यमेवेतिप्रदर्शनायतदुक्तमितिध्येयं।यद्य
पिसुखदुःखासमानकालीनत्वविवक्षयानोक्तदोषस्तथापितादृशविशेषगुणध्वंसत्वेननस्वतःपुरुषार्थत्वमितिदूषणंद्रष्टव्यं।न
नुसंस्कारस्मृतिःप्रमाणांतदभावेनतत्रसंस्काराभावोनुमेयइत्यतआहतस्येति।तथाचचरमभोगस्यावश्यंसंस्कारजनकत्वमस्तुपेयमि
तिभावः।वस्तुतःसंस्काराजनकत्वंयदिहितदुपहितत्वंतदातिव्याप्तिरथतद्योग्यत्वंतदासंभवोनेनरूपेणास्वतःपुरुषार्थत्वमि
तिभावः।ज्ञानाजनकत्वंयदिहितद्योग्यत्वंतदाऽसंभवइतितंत्रप्रधानमेववावाच्यमितिदूषयतिरोगेति।दुःखसाधने[redacted]
८
ति।नचसंसारितादृशायायाक्तिंचिदुःखसाधनध्वंससंभवादतिव्याप्तिरितिवाच्यंसमानाधिकरणदुःखसाधनप्रागभावा स
हवृत्तिदुःखसाधनध्वंसस्यसान्तिकदुःखात्यंताभावसमोहत्वादुघटादेश्चप्रत्यासत्यभावान्नातिप्रसक्तिः।तस्मात्समानेति।तथाचसुखसमा
नकालीनत्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानदेशीयदुःखध्वंसोऽस्मदादीनांप्रसिद्धःतद्भिन्नदुःखध्वंसोमोक्षइतिपर्यवसानतेननो

14

कं॰वं॰ १५ प्रसिद्धिः। न च समानकालीनपदस्यासंभववारकत्वेन सार्थकत्वेपि समानाधिकरणपदं व्यर्थमिति चेन्न। न देशपदस्याधिकरणसामान्यपरत
याद्वृत्तेनैनन्तत्त्वव्याप्तिवारकत्वात्। शुकादिदुःखध्वंसस्य समानकालीनदुःखप्रागभावेन सह कालेऽधिकरणे समानाधिकरणत्वात्।
न च समानाधिकरणपददानेप्येष दोषः। आत्मरूपाधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात्। न च देशपदमेव तत्परमस्तु तथा च व्यर्थविशेषणत्व
मेवेति वाच्यं। स्वतंत्रेच्छाया नियोगाद्यनुपपत्तेः। यथोक्तव्याख्याने व्यर्थत्वाद्यभावाच्च। न चैवमव्याप्तिवारकत्वेनाद्यविशेषणोत्पाद्यग्रिमग्रंथ
विरोध इति वाच्यं। व्याप्तिमतिक्रांताति व्याप्तिरित्यनेनाव्याप्त्यभिधाने तात्पर्यात्। लक्ष्ये लक्षणातिव्याप्तेर्दुर्घटत्वात्। अव्याप्तिरित्येव पा
ठः। अतिव्याप्तिपाठस्तु क्वाचित्कः। प्रमादिक इत्यपि वदंति। न चैवं पांत्यदुःखध्वंसेति व्याप्तिः। आद्यदुःखपदस्यैकविंशतिप्रभेददुःखप
रतया चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशत्वाच्च। अत एव प्रागभावपदमप्यर्थवत्। भोगरूपदुःखसमानदेशतया चरमदुःखध्वंसा
संभववारकत्वात्। वयं तु लक्षणद्वये तात्पर्यं। एकत्र देशपदं कालरूपाधिकरणपरं। अपरत्रात्मरूपाधिकरणपरं। तथा च समानाधि
करणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसो मोक्ष इत्येकं। समानकालीनदुःखप्रागभावासमानाधिकरणो दुःखध्वंस इत्यपरं। अ राम॰
त्र चरममुक्तौ संभवेनासंभवादिदानींतनमुक्तव्याप्तिवारणाय प्रथमलक्षणे समानाधिकरणपदं असंभववारणाय द्वितीयलक्षणे स। १५

मो॰ वी॰ २

मानकालीनपदं तद्विशेष्यकत्वमात्रविशेषणेति। न चैवं केवलत्वांशे विशेषणद्वयेनोभयदोषवारणमिति तदर्थ इति ब्रूमः। केचित्तु समा
नकालीनः समानाधिकरणश्चेत्। तथाभूतो यो दुःखप्रागभावस्तादृशसमानदेशत्वाभावमित्यर्थः। तेन तदुभयसमानदेशत्वाभावस्य
विशिष्टाभावत्वान्न व्यर्थविशेषणत्वं यथा घटवत्यपि घटपटोभयाभाव इति। अत एव नाप्रसिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः। यथाव्याख्याते
नोपपत्तेः। स्वनाश्यो यः प्रागभावस्तदभावगर्भत्वमादाय प्रसिद्ध्युपपादनं व्यर्थविशेषणताभयेन तथाव्याख्यानादरस्तु स्वरूपकथनादिति वदन्ति तच्चिन्त्यम्।
परमेतदुक्तौ समानकालीनदुःखप्रागभावाप्रसिद्ध्या प्रत्येकमपि प्रसिद्ध्यसंभवात्। यदि च तदुभयसमानदेशो दुःखध्वंसोऽस्मदादीनां प्र
सिद्धस्तद्भिन्नदुःखध्वंसो मोक्ष इत्यभिमतं तदा किं दुःखादिगर्भकुसृष्टिव्याख्यानेन। न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथाव्याख्यानादरस्त्व
स्वरूपकथनमिति वाच्यं कर्मधारयानुसरणे प्रत्येकं स्वनाश्यो यः प्रागभावगर्भतया प्रसिद्धेर्विशिष्टाभावतया व्यर्थविशेषणत्वाभावात् तस्य नावरूपकत्वा
त्। न च सुखानुभवस्याव्याप्तिः। तेन रागः सुखमस्तु त्वमिति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाभावाभावसंभवात्। न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मु
क्तिः। तत्र चास्मत्कर्तृकाणामव्याप्तेः। तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानदेशत्वात्। उक्तस्य सुखोत्पत्त्यसंभवाद् इति चेन्न तेन

कि॰व॰ राइत्यादि। ऋते स्वापेक्षयामरणोत्पदुःखमजइत्यत्रजात्यर्याप्तमचानुपपत्तिं विना न दुःखार्थत्याग इति वाच्यं। दुःखविशेषहेतुत्वव्ययवाद्रि
१५ पीउनसत्त्वे न दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात् न तु मरणे दुःखमेमाभूदिति कामनया अयाग स्यातो यत्र स्वर्गस्तत्र कामनातिरिति चेन्न नात्र कामनैव विशे
षितोद्देश्यथा यत्र स्वर्गो मम दुःखं भवत्विति कामनापत्तातस्तत्रकाग्गतिः न च दुःखे कामनैव नेति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञाने तत्संभवात्
न च यत्र योगिनां सकल दुःखमपभुज्य सुखं भुंक्तं तत्र कामनाव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्रापि चारीरस्याग समये स्वर्गदुःखोत्पत्तेः न च भोजकादृष्टं विना
कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यं। अदृष्टीतरस्य भोगे नष्टीगान्येप्यवक्येपोत्यसाक्षान्मरणादुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात्। न चैवमाधूरस्यापि क्षणात्या
गकाले दुःखापत्तिरिति वाच्यं। अदृष्टादिकारणाबोधे न बाधादिति दिक्। घातादिनया दाहज्वरादीति। तदेष्टापत्तिरिति। अरोगविशेषणेऽछि
त्तिर्मुक्तिरिति मतेने दंवोच्यं। सामान्यत इति। जान्यवेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने शरीरं हेतुर्न्नदसंसारकालीनजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नेऽगोरखादिति भावः। न उ
बाह्मण्यायदक्षीत्यादेस्तस्यार्थ इत्यर्थे चतुर्थी साधुर्न चेहात्मनोऽर्थः किन्त्वात्मैव तस्यैवाधिपत्वादित्यत आह न चेति। सोऽर्थः तस्यार्थ इत्युनयत्रा रम॰
पि चतुर्थीदर्शनाञ्चोपपत्तिरिति भावः। न वदाहणपूर्यपोरभेदात्कर्तया। आत्मतन्त्रयोरभेद इति कथमेवमिति वाच्यं। अहे तवादिना परेणत १५

स्तुपगमात्रं अन्यथा शरीरूपयोरप्यवयवावयविभेदेनातथात्वापत्तिः ननु अभिन्नत्वमादाय मास्तु नाशः भिन्नत्वमादाय स्यादित्यत आह भेदे
ति। नित्येति। नित्यं यत्सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः मूले उज्ञानस्य कार्य्यत्वमिति निरोधइति भावः। ज्ञानमात्रे जन्यत्वानुमात्रो ननु नित्यसुखा
भिव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे बाधादेवन सामान्यतः शरीरेहेतुता। किंतु तदर्थं शरीरभोगभावात्सह व्यतिरेकाशरीरध्वंसादि हेतुः कल्प्यत इतीत्य
त आह नवान्तत्रेति। नवा नित्ये सुखे मानमित्यर्थः। प्रत्यक्षेति। यद्यपि भेदमते ज्ञानेन प्रत्यक्षं तथापि स्वमतावष्टंभेदेनमुक्तं। तर्हि मुक्तेः काम
तिरित्यत आह आनंदमिति। आत्यंतिकेति। आत्यंतिकत्वमविनाशित्वमित्याहुः। तच्छिंत्य। तादृशदुःखप्रागभावस्य संसारदशायामपि
सत्वेनातिव्याप्त्यापन्ने तस्मात्समानाधिकरणयावद्धर्मध्वंससमानकालीनत्वं जन्यपावडुःखसाधनध्वंससमानकालीनत्वं वात्यंतिति
कत्वमित्याहुः। यद्यपि परैरतिरिक्ताभावो नाभ्युपेयते तथापि तदेकदेशिमतेनेदं उत्तरावधीति। अनागुत्तरावधि विद्युरसंसर्गाभाव
त्वेनेत्यर्थः सुक्तोरिति। मुक्तिरूपस्य प्रायश्चावस्येत्यर्थः। निरुपधीति। यदिष्टान्यार्थं तत्सोपधीच्छाविषयः। यथा चंदनादिकं। सुखार्थं
हि चंदनादीच्छा सत्या। अतस्तद्भिन्नं तु निरुपाधीच्छाविषयः। अन्यथेति। यदि सुखं दुःखत्वेन न काम्यं किंतु दुःखानवच्छिन्नसुखत्वेन तथा।

कि॰व॰ सुखं पुरुषार्थ एव न स्यात् । दुःखाननुविद्धसुखस्याप्रतीतेः स्वर्गसुखस्यापि सांतत्वेन दुःखशबलत्वादिति भावः । दुःखाभावस्यैवेति
१६ दुःखाद्युपघर्षो हि चेदमाद्यभावत्वेन पुरुषार्थत्वं न तत्र सुखापत्त्यापि तथा च मोक्षदशायां सुखाभावेऽपि मोक्षः पुरुषार्थ इति भावः । वै
परीत्येऽपि । सुखदशायां दुःखाभावोऽस्तीति तत्रापि व्यक्तुं शक्यत इति । अपुरुषार्थत्वमिति । इच्छाविषयत्वलक्षणपुरुषार्थत्वस्य बाध्यव
स्यापि तत्त्वेन तदभावस्य शंकितुमशक्यत्वात् । तर्हि हेतूच्छेद एव पुरुषार्थोऽस्त्वित्यत आह हेतुरपीति । यदितरत्वेति । यदितरस्योत्पत्स्यमा
नदुःखत्वे प्रमाणमस्ति तदाति नावश्यं दुःखमुत्पादनीयमिति तन्निवर्त्तनमशक्यमित्यर्थः । सदोष इति । निःफलः प्रयास इत्यर्थः ।
दुःखानुत्पादकत्वेन तन्निवृत्तेस्तु हेतुरूपत्वादिति भावः । उक्तरूपेति । समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेनेत्य
र्थः । नन्वेवं मूलस्य का गतिरित्यत आह । तस्य च यथेति । यथाश्रुतेति हेतूच्छेद इति श्रुतेरित्यर्थः । सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामिति तथा च सुख राम॰
दुःखाभावयोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं न तु दुःखसाधनध्वंसस्येति भावः । दुःखानिरूपितेति । यद्यपि दुःखनिवृत्तौ दुःखमेव प्रतियोगि न तु १६
तन्निरूपितः प्रतियोगी तथापि दुःखत्वनिरूपितेत्यर्थः । अत एव क्वाचित्कस्तथैव पाठ इति । दुःखहेतूनामिति । तथा च दुःखसाधनध्वंसत्वे नैव

पुरुषार्थत्वमितिभावः। दु॰खप्रागभावेतिसमानाधिकरणेतिवोध्यं। एतन्मते चरमदु॰खसत्वकालेपि मुक्तत्वे न दोषः॥ दु॰खं मे माभूदिति
तथा च दु॰खानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थो न तु दु॰खसाधनध्वंसः॥ अन्यथा तस्येव मुख्यत उद्देश्यतास्यादिति भावः॥ किंतु पापांतराणीति।
।नन्वेवं कृतप्रायश्चित्तस्य काशीमृतस्य कथं मुक्तिः॥ न च तत्रापि दु॰न॰ पापांतरोत्पत्तिरिति वाच्यं काशीमरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषा
भावेन तदुत्पत्तेरसंभवादिति चेत्। अत्र वदंति। तत्र दु॰खप्रागभावो नास्त्येव नहि तत्सत्वावरूपंभावे मानमस्ति। किंतु यत्र तत्सत्वं तत्र तथाभा(
वेन प्रायश्चित्तस्य हेतुत्वं तथा च तत्सद्भावसंदेहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तेः यत्र प्रागभावाभावः तत्र प्रायश्चित्तस्याकिंचित्करत्वेपि न का(
विक्षतिः॥ न च नि॰फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति वाच्यं। सति दु॰खप्रागभावे तस्य तथाजनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्। सति दो
षे निषिद्धकर्मणः पापजनकत्ववत्सति विघ्ने मंगलस्य विघ्नध्वंसजनकत्ववत्। न च दु॰खप्रागभावसंशये कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं
फलसंशयस्याप्रवृत्तिविघटकत्वादिति। तच्चिंत्यं पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति तदभावे निषिद्धकर्मादेः सांगत्वाभावान्निष्फल
त्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रमाण्यं। इह तु सांगस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रमाण्यस्यादेव। न हि दु॰खप्रागभावरूपे फले दु॰

17

कि॰ च॰ खप्रागभावरूपस्यापि सहकारित्वं येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य सांगत्वं न स्यादिति। वयं तु ब्रूमः। तत्र दुःखप्रागभावो नाम दुःखकारीभूत
९ पापस्यैव तत्र मानत्वात् अप्रवृत्तिश्च तद्भूमात्रसंदेहात्। न चैवं तद्बोधकवेदप्रामाण्यमिति वाच्यं। यत्काम्यकर्तव्यतया हि वेदेन यद्बोध्यते
सांगस्य तस्यावश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः। तदिह पापध्वंसकाम्यकर्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तद्धेतुत्वादेः परं तु
द्बोधकवेदप्रामाण्यं न त्वात्र तदस्ति। तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात्। न हि दुःखप्रागभावमपेक्ष्य प्रायश्चित्तेन तद्ध्वंसो जन्यते
येन तदभावे तस्य तज्जनकत्वं न स्यात्। अत एव प्रायश्चित्ते पापध्वंसकामेनैवाधिकारः। न तु दुःखानुत्पादकामना तस्यातत्फलत्वात्।
न चैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यादि यथा विरोधः प्रायश्चित्तादिस्थले दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थ इति संचमोदाति
पूर्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः तथा च तत्साधनतया पापध्वंसस्य तत्र गौणमेव प्रयोजनत्वं न स्वतः प्रयोजनमिति समनमोदह
तिहितदर्थी। न दिस्तु कंतस्यैव दुःखानुत्पादस्य सत्वेन पुरुषार्थत्वादिति। तथा च प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं तत्फलं च स्वतः पु राम॰
रुषार्थो दुःखानुत्पादः न च परमपुरुषार्थो निष्पन्नो वेदबोधितफलं जनयतोऽपि न फलत्वं। तथात्वे विघ्नध्वंसस्य समाप्तिं वा जनि १७

तवतोपिमंगलस्यतत्साध्यत्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौनिष्फलत्वापत्तेः।तस्मात्प्रागभावाऽसत्वेपितन्ननिष्फलमितिनतद्बो
धकवेदप्रामाण्यमिति।यत्तुतत्रापिदुःखप्रागभावोस्त्येवतथाचतस्यननिष्फलत्वंप्रागभावस्यचानन्यगत्याऽनियतदेशत्वक
ल्पनादात्मांतरेपापूत्तरमासाद्यतेनदुःखोत्पादनं।नचैवंदुःखप्रागभावसत्वेकाशीमृतस्यकथंमुक्तिरितिवाच्यं।स्वसमवेतदुः
खजनकप्रागभावस्यैवमुक्तिविरोधित्वादिति।तन्नाप्रागभावप्रतियोग्यसमानदेशत्वंप्रायश्चित्तेप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याकल्प
नीयंमानांतराद्वा।नाद्यःउक्तन्यायात्तदन्यथोपपत्तेः।नांत्यः।तदसिद्धेः।अतएवप्रागभावध्वंसयोःप्रतियोगिसमानदेशत्व
मितिसिद्धांतइति।अफलमिति।स्वतःपुरुषार्थोपधायोजकमित्यर्थः।संस्कारनाशकत्वादिति।ज्ञानजन्यकालांतरभाविफ
लानुकूलव्यापारनाशकत्वादित्यर्थः।नतुभावनानाशकत्वादितिविवक्षितं।भावनायाःस्मृत्युनाश्यत्वात्।अन्यथास्मृतेर्भा
वनाऽजनकत्वेस्मृत्यंतरानुत्पत्त्यापत्तेः।भावनाजनकत्वेवाअभ्यासेनस्मृतिदार्ढ्यानुपपत्तेरितिवदंति।स्मृतेरभावादितिक्व
चिदभावादिपाठोनास्ति।तत्रस्मृतेःप्रसंगादितिशेषः।यद्वातत्वज्ञानेसतीत्यकारप्रश्लेषइति।वासनायाएवेति।नत्वभा

भावा

कि० द० सत्त्वापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा दुःखजनकत्वे विरोधिनी न स्यात्। तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावे तदसंभवात्तत्सत्त्वेपि न हानिरिति तन्नि
१८ वृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन। न च तत्सत्त्वे दोषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यं। चरमसंस्कारवत्तस्या अपि कालादिना नाशसंभवा
दिति चेन्न। एवं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखध्वंसं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्याकर एव वृत्तायुक्तत्वात्। तत्त्वज्ञानं विना काय
व्यूहाद्युत्पन्नानंतकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे पूर्वोत्पन्नमिथ्याज्ञानवासनाभिः तेनैव निवर्त्यते। तत्त्वज्ञाने सती(
त्याविनानुपपद्यंत इत्यविरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः॥ इदानीमपीति। नव्यास्तु अपि पक्षसमत्वादनेन प्रकृतानुमाने किं दूष
णमिति चेन्न। उच्छिद्यत इति वर्तमानत्वाभिप्रायेण बाधे तात्पर्यादित्येके। अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसप्रतियोगित्व
मत्र साध्यार्थस्तथा चेदानीं तन्न दुःखधारासु व्यभिचारादित्याहुः॥ इदानीमपि दुःखधारादर्शनादत्यंतमुच्छिद्यत इति बाधितं। इय
ता कालेन यतो नाभूदित्यपि वदंति। तेनाप्रमात्मेति। यद्यप्येवं सर्वमुक्तिर्नायाति तथाप्येवमेव पक्षत्वे साध्यमिति नाप्रसिद्धिरिति भावः॥ राम०
व्यधिकरणदुःखप्रागभावकालीनत्वादेर्जन्यदुःखस्य बाधः उत्पन्नदुःखं पक्षयत्येतत्पदं तत एतदीयसंयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्बाधः १८

त्यत उक्तमाद्यं ड४खपदं। एतड्डखस्यैतड४खसमानकालीनान्यत्वाभावाद्बाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति। ननु दृष्टांतासिद्धिरन्यात्म
ड४खस्यैतड४खप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं द्वितीयेतत्पदं। एतड्डखमेतत्संबंधिड४खं तत्र च ड४खपदं स्पष्टा
र्थमेव। तृतीयड४खपदं ड४खध्वंसस्यैव धुनित्यमिति तादृूप्यसिद्धये। प्रागभावकालीने तड४खान्यत्वं ड४खविशेषणं वोध्यं।
यद्यपि ड४खपदमाकरे नास्ति तथापि वङ्कबीत्युद्धरोधेन ड४खपदमध्याहृत्य हेतुमाह ड४खसंततित्वादिति। वङ्कबीहीति। यद्य
पि ड४खस्य संततिर्यत्रेति वङ्कबीहिणापि ड४खसंतत्याश्रयत्वादिति हेत्वर्थ४ पर्यवस्यति न च (नित्यज्ञानाश्रयत्वादिति ज्ञानि
त्यज्ञानादिवाचकपदाभावाद्यथाप्यनयो४ समनियमाद(स्यापि प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वादेव मुक्तौ अनित्यज्ञानादिवाच
कं च्यात्मत्वस्येति। समव्याप्तोपाधिपक्षे घटादौ व्यभिचारादात्मत्वं विशेषणं अत एव न पक्षेतरत्वमपीति भाव४। ईश्वरानङ्गी
कर्तृमतेनेदं। ननु पक्षेतरत्वमेतत्स्यादित्यत आह व्याधिकरणेति। पक्षोपन्यास इति शेष४। हेतूपन्यासेऽथ यदि ड४खपदा
ध्याहारस्तदा सदोषो यद्विचयथाश्रुतस्यैव तत्र तात्पर्यं। तत्राह। संततित्वादिति। यद्यपि व्याधिकरणावङ्कबीहिरपीष्टस्तत एव तथा

19

कि॰व॰ १९

पितत्राध्याहारापत्तिरेवदोषइतिभावः॥ यद्यपि सिद्धांतेपि लक्षणाद्यापत्तिरेव न तथाप्यापाततइदमुक्तं। वस्तुतस्तु घटत्येकमेवं साध्य
त्वेपुरुषात्सुपर्यवसानान सर्वमुक्तिसिद्धिः॥ सिद्धांते त्वेकैदेव सर्वमुक्तिसिद्धिरिति हृदयं। वाधइतिसाध्याप्रसिद्धिरितिभावः॥ अ
त्मेति। आकाशादिनिष्ठध्वंसप्रतियोगिदुःखत्वेनार्थांतरवारकत्वाय स्मारणायाह त्यंतं पक्षविशेषणं। आत्मेत्युपलक्षणं शरीरत्व
द्वेषवादयोपि वोद्ध्याः॥ कालेत्युपलक्षणं। तदुपाधिरिकृत तदुपाधयोपि वोध्याः तेन दिगादिवृत्तितया ध्वंसपक्षविशेष
णासिद्धिः॥ दुःखप्रागभावानधिकरणत्वेच दुःखप्रागभावाधिकरणभिन्नकालं ध्वंसकाद्यात्मनः। तथाच घटत्येकदुःखा
नार्थांतरं तथाच पक्षधर्मता वलात् दुःखप्रागभावाधिकरणभिन्नकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिदुःखमायातीति दुःखप्राग
वासमानकालीनदुःखध्वंसरूपा सर्वमुक्तिः सिध्यति। नच कालस्येकत्वे कथं तद्भिन्नत्वमितिवाच्यं। तदुपाधेस्तथात्वात्। दुःख
पदव्यासियहार्थं अन्यथा दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यापत्तिः। तादृशं कालमनाद्याय तादृशोदिशोप्यसिद्धेर्न तदर्थांतरं। कार्येति रा॰म॰ १९
मात्रपक्षमनंतत्वे व्यभिचारवारणाय। नचैवमपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः॥ भाव इत्तित्वे सतीति हेतुविशेषणात्। नच कालादिनिष्ठध्व

त्वात्कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धं। असाधारणादृष्टजन्येविहितत्वाच्च अन्ये तु अनन्तादृष्टाश्रयाजन्यत्वेसाध्ये सिसाधयिषितमुक्तिसिद्धेः। स
मानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसरूपायाश्च स्यादुक्तानुमानादसिद्धेः। नहि मुक्तिपदार्थस्वरूपासिद्धिं विनाऽ
नुमितिस्थितं तथा च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिध्वंसप्रतियोगिदुःखवृत्तित्वं साध्यं। न च तावदपि साध्यं प्रत्येक
सुखार्थातिशयत्वात्सर्वमुक्तस्य सिद्ध्यापत्तेः॥ किं तु तादृशध्वंसप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वं। तथा दुःखत्वमेपक्षादावनैकांतिकवारणा
यमात्रपदं। एतन्मते च कार्यपदं ध्वंसावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगिपरं तेन ध्वंसत्वेन व्यभिचार इत्याहुः। तच्चिन्त्यं उक्तागत्या पक्षधर्मतावले
न यथाश्रुत एव सर्वमुक्तिसिद्धा च पदार्थकल्पनानुपपत्तेः। उक्तगत्येव मात्रपदसार्थकत्वाच्च। न च मुक्तिपदार्थस्वरूपं नातः
सिध्यतीति वाच्यं। दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसस्य सर्वमुक्तित्वे बाधकाभावादिति। यत्तु ध्वंसप्रतियोगितावच्छे
दकत्वं साध्यं तथा च दुःखत्वादावनैकान्तिकवारणाय हेतौ मात्रपदमिति। तन्न। ध्वंसस्य सामान्याभावत्वानङ्गीकारात्तदङ्गी
कारे तावतैव सर्वमुक्तिसिद्धिसंभवे ध्वंसपूर्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति। चैत्रेति चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरण

कि·भ· २०

धिकरणध्वंसप्रतियोगीवृत्तिकार्यमात्रवृत्तित्वादितिभावः। चेन्नकालान्यैति। पक्षविशेषणस्यार्थःप्रयोजनंचपूर्ववद्ध्वंसत्वादि
ति। जन्यभावत्वादित्यर्थः। चेन्नवृत्तावितिः। यद्यपिसंयोगेपिसाध्याव्याप्तिर्भवत्येवातथापिध्वंसत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकत्वाभिधानेतदुद्धारः। स्यादित्यादिनाध्वंसपर्यंतमुक्तंनवदुःखध्वंसत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादोषइतिवाच्यं।
वक्ष्यमाणामरूपविपक्षबाधकेनहेतोः। साध्यव्याप्यतयातद्व्यापकत्वेनोपाधेःसाध्याव्यापकत्वादितिभावः। पक्षेतरत्वादितिप
क्षेतरउत्पत्त्वादित्यर्थः। पक्षान्यज्ञानेतरपिव्यावर्त्तनाह। वक्षतोवक्ष्यमाणविपक्षबाधकेनहेतोःसाध्यव्याप्यत्वादनुपाधित्वमितिभा
वः। कालादिवृत्तितयासाध्याव्यापकत्वमपीत्याह। नत्वेवमप्यशेषविशेषगुणोच्छित्तिरूपाउक्तिर्नोपयातीत्यतआह। एवमिति। तेनेति। च
रमज्ञानभिन्नत्वेनसकलविशेषगुणायमित्याह। भोगस्येति। नचध्वंसएवतत्प्रयोजनमितिवाच्यं। यदुद्देशेननपुरुषःप्रवर्ततेतस्यैव
प्रयोजनत्वात्। नत्वकेवलमप्यदृष्टजन्यत्वंमुक्तौव्यभिचारीत्यतआहयुक्तौचेति। यद्यपिमुक्तिरदृष्टजन्यैतिसाज्ञानवत्प्रतितथापिप्र राम·
तियोगित्वेनतद्ध्वंसात्मकमुक्तौजनकत्वमित्यर्थात्तदभिधानमितिभावः। क्वचिददृष्टाजन्यत्वेस्पतीतिपाठःतत्रभोगजात्साधनएवभोग २०

कादृष्टजन्यत्वनियमइतिमुक्तेरदृष्टाजन्यत्वंवक्ष्यतीत्यर्थः॥सिद्धेर्वेति॥सर्वमुक्त्यभावसिद्धेर्वेत्यर्थः॥संसारिवेनेति॥रख्यादि
शरीरावच्छेदेदशायांस्वरूपयोग्यतासत्वेपिनमुक्तिः॥श्रवणादिसहकार्यभावादितिभावः॥श्रमादिमतेनखक्तिस्वरूपयोग्यताम
सुपेत्याहश्रमादेरपीति॥दोषांतरमाह॥श्रमादेरितिनचविपर्ययतोऽनुतद्रूपश्चयरूपत्वाविरोधइतिवाच्यंतत्रप्रकारभेदेनतथा
त्वादित्युक्तदशाभावात्॥अन्येवेतदस्वरसेनाहअन्यमायेति॥वस्तुतस्तुप्रागभावस्यप्रतियोगिजनकत्वनियमेनानंतत्वाभावात्॥अन्ये
वेतदस्वरसेनाऽनन्तत्वात्मनिष्ठप्रागभावेःप्रतियोगिजनत्वेसर्वमुक्तिरावश्यकीप्रागभावात्यत्वेश्रीघ्रंमुक्तिः॥तदुक्तं
विरोधीतिविशेषइतिभावः॥कालत्वमिति॥कालोपाधित्वमित्यर्थः॥नचदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वंतथाचैव्याप्यमित्यत्रदैशिको
व्याप्तिविवक्षायांसिद्धसाधनं॥कालोपाधित्वमित्यकव्याप्तिविवक्षायांधर्मत्वादित्यस्यैवसार्थकत्वेऽधिकवैयर्थ्यतापत्तेरिति॥के
चित्तुकालत्वमित्यनेनकालमात्रवृत्तिधर्मउक्तः॥कालपदंचकालतदुपाधिसाधारणंधेयंएवंचदैशिकव्याप्यभावपिनासिद्ध
साधनमित्याहुः॥कालत्वसमानाधिकरणेति॥नचकालेपिकालत्वात्यंताभावसत्वात्साधनव्यापकत्वमितिवेन्नाइदानींका

कि॰व॰
२१

लत्वात्यंताभावइतिप्रतीतावपिकालेकालत्वंनेतिनप्रतीतिः।तथाचध्वंसत्वेस्वरूपकृएवंचप्रतियोगिध्वंसविरोधविरोधित्वम्
कालत्वाधिकरणेवर्ततेयोत्यंताभावःतत्प्रतियोगित्वरूपाधिरित्यर्थः।इत्यादृश्यनत्वेति।चरमदुःखेनदृष्टंचरमदुःखंचादृष्टेनना
श्यतइत्यन्योन्याश्रयत्वाकत्वाभिप्रायेणासुंदोपसुंदन्यायइत्यर्थः।तस्यापीति।अदृष्टनाश्यस्यापीत्यर्थः।ननुतस्यतदंतर्भूतत्वेपिप्र
तियोगितयातत्रतज्जन्यत्वमविरुद्धमेवेत्याहचरमेति।अदृष्टस्यफलनाश्यतया।दृष्टनाश्यस्यसर्वस्यैवफलहेतुत्वेनयोगपद्यं
।नवादुःखस्यादृष्टनाश्यकत्वंभोगनाश्यत्वादित्यर्थः।भोगेति।यद्यपिप्रतियोगितयाभोगजनकादृष्टमेवजनकमित्यव्यभिचारात्त
द्वत्स्यं।तथापितद्वारेणरूपेणादृष्टजन्यत्वमुत्पत्तिमन्मात्रमितिमतनिराकरणेतात्पर्यं।केवलेति।ननुदुःखसंततिरत्यंतोच्छि
न्नाऽनादित्वादित्यत्राशाद्यदृष्टांतेनान्वयव्यतिरेकिसंभवेकिंकेवलव्यतिरेक्युपन्यासेनेतिचेद्।अत्रवदंति।आत्यंतिकोच्छेदपदेन
समानजातीयप्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वंविवक्षितंतस्यैवसजातीयप्रागभावासमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपात्यंतो राम॰
च्छेदसाध्यविरोधित्वात्।तस्यवाक्याद्योनित्येऽसंभवेनान्यत्रसाध्यस्याप्रसिद्धत्वेनान्वयव्यतिरेकिचाभावइति।समस्तमानना २१

द्वित्वेनसममव्ययाग्रहादुक्तदोक्तानित्यर्थः। आदिमत्वंचेति। एतत्प्रदीपसंतानेऽत्यंतोच्छेदः। आदिमत्वंचेतिसाध्यव्यापकत्वमितिभा
वः। नत्वनादित्वंप्रागभावाप्रतियोगित्वंपक्षेऽसिद्धमित्यतआह। अनादित्वंहीति। येनरूपेणानादिनातत्त्वपदेनविवक्षितंत
दाश्रयध्वंसव्याप्येयः प्रागभावः तत्प्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः। ननुव्याप्तिर्दैशिकीकालिकीवानाद्यः। यत्रघ
टः समवायिनाशान्नष्टः तत्रघटप्रागभावस्यघटध्वंसाव्याप्यतयाघटसंतानेऽव्याप्तेः। नांत्यः। मात्रेत्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः। अ
तएवकुसुमांजलौतथैवानादित्वमुक्तमितिचेत्। अत्रवदंति। यद्यप्रागभावस्तदातज्जातीयध्वंसइत्येवंरूपाकालगर्भैवव्याप्तिश्च
भिमताव्याप्यत्वंचसमानकालीनत्वमात्रपरंनतुनियमपर्यंतपरंतद्धिप्रवर्तनीयस्याभिममात्रपदादेवव्याहन्तेः। नचदैशिकीवाकिंचि
यं त्करमितिवाच्यं। अप्रत्यंतानुच्छेदात्मकसाध्यस्यपूर्वविवक्षितस्याकारोऽभावेनइव्यवस्थादायोक्तानादित्वस्यतत्रसत्त्वादैकांतिकता
पत्तेः ध्वंसप्रागभावयोश्चानित्यसंसर्गाभावमात्रकारणत्वसाधेदेवदत्तप्रभवत्वादिजातिमत्तितत्प्रागभावसमानकालीनप्रागभावप्र
तियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्तिग्राह्यवतिव्याप्तिः। नचैवमपिजातिग्रहणमनर्थकमितिवाच्यं। सर्वमुक्तिमात्रेविवादेनप्रत्येकमुक्तत्वर्म्यु

22

कि·भ· पगमाद्युक्तकडठस्वस्यापीष्टत्वात्तेन समानजातीयप्रागभाववत्समानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्धारकत्व
२२ श। न हि तन्मात्रवृत्तिर्जातिरप्रसिद्धानिमित्तप्रयोज्याया डठस्वत्वावान्तरजातेरात्मविशेषनियतडठस्वमात्रवृत्तित्वासंभवात् उत्पन्ननिमि
त्तइतिनाप्तात्मनिता द्दडठस्वसंभवात्। न च घटकडठस्वेपि स्याध्यभवेतिवाच्यं। समानकालीनत्वविशिष्टसंगर्भत्वात्तस्य। यद्यु
तद्गर्भत्वेपि चरमघटकडठस्वनेव्यभिचार इति किं तदर्नतिप्रयोजि। तन्न। तावन्मात्रे ध्वंसादित्वाभावेन हेत्वभावात्। यावत्प्रक्तानादित्व
विश्रामस्थावत्तिप्रसक्तासाध्यमिति विवक्षितत्वाद्यथा डठस्वत्वमात्रायघटकडठस्वे प्रकृतमनादित्वमिति तद्दोषतादवस्थ्यापत्ति
।अत एव स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वादित्येव हेतुरस्त्वितीयपास्तं। घटकडठस्वे व्यभिचारात्। अत एव कुसुमांजलिप्र
काशेप्युक्ता शुद्धेद्व्याप्यानादित्वनिर्वचनमुद्देश्यपंयेनाशेवत्तत्त्वाप्तितद्विशेषणाप्रक्षेपः। किंचानादित्वमात्रलक्षणमेवातएव
प्रमेयइत्यादिसाध्यस्यापि तत्र लक्ष्यत्वेपवेति। केचित्तु अदृष्टप्रयोज्यजातिमाद्यघटकडठस्वे व्यभिचाराभावेपि घटकात्मरूपकार राम·
णप्रयोज्यजातिमाद्यघटकडठस्वज्ञानादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेति। न च तज्जातौ मानाभावः घटकात्मजन्यैतत्रजन्यतावच्छेदक २२

द्धौ व्येतस्य बाधकाभावेन लाघवेन च जातित्वात् । अन्यथा व्यक्तापि कारणप्रयोज्यतातिमात्रविलयापत्तिः । न च स्वरूपकोपाधेरेव तद्
वच्छेदकत्वसंभवात् । सामान्यसामग्रीत एव तत्संभवेऽपि विशेषसंग्रतिविशेषस्य हेतुत्वात् । यत्सामान्ये यत्सामान्यमिति व्याप्तेः । न
ज्ञातिसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्तिकस्य दुःपरिहरत्वात् । न चादृष्टप्रयोज्यजात्या संकरान्न तज्जातिमत्त्वमिति वाच्यं । अदृष्टप्रयोज्यजा
तेर्नानात्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा गत्वादिजातिविलयापत्तेः । यद्विचाक्षुगतमत्वादिना गत्वादिजातिसिद्धौ तादृशवादेरनन्यगत्वान
नात्वं तदा जन्यतावच्छेदकं तया तज्जातिसिद्धौ तन्नानात्वमिति तुल्यं । तस्माद्येन रूपेण नादित्वं तत्तद्भावप्रयोजकधर्मगर्भत्वमेवं चोक्ताका
र्यव्यभिचारवारणाय मात्रपदं जातिपदं च धर्ममात्रपरमेव प्रत्येकमुक्तेरप्यनभ्युपगमदशायां विशेषादर्शनदशायां वा सत्त्व
तिपक्षइति । छकडः खादेन व्यभिचारो दोषायेत्याहुः । मूलेतीति । अनवच्छेद्यमूलत्वमुपाधिरित्यर्थः । न वाकाशादौ साध्याव्या ध्या
प्तिः । तन्मूलाघसिद्धेरिति चेत् । न । पूर्वं विवक्षितस्य साध्यस्य तत्राभावादित्येके । उच्छन्नमूलभिन्नत्वमुपाधिः । सचाकाशेऽप्ये
वेत्यन्ये । उपाधिव्यपदेशं दूषयति । नापीति । प्रागभाव इति । एतद्यथाश्रुते साध्ये बोध्यं । विवक्षितसाध्यस्य तत्राभावात् । न

९३

त्रि॰म॰ २३

पीति। नन्वत्र यथाश्रुते प्रागभाव एव साध्याप्रसिद्धः तद्धाश्रयविशिष्टेतसाध्याभिप्रायेणोद्देश्यावत्त्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाधनव्याप
कत्वाभिप्रायेण वा। तर्कपूर्वक एवोपाधिरस्तीति व्यर्थविशेषणत्वमित्याह प्रागभावेति। सोपि नोपाधिः। साधनव्यापकत्वादिति भावः
।उपाधेरिति। यदि साध्यव्यापकत्वमिति पाठस्तदा तुच्छेद्यमूलत्वोपाधेरित्यर्थः। यद्वि च साध्याव्यापकत्वेति पाठस्तदा साध्योपाधेरित्य
र्थः। तेनेति। ननु खंडप्रलयकालमादाय व्यर्थासिद्धिरिति चेन्न। नायं कुकार्यं तावद्धंसनात्। कतिपयकालावच्छेदेनात्यंतार्थबोध
ने संकोचस्तथा चासंकोच एवास्तु बाधकाभावादित्येके। मुक्तिप्रकरणाम्नातत्वेन श्रुतेस्तत्परत्वमित्यन्ये। न चैवं मुक्तिमात्रमप्यगतं न सर्व
मुक्तिरिति चेन्न। अस्याः श्रुतेः कतिपयात्मपरत्वे संकोचो बाधः। तथा च बाधकं विना न संकोच इत्याशयात्। सचेति। एकसत्त्वेपि
मिलितनिषेधसंभवात्। ननु तत्तोऽप्रमाणत्वमिति भावः। समानेति। अत्र स्वाश्रयेति पूरणीयं। स्वपदं च प्रकृतजातिपरं तेन जातिमता सम
नाधिकरणं बोध्यं। ईश्वरसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वं घटादावपीत्यत उक्तं। समानाधिकरणेति। घटसमानाधिकरणात्म राम॰
न साक्षात्कारत्व इति तत्त्वदुःखध्वंसात्मनिष्ठज्ञानादावपि नातिप्रसंगः। तस्य तादृशसाक्षात्कारविषयत्वनियमाभावात्। दुःखत्वस्वयोग्य २३

योजकादृष्टसाध्यत्वनियमेनयोगासंभवेतदुत्पादासंभवइतीसर्वस्ययोगजादिनत्वज्ञानसंभवादिच्छाहीनांसमानाधिकरणसाक्षात्कार
विषयत्वनियमादिच्छात्वादिकमादायव्याप्तिरित्यतउक्तंसमानकालीनेति।विनश्यदवस्थेच्छादिनसमानकालविद्यमानत्वंत
ज्ञेचरसाक्षात्कारस्येतिनासंभवः।नचैवमपीच्छासमानाधिकरणसमानकालीनेच्छासाक्षात्कारविषयताव्याप्यमिच्छात्वंतादृ
शिच्छायामतिव्याप्तिरितिचेत्।भवेदेवंयदियत्किंचित्त्वाश्रयसमानाधिकरणत्वंविवक्षितंस्यात्।किंतुयत्रयत्रसाजातिरस्तितेन
तेनसमानाधिकरणसमानकालीनायःसाक्षात्कारस्तद्विषयताव्याप्यजातिमत्त्वेतात्पर्यं।एवंचयद्यपिज्ञानसामान्यगर्भत्वेपिन
दोषस्तथापिसाक्षात्कारत्वंजातिरितिनव्यर्थविशेषणत्वंएतज्ज्ञानत्वादिधर्ममादायातिव्याप्तिरित्यतउक्तंजातीति।ननुप्रियाप्रि
यपदाद्युक्तसाधारणैकरूपेणोपस्थितिर्लक्षणापत्तिः।नचैकवाक्यतारक्षार्थंतत्स्वीकारः।इत्वस्यैवानुगतस्यान्वयिताव
च्छेदकत्वेनवाक्यभेदाभावात्।अन्यथाइच्छामात्रेलक्षणापत्तेरितिजितंसाहित्यलक्षणावादिभिरित्यरुचेराह किंचेति।अस्म
रणस्येति।एतच्चोपलक्षणमेकसत्त्वेमिलितनिषेधानभ्युपगमश्चेत्यपिबोध्यं।नत्ववावेतिसंबोधने।तथाचवावसंतामितिय

२४

द्धः। कीत्यसिद्धमेवं चलक्षणमात्राशरीरतपारवं च प्रलयकालीनाशरीरतपावाईश्वरप्रतिपादनपरतपावाअन्यथासिद्धि
रेवेतिमनासिकृत्यानन्यथासिद्धकृत्यंतरसंवादेनास्यामुक्तिनिश्चायकत्वमित्याहयद्वेति।अप्रभुविकारशाद्वस्यप्रभुसंवा
चितयानेश्वरप्रतिपादकतयाऽन्यथासिद्धिरितिवदंति।मूलपदस्यात्मादिपरत्वभ्रमंनिवारयतिसंस्कारइति।भुत्यतीति।सा
क्षात्कारिभ्रमेसाक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैवविरोधित्वादितिभावः।नतथेति।यद्यपिभ्रमरूपविशेषदर्शनमपिज्ञान
विरोधिभवत्येवेत्यव्युत्पत्तिमर्थंतथापिप्रकृतेभ्रमारूपमेवतदितिस्वरूपाख्यानपरमितिकेचित्।केचित्तुभ्रमोत्तर
भ्रमाप्रतीतत्थेवहेत्वंतेति।नथोक्तविशेषेणापिहेतुहेतुमद्भावादित्यर्थः।बहूनांज्ञानानांयोगपद्याभावान्ननिवर्त्त
कत्वमित्यन्यमर्थमाहसंस्कारेति।ग्राह्येति।यद्यप्येतन्मतेशानज्ञानेतथापिन्यायनयमभ्युपेत्येदमुक्तं।ननुतत्त्वज्ञानमपितत्सं
नियत्योपकारकंकायव्यूहादिनाव्यवधानादित्यतआहकर्मापहयतीति।नैरपेक्ष्येणेति।नथाचतत्सहकारित्वकल्पनेगौरव
मितिभावः।नाशेति।यद्यपिपरंपरयांमत्वेपिनहेतिस्वाल्पकेतत्तयासत्त्वप्रसंगेवानिषेधश्चात्तथाप्ययपिपक्षोनसंभवतीतिद्र

इदमुच्यत इत्यादिः संनिपत्योपकारकत्वं पादितत्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिजनकत्वं तद्दा नांगांगिभावः किंतु समप्राधान्य
मेव। न च पूर्वदूषितमेवेति प्रधानीभूततत्वज्ञानशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्दाढ्यमेवं सत्याहतत्वज्ञानेति। कर्मणामिति। ननु प्र
धानफलातिरिक्तमुख्योद्देश्यफलाभाववत्वमंगत्वं तथाप्यव्याप्तमेव। यद्यतिरिक्तफलवत्वेनैवांगत्वं ह्यतिस्वर्गमंगलस्य
ग्रंथांगता न स्यात्। विघ्नध्वंसफलकत्वात्। नहि प्रधानग्रंथस्य विघ्नध्वंसः फलमिति चेत्। न। तत्वज्ञानेनैवोपपत्तौ तदंगत्व
कल्पने प्रमाणाभावादित्याशयात्पाठ्य स एवेति। यद्यप्येवमपि तुल्यकक्षतया समुच्चयो न सिद्धस्तथापि तत्वज्ञानसाक्षाद्धेतु
त्वनिराकरणे तात्पर्यं मिथ्याज्ञानेति। वासनानिवृत्येत्यर्थः। तदुपलक्षणं। युगपद्भोगजनककायव्यूहद्वारेऽपि द्रष्ट
व्यं। मननव्यापारकेति। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रवणान्मननव्यापारकश्रुतिजन्यात्मश्रवणत्वेन हेतुत्वलाभान्नाह
ष्टकल्पनमित्यर्थः। केचित्तु श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्य प्रामाण्यपर्यंतु शून्यशब्दपरत्वमतस्मादृशास्मृतिपुराणादि
जन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव शूद्रस्याप्यपवर्गभागित्वसंभवाज्जगदुद्देश्यपेताशास्त्रप्रणेतः संगच्छत इत्याहुः। ननु श्रवणा

नितरां किंचिद्व्यवधानाद्यत्र मननं तत्रादृष्टं विना कथं तस्य तद्धेतुत्वमिति चेन्न। तत्रापि संस्कारद्वारा तथात्वसंभवात्। केचित्तु ए
तत्स्वरसेनाह। तथात्वेपीति। मननस्यापीति। अदृष्टं विनाजनकत्वपक्षइदं। ननु फलेति। फलकामनाविलक्षणं विना यत्काम्यकं
कर्मश्राद्धादिकमित्यर्थः॥ नचेतीति। यद्यपि तत्रदुःखज्ञानत्वेव जनकमस्त्। कार्यतावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वात्। तदर्थविशेषत्तिस्म
मुक्तिसाधनत्वज्ञानानंतरं तत्त्वावच्छेदेन तत्साधनत्वज्ञानमात्तादृशज्ञानं च मुक्तिनिष्ठकार्यताप्रतियोगिकरणतात्राश्रयत्वप्रका
रकं स्यादित्यएवसुलभं। तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकार्ययोगपद्ययोः सत्वज्ञानेकसाध्यत्वेनतदावश्यकतायां तन्नचजातिभेदस्वी
कारइति नियमेनतत्र एवसामान्यसामग्रीतः कार्यसंभवे किंविशेषसामग्रीत्वकल्पनेनेत्यत्रतात्पर्यमिति वदंति। अभावरूपेति
। तथाचाभावरूपकार्य एव व्यभिचारिणो न जनकत्वेन चभावरूपेपीतिभावः॥ नियमघटितं जनकत्वमभावरूपकार्येपि व्यभिचारि
णोः संभवीत्याशयेनाह निमित्तेति। नष्टतत्त्वदिति। एतन्मते मोक्षत्वे जात्यंबोध्यं। मिथ्याज्ञानेति। समानाधिकरणमिथ्याज्ञान
प्रागभावेत्यर्थः॥ ननु मिथ्याज्ञानं विरोधिगुणांतरमात्रनिवर्तनीयमिति किं तत्त्वज्ञानेनेत्यत्र नचवासनातन्नाशरूपकालादिनापितन्ना

त्रासंभवात्। न च कार्ययौगपद्यार्थं तदिति वाच्यं। तद्धेतोरेवेति न्यायेन तद्व्यापारकादृष्टादेव तत्संभवादिति वेदस्तु पौरुषकत्वे
नाहत्तस्यैवेति। तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तस्यैव वासनानाशकत्वे कार्ययौगपद्यादिहेतुत्वं च प्रामाणिकं च गौरवं नष्टं
षड्इति भावः। तत्त्वज्ञानद्वारापीति। ननु तत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वे मुक्तिहेतुत्वे कर्मणामावश्यकं तु गत्या चादृष्टद्वारैव हेतुत्वं वा
च्यमेव च तदृष्टस्य तत्त्वज्ञानस्य तु भयजनकत्वकल्पने गौरवात् तत्त्वज्ञानमद्वारीकृत्यैव मुक्तिमात्रजनकत्वे लाघवमिति
ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यमेवेति चेत्। उक्तयुक्त्या तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुजिज्ञासायामुपस्थितत्वादन्वयव्यतिरेका
नुविधायित्वाच्च। श्रुतश्रवणादिजन्ये तद्भावे कर्मणामेव तद्धेतुत्वकल्पनात्। काशीमरणस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमा
दपि लभ्यत एव तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः। तमेवोत्पाद्य जातिविरोधादस्वरसमुद्भावयन्नाह संप्रदायेति। सर्वत्रै
वं भावे मामेवेत्युत्पत्त आह यद्येति। करुणायेति। कारुणिकानां परदुःखज्ञानाद्दुःखमुत्पद्यते इति दुःखाभावमुद्दिश्य प्र
वृत्तिरिति भावः। दोषाभावेनेत्युपलक्षणं। प्रागभावाभावेनेत्यपि द्रष्टव्यं। अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्। एतेनेति।

26

कि॰भ॰ ननुयतोऽभ्युदयेसूत्रमेवप्रक्रांतंअपरसूत्रद्वयंप्रक्षिप्तं।संगतमितिचेत्।अत्रयतोऽभ्युदयेतिसूत्रमन्याभिप्रायंकर्मैवेतिकार्त्स्न्याद्विरोध
२६ इतिशंकायामाद्यंसूत्रं।तथाबाधात्तोधर्मेमाख्यास्यामइतिप्रतिज्ञानान्नान्यपरत्वमितिद्वितीयसूत्रोपष्टंभकत्वेनैवतत्संगतं।धर्म
स्यचाभ्युदयसाधकत्वेकिंप्रमाणमित्याशंकायामाम्नायइत्येवोत्तरंवाच्यं।तत्सचकृतः।धामोयंपयेनतथास्यादित्यपेक्षायामाद्युक्तंत
द्वचनादिति।तथाऽऽम्नायोक्तत्वेनतत्त्वमावगमितिसंध्यायोक्तत्रिसूत्रीत्याद्यः।तत्त्वज्ञानाद्धूकायव्यूहादिनाभोगद्वाराकर्मक्षये
मतिमोक्षः।नाभुक्तंक्षीयतइत्यादेः।न्वज्ञानाग्निरित्यादिनाविरोधः।भोगद्वाराप्रितत्वामाषोपपन्नेरितिसांप्रदायिकाः।वस्तुतः
नियमः।यत्कर्मजन्यः।स्वप्रागभावोऽस्तितस्यभोगेनैवनाशः।तत्प्रागभावस्यअदृष्टसहकारेणाजातियोगिजनकत्वनियमादन्यथाति
नाशकाभावेतस्यात्पत्तामावत्वापत्तेः।यत्कर्मजन्यः।स्वप्रागभावोनास्तितस्यानन्यगत्यावदृत्तफलस्यैवतत्त्वज्ञानान्नाशइतियुक्तमु
त्पश्याशः।तत्त्वज्ञानन्निःश्रेयसयोरितिनायद्यप्यभिधेयपदव्यादिनाप्रयोजनस्यसंबंधः।कथापितुक्तंचितः।तथापितद्विषयकत्वतत्त्वज्ञान राम॰
सहेतुत्ववोधनेपरंपरयाद्रव्यादेरपिप्रयोजकत्वलाभइतिभावः।अथिमयंच्छानुरोधाद्याहतथाहीदमितिनानिषिध्यतइत्युपलक्षणं २६

नन्वाकाशेपि कोद्यप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यं। दृश्यादीति। व्यक्तिभेदमादायेति द्रोणः। दृश्यमेति। द्रव्यत्वं असाध्य दृश्यमत्वसाधकमित
र्थः। यदित्यमरति। नचोभयसिद्धं तमः। शब्दार्थाजानेपन्नालोमइतिवाच्यं। आलोकाजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्कारवि
षयत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्। यद्यपि चतन्मते तमसत्वामसेंद्रियवेद्यत्वं तदा च द्रव्यः। पदं रूपप्रतीत्यसाधारणकारणेंद्रिय
परं तद्विषयश्चास्मन्मते आलोकाभावात् तन्मते द्रव्यांतरमित्यन्यदेतत्। पक्षतावच्छेदकोभयसंप्रतिपत्त्येव विवादस्य तत्तैरस्थ्य
थासाध्यतदभाववादिकल्पेन अनुमानमात्रोच्छेदादिति। नन्वतेषां व्यंजकवैचित्र्येपीत्यप्रयुक्तं विशेषसमवायप्योरपीन्द्रिययो
ग्यंजकस्यैवाभावादिति अन्यथा योजयति तेषामिति। तथा च व्यंजकेति सामान्यमात्रावृत्तिमिति नोक्तदोष इति भावः। काला
दीनामिति। यद्यपि कालो न घटत्वादेस्तथाप्युपनीतस्य तद्विषयत्वं बोध्यं। तन्मते तस्य षडिंद्रियवेद्यत्वाभ्युपगमादित्येके। अतद्गु
णत्वं विज्ञानाद्दादावतिप्रसक्तमित्यन्यथा नचैवमालोकाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् सामान्यमित्यापातं। तच्चायुक्तमालोक
दौ व्यभिचारादित्यत आह तमसमर्थ इति। तमोनेनिचाक्षुषत्वं च स्वमीत्रबहिरिंद्रियग्राह्यद्रव्यमतो न द्रव्यचाक्षुषत्वादिना व्य

२४

कि॰ म॰ भिचारः। न च हेतावेवं न अव्याप्त्यासेन। आलोकाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमर्थस्तथा सत्यालोकाभावादिदृष्टांतसौलभ्येनाद्यापेत्वसं
२७ भवे व्यतिरेकीतिग्रंथविरोधात्। न च यथाश्रुतेपि तस्य दृष्टांतत्वसंभवाद्दोषतादवस्थ्यं। तन्मते तस्याप्युपलब्धिगम्यतया हेत्वसत्वा
त्। न चैवमपि प्रकारभूतपयविषयतानिरूपकस्य दृष्टांतत्वमिति वाच्यं। तादृशालोकिकसाक्षात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थात्। न च तादृ
शविशेष्यत्वं तस्योभयासिद्धं। तत्र नीलारोपपक्षे तस्य विशेषणत्वेनैव भानात्। ततः विशेष्यत्वपर्यंतमुपादाने वाच्यमेवान्यथा नीलत्व
जातौ व्यभिचारापत्तेरिति वदंति तच्चिंत्यं एवमपि द्रव्यत्वादिदृष्टांतसौलभ्ये व्यतिरेकीतिग्रंथविरोधात्तादवस्थ्यादिति। केचित्तु सा
क्षात्कारपदेन चाक्षुषसाक्षात्कारो विवक्षितस्तेन द्रव्यत्वादौ न व्यभिचारः। न च पेचकादिचक्षुर्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वमादायाव्य
भिचारः। साक्षुषेति व्यर्थत्वात्। न चांजनविशेषादंधकारे चौरादिप्रत्यक्षे व्यभिचारः। प्रमाणाभावात्। भावेवास्त्वभाविकेति विशेषणा
त्। न चैवं साध्ये चाक्षुषपदं व्यर्थं व्यापके खंडाभावे च वैयर्थ्याभावात्। न च व्यतिरेके साध्याभावस्य व्याप्यतया भविष्ण्वे न च व्यर्थेति राम॰
विशेषणत्वमावश्यकमिति वाच्यं। शरीराजन्यत्वस्वरूपेण व्यभिचारवारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वात्सुपगमात्। तत्र पक्षधर्मतासि २७

द्धिप्रयोजनवत्त्वापत्तेरुपसिद्धेः प्रयोजनत्वादित्याशङ्क्य न चालोकाभावस्य पक्षे तमसोऽन्यतरासिद्धिः सप्रतियोगिकस्यैवाभावस्य प्र
त्यक्षात्कारविषयत्वादिति वाच्यं । तन्मतेनैवास्य हेतुत्वात् । प्राचीनमते प्रतियोगिनोऽप्यभावस्य प्रत्यक्षाकारविषयत्वात् । न चालोकाभाव
देः सपक्षाद्व्यावृत्त्या वसाधारण्यमिति वाच्यं । अनुकूलतर्कसत्त्वादिति । विनश्यदिति । विनश्यद्वस्तुत्वस्य कर्मण्येत्यर्थः । फलोपधा
नमाशंक्य हेतुमुक्तं । एतच्चारंभकसंयोगनाशसमकालं कर्मोत्पत्तिसंभवपक्षे बोध्यं । अत्र संयोगाजनकत्वाद्विभागाजनकत्वाच्चेति
हेतुद्वयं बोध्यमित्याहुः । न च परेणाद्रव्यत्वोऽप्युपगमात् आत्मादिसंयोगाकारणत्वमसिद्धं तद्दसमवायिकारणत्वाभावस्य हेतुत्व
तु । न्यायेन ये नेदमुक्तमित्यप्याहुः । न चाकारणत्वादित्येवास्तु अखंडाभावे वैयर्थ्याभावात् । तन्मते स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि स
र्थकत्वाच्चेत्याहुः । ननु विनश्यद्वस्तुघटादेर्न कर्मोत्पत्तिसंभवः । तथाहि तत्र विनश्यद्वस्तुत्वं समवायिनाशाद्वारंभकसंयोगना
शाद्वा नाद्यः । आचार्यमते अवयविनि कर्मोत्पादस्य यावदवयवकर्मोत्पत्तिनियतत्वेन कपालादिनाशसमकालमवयवकर्म
मयोर्विरहाद्घटादेः कर्मानुत्पत्तेः । नांत्यः । आरंभकसंयोगनाशजनकविभागजनककर्मणस्तदानीमवयववृत्तित्वेन कर्मवत्तिक

किव० र्मानुत्पादेन चावयवकर्मसामग्रीविरहेण पूर्ववन्नदुत्पत्तेः। तन्नाशाग्रिमोत्तरकालमाविभागोत्तरसंयोगेन विनाशिते कर्मणि यति बं
२८ धकाभावे ऽवयवकर्मसामग्रीसंभवादेवं च यथाश्रुत एवाव्यभिचारे किं स्थाणं चवउघ्याव स्थायित्व विशेषणेनेत्यपरितुष्य न्याह वस्तुत
इति विनश्यदवस्थं कर्मसमवायिकारणमेव न भवतीत्युक्तत्वात्कर्मरूपकार्योत्तरकालेसत एव तथात्वादित्यर्थः। ननु कार्यमात्रेत्तदु
त्तरकाले सत्त्वस्य तथात्वे मानाभावात् कार्यनिराश्रयत्वापत्त्या कार्यसमानकालत्वमात्राभ्युपगमादित्ति एवं चेत्तन्मते संयोगविभागान्य
तरजनकत्वाभावएकत्वहेतुः। अत एव शमाश्चेचनवेयर्थ्यं। हेतुद्वयेपि तैर्नैव वैयर्थ्योद्धारात्। विभागाजनकत्वमेव वा। न तु संयोगाजनक
मपि। उत्तरसंयोगजननेमाकालिघटादिनाशस्यापि संभवेन व्यभिचारापत्तेः। कर्मोत्तरकालसत एव कर्मोत्पादेत्तत्रतेन विभागज
ननमावश्यकं। तत्र कार्यसमानकालीनत्वमात्रेणैव तथात्वादित्यतिहेतौ न व्यभिचारशंका। नमसः कर्मत्वे तदाश्रये चलतीति धी
प्रसंगइत्यपि बोध्यं। स्वरूपासिद्धिरिति। गुणत्ववादिमते स्वरूपं इत्यसमवायस्त्रीकारात् स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। नन्वस्मन्मतेनैव हेतु राम०
रित्याशंक्याऽनुमानप्रयोक्तृमतेपि स्वरूपासिद्धिरित्याह किंचेति। नन्वइतिन जः प्रतियोगी समवायः तद्विशेषणं द्रव्यमित्यर्थः। नन्व २८

त्रापि द्रव्यपदं पृथिव्यादिनवकपरं द्रव्यमात्रपरं वेति पूर्वदोषानतिवृत्तिरित्यत आह यद्वेति। तथा च तत्तन्मतेनैव तत्तद्धेतु
त्वमिति नोक्तदोष इति भावः॥ द्रव्यसमवेतत्वं वा इत्यादिनापि परिशेषकरणकाले न सिद्धिरित्याह नापीति। यद्येवमपि परार्थपरिशे
षानुमानप्रयोगात्पूर्वं ततो सिद्धिरेव। तदभावेपि संदिग्धासिद्धिर्दुर्वारैव(?)। तथापि पूर्वोक्तिः एव तात्पर्यं न च द्रव्यासमवाय एवास्य क
थमित्यादि मूलग्रंथेनैवासिद्धिनिरास इति वाच्यं। पृथिव्यादिनवकासमवायमात्रस्यैव तेन साधनात्तत्र वोऽस्फुटो बाध(?)। व्याप्य
तेति गुणत्वे द्रव्यासमवेतत्वव्याघातः। निःसामान्ये गुणत्वव्याघात इत्यादिक्रमेणोत्पर्थः। अथेति। इंद्रियपदं बहिरिंद्रियपरं
तेनात्मैकत्वादौ व्यभिचारः। प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यर्थः इत्यन्ये। प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षादित्यर्थः। तन्मते
लौकिकप्रत्यक्षत्वानंगीकाराद्यथाश्रुत एव हेतुरित्यन्ये। अपमंधकार इति। अंधकारपदं पूर्वोक्तपरं तेन न पक्षाविकल्पावका
शः। न च तत्रापि साध्यप्रसिद्धिरितिवेश। अत्र दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभावे दिगादिगुणत्वसमानाधिकर
णत्वं चाधिकरणांशप्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्तन्मतेन साध्य इत्येको दिगादिगुणत्व

कि॰भं॰ ३९ विशेषगुणत्वयोऽप्रत्येकं असिद्धयोर्व्याप्यत्वप्रतियोगिभावः साध्य इत्यन्ये। ननु प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थो वाच्यस्तथा
च प्रत्यक्षेति व्यर्थं उक्तसाध्यस्य केवलान्वयित्वया व्यभिचारासंभवादिति चेन्न। विषयत्वादित्यत्रैव तात्पर्यात्। मन इति। अत्र नञ
व्यत्यासेनामनोसाधारणकारणकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थकत्वेन भावनादौ न व्यभिचारः। प्रत्यक्षगुणत्वाभावः साध्यः। प्रत्यक्ष
त्वे सतीति वा हेतौ विशेषणमित्यन्ये। यद्वा मनोसाधारणकारणकप्रत्यक्षान्यप्रत्यक्षविषयत्वमिति पाठः। स्वह्न दोषः। अहे
चेति। ननु व्यधिकरणत्वं तद्धिकरणानधिकरणत्वं। न च तत्संदिग्धासिद्धमिति चेन्न। स्वमतावच्छेदेनोक्तत्वादित्येके। अहं च
अधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितं। नात्यहेतुत्वादित्यत्र देहमेधकारत्वानीति प्रतीतिरित्यन्ये। तेजः सह स्वं इतीति। तेजो वृ
त्तीत्यर्थः। तेजोरूपेति। चाक्षुषेतितामसेंद्रियानस्य प्रगम प्रद्ये। भट्टमते नीलरूपविषयकत्वादिसिद्धिवारणाय तेजः पदं। रूपावि
षयकत्वं चाक्षुषप्रतीतावपसिद्धमेवेति तदुक्तमित्याहुः। ननु रूपेति व्यर्थमिति चेन्न। भट्टमते प्रभाहि तेजसो रूपं न तु तेजः राम॰
तेजस्त्वाश्रयतेजसो प्रत्यक्षत्वात्तेजोविषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभिचारित्वात् रूपपदे स्वरूपार्थकमित्यन्ये। ॐ २८

ऊष्मस्पर्शे व्यभिचारवारणाय चानुष्णेति। संबंधीति। अभिभावकत्वेनातदुपलंभापत्तिरिति भावः। रूपान्येति। ज्ञत्यक्षेति
वोध्यमतो न च स्फाटिकस्पर्शे व्यभिचारः। तेजःपदं घाटो विशेषपदं च गत्वगृहीतसंयोगविशेषे व्यभिचारवारणाय। केचित्तु
त्वगिंद्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वादिति हेत्वर्थः। एवं चादृष्टादौ स्थितिस्थापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेष
पदे इत्याहुः। नीलं तेज इति। यद्यपि दोषविशेषात्तेजस्याग्रहे तथारोपः संभवत्येव तथाप्यंधतमसे तेजोभावान्न तत्र तदारो
प इति भावः। तज्ज्ञानस्येति। तेजोरूपमात्राकारस्य तत्र तच्छुक्लत्वभास्वरत्वान्यतरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः। इंद्रनीलज
मण्यां शुक्लत्वाग्रहेपि भास्वरत्वग्रहान्न व्यभिचारः तथा च प्रकृते तद्विषयत्वान्न तेजोरूपविषयत्वमिति भावः। ननु सर्वप्रमाण
तोपोऽस्मितयत्र आह स्पर्शमात्रेति। उद्भूतरूपयोरिति। चांद्रलोके व्यभिचारात् पृथिवीजलयोरित्युक्तौ न चैवं पार्थिवेपि तद्वैले
सरोगे च व्यभिचार इति चेन्न। नातद्भिन्नेति विशेषणादित्येके। तत्रापि स्पर्शोपि तद्वत एव वा विविच्य परं नेति मतेनेदमित्यन्ये। धूमेपि न
व्यभिचारः सत्त्वात्तु उद्भूतस्पर्शेति। अत एव तत्संबंधाच्च कृषिजलनिपात इति आहुः। तेजोरूपत्वे तेजस्त्वरूपत्वेन च व्याभिभूतत्वान्नेतथे

130

कि॰ व॰ ३०

त्यतआह स्तुवर्णोति। यथाकृते घटादौ व्यभिचारस्तथा तर्कमाह तमो यद्यातितेजोभाववदिति। यद्यप्यस्मन्मतस्यैव पक्षत्वान्न दृष्टं
तत्वं तथापि निश्चितसाध्यवान्तथात्वमत एवाभेदेऽनुमाने तथात्वमिति भावः। यद्वा एतद्दृष्टरसादौ हेतोर्नीलरूपवद्वेति। तमो द्रव्यमिति
पात्रभूयमाननीलरूपवदित्यर्थ इत्याह।। तन्नायाद्यस्य ग्रहणविशेष्यत्वपरत्वात्। अन्यथा स्वभेदारोपान्नीलरूपवत्तोपि विशेषणा
त्पात्तमोबुद्धिविषयत्वे व्यभिचारप्रसंगात् तस्मान्नीलरूपविग्रहस्य वडवाहिरण्तदाश्रयघटादिपरत्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमित्येके। ये
ष्टांतस्सूचनाद्व्यतियोगेपि तरोक्तिं तन्मे तन्न ध्यायन्नीलरूपवदिति साध्यान्तरमत एव नीलरूपपदं वाधकादित्याहेत्यन्ये। स्वमतेन तेजो
भावाद्विति परेणानस्योपलब्धिगम्यत्वात्सुपगमात्रूपस्मतत्तमोद्रव्यं नीलरूपवदित्यपरे। न चालोकं विनापि पेचकादिना दृश्यत इ
ति व्यभिचारः। मानुषेति विशेषणात्। न च हिडंडायमाने तेजोस्थितत्सापेक्ष्यस्य तथात्वेऽदृष्टविशेषात्तत्रैव तत्रैव तद्इत्यप्य
ऽ। अञ्जनादिनाचोरदृष्टेपूर्ववदव्यभिचारः। तामसामिति। तथा च स्पर्शवत्त्वानुमानं स्वरूपासिद्धमिति भावः। रूपसाक्षात्कारत्वेनेनि राम॰
लौकिकेति दोषः। भावाभावयोरिति। तथा चांधकारभावस्य मते इंद्रियेनैव याह्य इति वयाप्यनुपेयम्। तद्वायुक्तं यो दालोकाद्भ्रायाचि ३०

रूपित्वेन तमसेंद्रियस्यासत्वात् अन्यथा तमोंतरस्यापि सत्वापत्तेः तस्माच्चक्षुषैव सत्वात् इति स्वतियोगपेक्षकारोपितेत्यतिभाव।
एतदपि स्वमतावष्टंभेनोक्तं परेणाभावस्येंद्रियवेद्यत्वानभ्युपगमात्। यद्यप्यनुद्भूतरूपत्वांधकारे च द्रःसत्वसंत्तत्स्व
भावविरुद्धं तथापि पूर्वदोषावष्टंभेनेदमुक्तं अनित्यत्वाद्वेति। यद्यपि न्यायनये आलोकात्यंताभावरूपत्वमस्तिनेदमस्ति तथापि पूर्व
यत्रालोकध्वंसानंतरं तमः प्रतीतिस्तत्र ध्वंस एव तथा एवं चानित्यत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यर्थ इत्येके। केचित्तु यत्रालोक
प्रागभावदशायां तमः प्रतीतिस्तत्र यथाक्तमेवानित्यत्वमित्याहुः। ननु स्पर्शरहितस्याप्यारंभकत्वं स्यादत आह। स्पर्शवत्त्वेति
। पुतत्पार्श्वेति। अभिसारादिहेतुत्वेनेत्यर्थः। अप्रयोजकत्वात् तमो नारंभकं स्पर्शनरहितद्रव्यत्वादित्यस्येति शेषः। मन इति। मनसा
ध्वंसं न शरीरं अनुपलंभात्। इन्द्रियं तु मन एवेति तदा रूपवत्त्वेनेन्द्रियान्तरं स्वीकार्यमिति भावः। तमो नारंभकं स्पर्शरहितद्रव्यत्वादि
त्यत्रोपाधिमाह साधनेति। पार्थिवपरमाणौ साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्नेत्युक्तं। यद्यपि तत्र तेजसः परमाणौ साध्याव्या
पकत्वं तथापि न्यायनये नेदमुक्तं। अन्यथेति। यदि स्पर्शवत्त्वेनैवारंभकत्वं तदा वायावपि तद्रूपवत्त्वेन मया वाच्यमेवं च वायौ

31

कि॰प्र॰ २१ रूपवत्वेऽमानं रूपवत्त्वापत्तिरतो रूपवत्वं तत्त्वनोद्भूतमतोऽनुद्भूतं रूपवत्त्वमिति यावत्तदुक्तमेव तन्नोष्णशीतस्पर्शरहितत्वात्तेजोजलत्व
वृत्तावनुद्भूतरूपा पृथिवी स्यादित्यर्थः। तमः परमाणुरिति। न च विरूपस्पर्शोभयवाद्भूतत्वादेर्निःस्पर्शत्वं तयाव्यभिचारः इत्तमोद्वि
याऽप्रत्यक्षत्वप्रसंगेन नचित्ररूपवच्चित्रस्पर्शाद्युपगमादिति वस्तुतः। रूपवत्त्वेन स्पर्शवत्त्वानुमाने योऽप्यनुमतव्यभिचारस्तमुपसंहारव्या
जेन निराकरोति तस्मादिति निमित्तभेदसंसर्गोद्भवानुद्भवादयः इति तदभावादनुद्भूतस्पर्शं तमसीत्ययोगपद्मति नोक्तबाधः इति भा
वः। केचित्तु द्रव्यचक्षुर्यावत्त्रिसंख्यातचक्षुःका दृष्टमानान्तरउत्पत्तिरिति तदुक्तं हितस्यापीति द्वितीयकल्पोपसंहार एवायमित्याहुः। भा
वः कालइति केचित्तत्तेजोभावेनैवोपपन्नोऽनतिरिक्तद्रव्यकल्पनामन्यत्रतत्त्वदभावाधारगुणविशेषण एवातिरेककल्पकः अन्यत्रा
पि तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यनीलरूपविशेषएव तथा तस्य बाधितत्वात्तदिदमुक्तं नीलरूपवत्त्वायामितीति भावः। यत्तु नीलरूपसमव
पितावच्छेदकं पृथिवीत्वं नावृत्तत्वात्तत्कथं न पृथिव्यां तत्र यथा च पदविस्तारतमसो नीलं स्यादप्रथितो विशेषः स्यात्तदनुरोधेन तत्स्पर्शा प्र॰ २१
द्युद्भवादिकल्पनापि तस्यचितं। नतु द्रव्यान्तरं धर्मिकल्पनातदतिन्याय्यादत्रावरूपकत्वात्तदभाव एवतमइतिति दिक्। एवं यत्तु अन्यत

स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं पृथिवीत्वमिति वायुरपि पृथिवीविशेषः स्यात्तदनुरोधेन रूपाद्यनुद्भवादिकल्पयितुमहेंद्-
रियस्पर्शविशेषसमवायितावच्छेदकं तन्नद्यानीलविशेषसमवायितावच्छेदकं तदिति तुल्यं गौरवमपि तुल्यमेव तथा च वक्ष्यते
नीलरूपवत्त्वे इत्यनंतरं स्यादेव वायुवत् तस्मादुक्तबाधकाभावान्नीलरूपवत्त्वमेव नास्त्विति बाधकमिति। ननु तेजस्त्वस्य
एव वयवस्यातीन्द्रियत्वात्कथमेवमित्यत आह। तेजइति। संयोगित्वेनेति तेजोवयवचक्षुःसमवायवानित्यर्थः। ननु तावत्तेजः
संबंधित्वेन वसाक्षात्कारविषयता। तेजःसंबंद्धघटादिसंबंद्धसाक्ष्यकालस्यैव ग्रहणापत्तेः। तदर्थं तेजःसाक्षात्संबंधो वक्तव्यः
साक्षात्संबंधत्वं च संबंधिरूपव्यतिरिक्तसंबंधघटकाभावे सति संबंधत्वं तथा च तदेतत्त्वया संयोगत्वं लघीतिभावः। साक्षादिति।
साक्षात्संबंधत्वघटकमुपाधिः संयोगत्वे जातिरिति लाघवमित्यर्थः। यद्यप्येवमथाप्यालोकसंयोगनिरूपितचाक्षुषसाक्षात्कारनिष्ठ-
कार्यतावच्छेदकतेजोभिन्नत्वविशेषणाप्रवेशान्नयापि गौरवं तथापि तेजःश्रितेजोव्यंजकवेतन्माकमहेपि प्रतियोग्युपलंभव-
त्त्वेन तदपेक्षा स्यादेव ननु मृत्तेकाविरोधइति तेजोत्वं भास्वरकमिति भावः। रूपादेश्चक्षुराश्रयसंयोगित्वेन तथात्वमपि

कि॰भ॰ स्वाश्रयसाक्षात्संबंधित्वेन तथात्वं वाच्यमिति। तदाप्येवमपीति। अन्यथा घटेतरस्य घटोपलंभकस्य घटेंद्रियसंनिकर्षस्यैवाभा
३२ वेनयोग्यानुपलंभासंभवात् इत्यग्राभावप्रत्यक्षतानस्यादिति भावः। यद्यपीति। न संबंधयोग्यत्वेहे संयोगी न हेतुः किंतु तद्वारिति
वाच्यं। संयुक्तसमवायस्य तद्रूपत्वात् इत्यत्र तथा संयोगिनोपि तथात्वात्। ननु प्रतियोगितद्व्याप्यपदेन प्रतियोग्युपसाधारणोपलं
भको वक्तव्यो विवक्षणीयः संयोगी च संयोग्यसाधारणोपलंभक इति नोक्तानुपलब्धसंभवः। न च विवक्षायां तद्व्याप्यपदेन दैशि
कव्याप्यविवक्षितत्वेतदिंद्रियसंनिकर्षस्यापि न वारणं स्यात् कालिकव्याप्तिविवक्षायां तु तद्भ्यामिन्नप्रतियोग्युपलंभकागम
वस्याभावग्राहकत्वे नवाधापत्तेः। घटनाशक्षणेपि घटेंद्रियसन्निकर्षस्य संभवेन व्यभिचारात्तस्यापि तद्व्याप्यत्वेवमपि त
द्वारणात्स्यादेव किंचित्कालावच्छिन्नस्य तद्व्याप्यत्वं तदा तादृशस्य संयोगिनोपि संयोगव्याप्यत्वमिति चेत्तन्न तदसंभवादिति च
उन। उक्तापेक्षया वक्ष्यमाणानुपलब्धेर्लघुतया हेतुत्वमित्यपरितात्पर्यमित्येके। वस्तुतस्तउपलंभकपदेन उपलब्धिजनकमात्रं राम॰
विवक्षितं। प्रत्यक्षजनकमात्रं वा। नाद्यः। अनुमानादिसंभवेन घटाभावप्रत्यक्षतापत्तेः। नांत्यः। अतींद्रियाणामभावाप्र ३२

त्यद्रव्यत्वकत्वापत्तेरिति। पाउपलब्धेरिति। प्रमाभावसामर्थ्यमिंतेन द्यपभावजमस्थूलेनुपलब्धेः प्रतियोगिकत्वादिरोधिवेति
दोषः। अधिकं चिंतामणिप्रकाशे विपंचितं। आलोकं विनेति। पूर्वमनुमुपमानारोपो निषिद्धः संप्रति स्मर्यमाणारोपो निषिध्यत
इत्यपोनरुक्त्यं। यद्यप्येतन्न मद्दमतं। तथाप्यापाततः एवं नरीत्या स्वमतं व्यवस्थापयितुं गूढाभिसंधिनेवमुक्तं। साक्षात्कारे वाऽऽडुपड
तिशेषः। तत्रेति। नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कार इत्यर्थः। तनः घतीति। भाव विशेष्यकेतिभावः। तमसीति। तमसि नीलिमेति प्रतीते
नीलिमाभावस्यैव विशेष्यत्वादित्यर्थः। नञविशेष्यसंनिकर्षाभावान्नासौ चाक्षुषी प्रतीतिरितिचेत्। अत्र परेणाप्यमतावष्टंभेन
कमितिकेचित्। अन्ये तु एतदस्वरसेनाह गौरवं इत्यादि। व्यापीति। भावविशेष्यकं ग्रहयन्न नीलविशिष्टसाक्षात्कारत्वं तत्रालो
कजन्यत्वमिति सामान्यत एव व्याप्तिरित्यर्थः। व्यभिचारान्न तथा व्याप्तिरित्याह आलोकमिति। अभिसंधिस्तु द्रव्यतितद्धीति। द्र
व्यमेवेति। तथा च भवतां भाव विशेष्यकत्वेन यथा विशिष्टति तथा मयापि तमो रूप द्रव्यभिन्नत्वेनालोकजन्यतावच्छेदकं विशे
ष्यमिति भावः। द्रव्यत्वेति निगमकमाह अव्यापिनेति। अन्यथा तद्भमत्वकल्पनायत्तेरिति भावः। प्रतियोग्यनपेक्षणादिति। द्र

33

कि·व· व्यत्वेनालंतमइति। धीरालोकंविनानस्याद्विशेष्यमानसामग्रीविरहादितिभावः। तथापीति। यद्यपिउभयत्राभावविशेष्य
२२ कत्वेनविशेषणीयंतदामयापितद्भिन्नत्वेनेतिभावः। विशेषेति। आलोकघटितविशेषसामग्रीमित्यर्थः। नीलादीति। अ
न्यथाघटादिप्रतीतेरपिभ्रमत्वमितिसुवचमितिभावः। नीलविशिष्टज्ञानत्वेनेति। नीलविशिष्टचाक्षुषस्याज्ञाकारत्वेनेत्यर्थः
।विशेष्यमानत्वेति। तथाचतमोद्रव्यत्वपक्षेविशेष्यमानस्यालोकापेक्षास्यादितितत्रैवदोषइतिभावः। अन्यथेति। प्रत्यक्ष
खंडादावित्यर्थः। अतएवान्यथाख्यातिसिद्धिरितिभावः। अभावग्रहइति। तथाचबाधकान्नुद्भिन्नचाक्षुषएवालोकापेक्षेतिभा
वा। चाक्षुषइति। प्रकृताभिप्रायंप्रतिपक्षइतिबोध्यं। तमोद्रव्यत्वेपीति। तन्मतेप्यालोकंविनैवालोकंविनैवालोकाभावःप्रत्य
क्षइत्यर्थः। तमोज्ञानस्येति। आलोकाभावज्ञानस्येत्यर्थः। अस्फेचेति। तथाप्यालोकाभाववत्त्वंतमसःसिद्धमेवेतिभावः। उद्भू
तरूपेति। परप्रकाशरूपेत्यर्थः। तेनपरमाणुद्व्यणुकचक्षुरादिसिद्धत्वेनाव्याप्तिः। विडालादिनयनतेजसः। तथाचेतरभिन्न र·न·
त्वेनापिविशेष्यं। नचैतद्वायायाभवत्तमसेवाव्यापकं। तत्रोक्तरूपतेजःसत्वादितिचेत्। न। अंधतमसापिअपेक्षितबाह्यालोकाद्वारादिति २२

केऽज्ञानमभिभूतयोऽप्यनाहृत्यतेजःसंसर्गाभावस्य भ्रमः छायादिस्थलेवात्यालोकसंवलनेपितस्यातथात्वादित्यन्ये। वस्तुतस्त
लोकाजन्यनीलादिविशिष्टचाक्षुषधीविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमुदायत्वंत्रितपक्षाधारणांअवच्छेदकेवंतत्तद्
भावत्वमेव उक्तरूपेणानुगमस्येनकापिहानमयी विरहात्तदनारोपेपिनाव्याप्तिरितिवदन्ति। नचाभावग्रहइति। अभावग्र
हमात्रइत्यर्थः। अत्रचतमस्येनैवतद्ग्रहइति। नतद्रूपत्वेत्यभिमानः। नीलाद्यनारोपइति। विशेषदर्शनसत्त्वादितिभावः
।द्विश्रोहेति। ननुसाक्षात्कारिविशेषदर्शनाभावात्तत्रतथाप्रत्ययेतुसाक्षात्कारिविशेषदर्शनामितिकथंभ्रमइतिचेन्न।
साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यविरोधित्वात्तत्रचानारोप्यनीलत्वविपरीतसाक्षात्कारः। अतएवसाक्षात्कारिसंस्पर्शदर्शि
नेपिपीतः शंखइतिभ्रमइतिभावः। दोषेति। विषयरूपदोषप्राबल्यादित्यर्थः। नवैयोगिनोपिनीलारोपः स्यादितिचेद्
नाफलबलेनतत्प्रतीतिस्यादोषजत्वादित्येके। अदृष्टविशेषदोषइत्यन्ये। एतत्सर्वमभिसंधायाहदिगिति। आलोकज्ञानाभावे
पीतितथाचनालोकाभावस्यभ्रमइतिपराभिप्रायेणतुचारोपसम्मते तत्रज्ञानंविनातमोनिश्चयाभावात्। तथापीति। वा

34

कि·व· लादेरपिजन्मांतरीयज्ञानमनन्यथात्याकल्पनीयमितिभावः॥ रविरश्मिमतोभास्वतोन्तर्देहस्याप्येतद्दीपांतर्गतत्वादसंभव

३४ इत्यतआह द्वीपेत्रेति। प्रतियोगिसंसृष्टतेति। अभाववद्धीहिवाहार्यारोपाभिप्रायेऐदंनकोंदिव्याचक्षुरिंद्रियसंप्रतियोगिनांक्वचि

दपिसंसृष्टत्वाद्भुवमभावाद्यप्रतियोग्येकदेशाभिप्रायेणेदमित्यर्थः॥ आधान्येनेति। विशेष्यत्वेनेत्यर्थः॥ मानीमिति। चाक्षु

षमितिशेषः॥ घटीत्यनुत्पादितिवाङ्मुखपत्री। घटानुत्पादित्यर्थः॥ ननुधिकरणेप्रतियोग्यारोपपूर्वकोनिषेधप्रत्यक्षमितिसि

द्धान्तसिद्धंतथाचभूतलादावधिकरणेआलोकरूपप्रतियोग्यारोपोव्यर्थएवाच्य॥ यद्वानभूतलविशेष्यकः॥ तत्र्यालोके

नातद्नुपपत्तेः॥ नाप्यालोकविशेष्यकः॥ तस्यचक्षुरसंनिकृष्टत्वेनतथात्वादितिचेद्भावेवं। चाक्षुषारोपस्येवमसंभवेपिमा

नसस्यैवसंभवात्। ज्ञानादीन्द्रियजन्यारोपत्वेननक्वचिद्गौरवात्॥ मानसेचोपनीतस्यापिविशेष्यत्वमविरुद्धंअन्यथाकविकाव्यक्त

ज्ञानानुपपत्तेः॥ बाहिरिंद्रियस्यचनतथात्वमित्यस्त्वमानुएवमारणं। अतएवओत्रादिनाकाकाआपाषाणादौशाब्दगंधभाव राम·

प्रत्यक्षमन्यथात्राप्यसंगतेरितिवयं॥ निषेध्याविषयेति। विधिस्वरूपपदेयदेशमित्यस्यसखंडायस्याविकल्प्योयमेवमन्येपिअ ३४

सिद्धेः संदिग्धासिद्धेः। विरुद्धत्वादिति। यद्यपि निःप्रतियोगिकत्वं समवायेऽप्यस्ति तथापि नैकान्तिकत्वमेव न विरुद्धत्वं तथा
पि स्वाभावविरहात्मत्वं वह्नेः प्रतियोगित्वमित्यभिप्रेत्य रक्तमित्याहुः। चाक्षुषस्येति मनसि व्यभिचारवारणाय। रूपेण
भिचारवारणाय क्रियावत इति। स्पर्शसमानाधिकरणेति। न च तन्मते न मनः परमाण्वादावुद्भूतस्पर्शोऽस्त्येव। तन्नैतन्मते
जातिसत्तादिष्टापादनमिति वाच्यम्। उदारत्वे स्पर्शोपलम्भापत्तेः। तदुद्भूतत्वे मानाभावाच्च। ननु घटमात्रसुवर्णादौ व्यभि
चार इति चेन्न। उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमिति मते तत्र प्रत्यक्षत्वाभावादित्येके।
तन्न। तन्मते तमसोऽप्रत्यक्षतया आपादकस्य परासिद्धत्वात् तर्कानुपपत्तेः। केचित्तु प्रत्यक्षजातीयेनेन्द्रियेण व्याप्या(
द्या प्रत्यक्षजातीति बोध्यम्। परे तु तमसस्तथात्वं गौरवादित्याहुः। स्पर्शपदमनुभूतस्पर्शपरं। न चैवमपि पित्ते व्यभिचारः
।नायनपित्तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वेऽपि तदन्यस्य तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्यप्याहुः। वस्तुतः प्रत्यक्षपदमालोकविषयकप्र
त्यक्षविषयं सुवर्णादौ किंचन तथा। न च जातिपदानैरर्थक्यम् उद्भूतस्पर्शाभावे व्यभिचारवारकत्वादिति। प्रत्यक्षजातित्वे

कि॰ल॰ त्ति निरुक्तजातित्वानुपपत्तेरित्यर्थः। विरलद्रव्ययोरित्युपलक्षणं। कठिनयोरपि कपालघटयोरेकत्र भूतलादौ समानदेशत्वा
३५ दित्यपि बोध्यं। छायापदं इति। तेजोभावविषयकबुद्धिविषयो न स्यादिति। इत्तो घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि तादृशबुद्धिविषयत्वा
दिति न च गगनत्वं बुद्धिपदं प्रत्यक्षपरमन्यथा छायामात्रविषयकानुमानादिबुद्ध्या द्रव्यत्ववादिनैच्छायायादृनसंभवात्। नचैव
मणिछायादृनशंका तद्वानसामग्र्या समावेशानियमेन तेजोभावत्वं पद्यास्तुपगमेन च तत्प्रत्यक्षे तेजोभावविषयत्वनियमात्। अथ
द्यपि तन्मते ऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वान्नैवं तथापि तदेकदेशिमतेन स्वमते वा ऽवष्टंभेनैव तथोक्तं। नचैवं मनसि व्यभिचारः।
प्रत्यक्षत्वे सति गतिमत्त्वस्यायादृकत्वात्। अन्नतेजोभावविषयकप्रत्यक्षविषयः स्यादित्येव लाघवादपाद्यमन्यथोक्तेन न्यूनको
निषेधद्वयेनापि तदर्थस्यैव पर्यवसानात्। नच्चैवमपि तेजोभावघटविषयकसमूहालंबनमात्रप्रत्यक्षविषयीभूयन छेवे
व्यभिचार इति चेत्। न। तादृक्प्रत्यक्षविषयजातीयत्वस्य तादृक्प्रत्यक्षविषयत्वायोग्यतायोपपन्नस्य वाच्यायाद्यत्वात्। तस्य च राम॰
तत्रापि सत्त्वात्। नच्चैवमपि तेजःपदं व्यर्थं। प्रत्यक्षविषयत्वादेः स्वप्रागभावाभावत्वेनाभावविषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेरि ३५

तिदिक्कालनिःस्पर्शस्येति। न च मूर्तत्वस्य क्रियाजनकतावच्छेदकत्वात् तस्य चात्र सत्त्वान्न तदनुपपत्तिरिति वाच्यं। निःस्पर्शस्य
महतो विभुत्वनियमेन तदेव न स्यादित्याशयात्। अन्यारम्भकत्वाभावेत्यत्र निःस्पर्शस्येत्येव तत्रं न तु महत इत्यपि वोध्यं। इत्यचेद्
वणोत्तस्माहृअपि चेति। आरोपहेतोरिति। प्रमेयत्वादिना सारूप्यस्यापि संभवादिति भावः। स्मर्यमाणारोप इति। सादृश्यप्रज्ञा
नस्य स्मरणे हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि सारूप्यज्ञानं विनापि यत्र इच्छादिना स्मरणं तत्र व्यभिचारः। तथापि यत्र संभवति तदभि
प्रायेणोक्तं। तथा च वैजात्यमपीति भावः। तथेति। इदानीमुत्पन्न इत्यर्थः। सुखहेतोरभावादिति भावः। दुःखरहिता इति। तथा
च दुःखाभाव एव पुरुषोत्पन्नस्तेनैव च सुखत्वारोप इति भावः। तन्मतेनेति। तस्य चक्रतः सुखत्वानाश्रये दुःखाभावे भावधर्मसुख
त्वारोपादित्यर्थः। सदुपस्थितस्येति। यत्र प्रदेशान्तरे आलोकसङ्गावेनीलानुभावुभयवस्तुनानुभूयमानारोपोऽपि संभवतीति ध्ये
यं। चाक्षुषज्ञानेति। ननु चाक्षुषज्ञानहेतोश्चक्षुष एव सत्त्वेन तदानीं बाधवदर्थाभावादसमाप्तिः। न चोद्भूतरूपवत्त्वं विशेषणं तन्मह
ज्ञसुवर्णादिसत्त्वे तथाप्यव्याप्तेः। विषयतयातस्यापि चाक्षुषज्ञाने हेतुत्वात्। न च चाक्षुषज्ञानत्वावच्छिन्ने हेतुत्वं विवक्षितं। तन्मः।

36

प्रत्यक्षे व्यभिचारेण उद्भूतरूपतेजस्त्वस्य चाक्षुषज्ञानत्वावच्छिन्ने हेतुत्वादिति चेन्न। चाक्षुषज्ञानहेतुत्वपनेन प्रत्यक्षकारणताकरूप
वत्वस्याविवक्षितत्वात्। चक्षूरूपस्यापि व्यंजकत्वेन तद्व्यतिरिक्तेऽन्यपि विशेषणं बोध्यं उद्भूतत्वं रूपविशेषणमेव वा बोध्यं। नचैवं
प्रलये तमः स्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। नच नासीत्तमो ज्योतिरित्यादिश्रुतिविरोधः। तस्याश्च अन्यत्र तात्पर्यादित्येके। भूयोधिकरण
कालवृत्तित्वेन विशेषणीयमित्यन्ये। वात्योति। नच छायायामव्याप्तिः। स्वन्यूनसंख्यवात्यालोकसंवलनं इति विवक्षितत्वात्। छा
यायां उच्चाधिकसंख्यतत्संवलनमिति भ्रान्तः। नच तादृशवात्यालोकसंवलने सति यावत्तेजः संसर्गाभावः सिद्ध एवेति यत्किं
चित्तेजः संवलने सति यत्किंचित्तेजोऽभावोऽस्त्येव तमस्त्वमिति वाच्यमेवं च दिवा प्रौढालोकेऽपि सति तमस्त्वापत्तेरिति व्याप्तिः। नच तत्र वात्या
लोकस्य स्वाधिकसंख्यत्वमिति वाच्यं। तद्भिन्नातिरिक्तानां तद्भिन्नादिष्वपि वात्यालोकाभावान्नाधिकसंख्यत्वान्तथा सति तत्र
छायापत्तेश्च। एतेन किंचित्तेजः संवलने सति संवलितभिन्नतेजोपेक्षया उद्भूतरूपवत्तेजः संसर्गाभावो वा तमस्त्वमिति निरस्तमिति चेन्न। राम·
मैवं। तमःस्याभावलक्षणं आगुक्तं तथा च वात्यालोकसंवलने सति तमस्त्वमेवावतमसलक्षणं। नचैवमपि छायायामतिव्याप्तिः। ३६

तस्मात्तवतमसः विशेषत्वादत एवमतल्लक्षणांदृष्टयुक्तमित्येके। अन्ये तु छायान्यत्वे विशेषणं। छायायाश्चालोकाजन्यत्वात्तु भागस्या(
रोपविषयतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानाभावसमुदायत्वमित्याहुः॥ ज्ञानाभावः॥ चाक्षुषसाक्षात्काराभावः॥ तेजोधकाम॥ तेजोज्ञा
नाभावः॥ तथा च विषय एव दोष इति भावः॥ आलोकवदिति। आलोकाभावस्य तमस्त्वे तस्य तत्रासत्त्वात् तमोधीर्न स्यादिति भावः
।तथेति। आलोकज्ञानाभावस्य तमस्त्वे कल्पनादित्यर्थः॥ नीलस्फुरतीति। तस्मात् स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयस्यैव भ्रमत्वादित्य
र्थः॥ अप्रतीतावितिः। अननुभव एवानुभवत्वभ्रमो मंदानां दोषवृत्तामित्यर्थः॥ अविशिष्टज्ञाने एवाविशिष्टज्ञानत्वभ्रमो मंदानां
नैयायिकानामित्यर्थ इत्यन्ये। तमो विरहेपीति। आलोकाभावविरहेपीत्यर्थः॥ कारणाभावादिति। चक्षुषोमीलितत्वादिति भा(
वः॥ अन्यथेति। आलोकज्ञानाभावस्य मनसा निश्चितत्वे न संशयाविषयत्वादिति भावः॥ ज्ञानाभावस्य तमस्त्वे अहंमधकारवानि
ति प्रतीतिः स्यादित्यपि बोध्यं। न च गर्भगृहे तमोधीर्न तमोविशेष्यिका तत्संनिकर्षाभावात् गृहविशेष्यिका। आलोकाविषयकचा
क्षुषगृहसाक्षात्कारानभ्युपगमात्। न चालोकाविषयकत्वमेव तस्येति वाच्यं। अथ मम आलोकाग्रहे तमोबुद्धेरुक्तत्वात्। तथा सत्य

37

कि॰व॰ लोकाभावारोपासंभवाच्चेत्यत आह संक्षेप इति। दोषादालोकसाक्षात्काराभावेपि तत्संकृततरहसाक्षात्कारे विरोधाभावात्। यद्वा
३७ आलोकग्रहेपि गृहेपि तद्वाथ हृदभावात् तदभावारोप इति भावः इति टिका। नन्वन्यादृशे त्वदा कंठे नैवेति विशेषणमयुक्तमिति ते
स्यान्नमर्थमाह असाधारणेति। भिन्नाविति। गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिरेव विभाग इति भावः॥ पद्दत्तद्रोषादिति। कार्यताव
च्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया वा नानादृष्टजातिकल्पनामिति भावः॥ अतींद्रियात्मेति। अतींद्रियपदं सुखादिवारणाय
। विशेषपदं गुणत्वव्याप्यपदं चात्र संपातायातं। तद्व्यावर्तनीयस्याभावपदेनैव व्यावर्तितत्वादेवं च गुरुत्ववारणायात्मपदं। के
चित्तु आत्मपदविशेषपदयोरन्यतरांतर्भावेन लक्षणद्वयं वोध्यं। व्यवस्थापकानामितीति। इदं तु न व्यवस्थापकभावनासाध
रणायादिति भावः॥ न च साक्षाद्व्याप्यत्वप्रक्षेपः॥ अतएव क्वचित्तथैव पाठ इति वाच्यं। तद्विधर्मत्वादिसंस्कारेणयात्वमहत्त्व
त्वसंस्कारेण वा। नाद्यः॥ गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वेन गृहीते धर्मविवादादनुपजीव्यविरोधात्तेनैवादृष्टत्वजात्यपवादात्॥ नांत्योऽन्योन्य राम॰
न्याश्रयात्॥ अदृष्टत्वस्यासिद्धावुक्तलक्षणासिद्धिः॥ तत्सिद्धौ च जातिव्यवस्थितिरिति भावः॥ केचित्तु अनुगतकार्यमनुगतकारणम ३७

नुगतव्यंजकमितित्रयमेव जातिव्यवस्थापकं अत्रत्रयमपि नास्तीति फक्किकार्थः॥ नन्वणुत्वस्य व्यंजकस्य तदास्तैजवो यदि स्याज्जातिः॥ प्रत्यक्षत्वास्या
दिति। वस्तुतस्तु अनुगतं लक्षणं न जातिव्यवस्थापकं अत एव न जातावनुगतव्यंजकानियम इति तत्त्वं। तदभावादिति। एकजातीयकार्या
भावादित्यर्थः॥ यदि च योगिज्ञानस्याविषयजन्यत्वं च पक्षे सत्ताश्रयाणां सर्वेषां ज्ञानजनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वात् ज्ञानजनकतावच्छेदकत्वे
न सत्तासिद्धिः॥ तदा तत एवादृष्टत्वसिद्धिरपीति तद्रूपमित्याह ज्ञानरूपं विनेति। उभयत्रापि ज्ञानविशेषरूपकार्यप्रतियोगिकेकार
णतावच्छेदकत्वसंभवादिति वदंति। योगरूपज्ञानाभिप्रायेणेदमुक्तमित्यन्ये। तदभावे हेतुरिति। अदृष्टत्वं न जातिः॥ धर्माणाम
वादित्यर्थः॥ नन्वेवमदृष्टत्वं जातिर्बाधकमानाभावादित्येव किं न स्यादित्यत आह। धर्मेति। धर्मत्वसत्त्वादृष्टत्वप्रतत्तत्वंअध
र्मे दृष्टमीति। धर्मेति। धर्मेष्वेति सत्तागुणत्वान्यजातिमात्रमिति साध्यमधर्मवदिति दृष्टान्तः॥ जीवनयोनियत्नस्य सावनयोर्व्यभिचारवा
रणाय यत्नसंस्कारान्येति। सुखादौ व्यभिचारवारणाय प्रतीन्द्रियेति। ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय जन्येति पार्थिवपरमाणुगंधे
व्यभिचारवारणायेति। आत्ममनोयोगे व्यभिचारवारणाय विशेषेति। निर्विकल्पकान्यत्वमपि विशेषणं। केचित्तु संस्कारपदस्य सवि

38

कि॰उ॰
३८

षयकपरत्वान्नव्यभिचारः॥ नचैवं पक्षपदानर्थक्यं तस्य स्वरूपसतो विषयकत्वात् संस्कारस्य स्मृत्यापि नो व्याधीनविषयकत्वाभा
वेन सविषयत्वात्। इच्छादीनामपि ज्ञानविषयतारूपविषयताकत्वात्। यद्वा ज्ञानमात्रस्यात्मधर्मसमवेतस्य जनको यत्त्वात्म
धर्मस्तत्परं संस्कारपदं। तथासत्यतीन्द्रियपदं द्वेषादिवारकमिति भावः इत्याहुः॥ तेन न तत्र व्यभिचारः॥ आत्मगुणत्वेति। स्वप्र
दोसाध्याव्यापकत्वात्। पक्षधर्मावच्छिन्नेति। ननु धर्मेतरत्वमात्रमेवोपाधिरस्तु। यदि च पक्षेतरत्वनिरासाय तदुपादानं तथाप्या
त्मपदं व्यर्थमेव गुणपदेनैव तन्निरासात्। एवमपि पक्षेतरतुल्यत्वापत्तेः। आयदि च विपक्षबाधकेन साध्यव्यापकत्वात्। आह। स्व
प्रोपाधित्वं तदापक्षेतरेपि तुल्यमिति चेन्न। मैवं। विपक्षबाधकेनात्र पक्षेतरस्योपाधित्वसंभवेपि तुल्यस्याप्यस्य तथात्वविरोधाभा
वात्। नच व्यर्थविशेष्यत्वादेव तन्नथात्वमिति वाच्यं। व्यापके व्यर्थविशेषणत्वाभावेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहे बाधकाभावात्
।अतएव समव्याप्तोपाधिपक्षे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादेरपि धूमव्यापकत्वग्रहः। नच तेन व्यभिचारोन्नयने तस्य व्याप्यकोटि रा॰म॰
प्रवेशाद्व्यर्थत्वमिति वाच्यं। तद्व्यभिचारित्वस्य तत्र लिंगत्वात्तस्य च विशिष्टाभावगर्भत्वेन तदसंभवात्। अन्यथाक्षमव्याप्यगति ३८

रिति। यत्तु समवायेन स्वार्थेऽनुपादानमिति। तन्न। उपाधिमत्यधर्मेष्वासत्त्वेन व्यभिचारात्। आत्मपदं चाविक्रमफलमेवैतद्यथा ज
। केचित्तु सुखसाक्षात्कारत्वनियतकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकजातिशून्यत्वे तात्पर्यं। नचैवमपि पक्षेतररत्नादावजाति
मत्त्वे स्वर्गद्वारा रत्नादिप्यावर्त्तनात्। अत एव न पक्षधर्मावच्छिन्नानुपयोगः तत्रैव साध्याव्यापकत्ववारकत्वात्। नचैवं पक्षधर्मे
आत्मेति विशेषणं व्यर्थं गुणपदस्य समवेतपरत्वादिति भावः इत्याद्यः। घातिहत्त्वादिस्यापातात् कार्यकारणानुगमाभावो ज्यो
जकत्वादिति बोध्यं। नजातिमिति। नादृष्टत्वजातिमित्यर्थः। उक्तलक्षणस्य जातिव्यवस्थापकत्वे दोषस्योक्तत्वादिति भावः। नव्य
दृष्टपदशक्यत्वावच्छेदकत्वेनादृष्टत्वसिद्धिरित्यत आह अवश्यापेयेति। क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवमिति भावः। अन्ते
दं हि त्वं जलशब्दशक्यतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जातित्वमित्याशयं विरोधात्। तत्रायिक्षमोपा
धिनैवोपपन्नो जलत्वासिद्धिप्रसंगात्। किंचैवमनुगतप्रतीत्यागोत्यादिकमपि नास्ति क्षेत्। उपाधिभेदाद्यथासिद्धेः। यदि चल्प
न्यभेदादिबाधकाभावात् तज्जातित्वं तदा पक्षजोपि तुल्यं। अपि च उक्तलक्षणस्याव्यवस्थापकत्वेपि निर्विकल्पकानुव्यवसायत्वसंस्कारा

39.

किन्म. न्येत्यादि। किं लक्षणमनुगमयानुगतं तद्व्यवस्थापकमस्तु। न च कार्याद्यनुगम एव तद्व्यवस्थापकोऽस्त्विति यथा यथाकृते नापन्नेत्याह नानिर्वि
२९ कल्पकसाधारणजात्यापत्तेरिति वाच्यं। ज्ञानत्वेन संकरस्य तत्र बाधकत्वात्। प्रकृते वा तथा वाच्यं अन्यथा वेगादिसाधारणसं
स्कारत्वजातिरपि न सिध्येत्। न हि तत्र कार्याद्यनुगमो व्यवस्थापकः। किं तु लक्षणमेव। वस्तुतस्तु भोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरू
पितकारणतावच्छेदकतया पितृसिद्धिः। तस्माददृष्टत्वस्य जातित्वे किं बाधकमिति। साक्षादिति। उपाधिश्च परंपरासंबंधश्च परं
परासंबद्धजातिरूपत्वात्तस्येति भावः। असमवायित्वे सतीति। इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं। विशेषेति व्याप्तिवारणायाने
केति। असहायाभितरनिरूपणानिरूप्यमितियावदित्यर्थः। नन्वनेकवृत्तित्वमेकत्वशून्यवृत्तित्वं अनेकत्वसंख्याश्रयवृत्ति
त्वं वा। आद्ये द्रव्यवृत्तिजातावव्याप्तिरित्यत्र गुणादिवृत्तिजातावव्याप्तिरित्यत आह अनेकवृत्तित्वं चेति। स्वाश्रयपदेन यत्किंचि
त्स्वाश्रयो विवक्षितः समानाधिकरणपद इति। तथा च भेदोऽत्राद्वयपर्यायः परापरभावाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। आकाशत्वमिति राम.
।आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तेन न सिद्धासिद्धिव्याघातः। शब्दाश्रय इत्यादिभाजकोपाधिः पक्ष इत्यन्ये। तदन्येति। आ ३९

काशान्येत्यर्थः॰ यद्यप्यवृत्तित्वादित्येवसाध्यव्याप्यंतथापि द्वित्वादिण्यकसार्थकत्ववादिमन्ते भेदमित्यपेके। अखंडाभावेवैय
र्थ्यमित्यन्ये। तुल्यत्वमिति। सत्तादौव्यभिचारवारणायमत्यं ते। ज्ञानत्वेतद्वारणायभिन्नान्तं। स्वाभाविकार्यद्रव्यणत्वाद्युपाधौ
व्यभिचारादाह सामान्यमितिजातिरित्यर्थः॰। एकमात्रेति। अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकेत्यर्थः॰। परापरेति। अधिकदेशवृत्तेरेवप
रत्वात्। तथाचपरापरभावानुपपत्त्यैवनत्रयोर्जातित्वमित्यर्थः॰। असंग्रादित्यपातत॰। नव्यास्तु॰। अन्यूनानतिरिक्तव्यक्ति॰क
सामान्यद्वयांगीकारेसमाविष्टजात्यो॰परापरभावनियमभंगएवेतुयोद्धात एव संग्रातेरितिबोध्यं। जातिसंकरइति। ननुसंक
रभयादेकस्यजातित्वंपरस्योपाधित्वमस्तु। एवंभूतत्वमूर्त्तत्वादावपि। नचविनिगमनाविरहान्नैवमितिवाच्यं। शरीरत्वादिकमा
दायविनिगमनाविरहात्पृथिवीत्वादेरपिजातित्वानापत्तेरितिचेत्। न। तस्यमाणप्युक्तपृथिवीत्वजातिश्रौव्येतसंकरभ
येनशरीरत्वादेरुपाधित्वकल्पनात्। इहतुतदेकस्यजातित्वमवस्थापकाभावाद्विनिगमकाभावइतिभावः॰। अनवस्थानादि
कमिति। यद्यपिसकलजातिवृत्तिजातित्वस्वैकत्वेनैवतत्रजातित्वाभावेनानवस्था। तथापिघटत्वादिकमंतर्भाव्यापित

कि॰व॰ ४०

त्रजात्यंतरसंभवइत्यनवस्थेत्तेरिति केचित्। वस्तुतो जातित्वस्य स्वाकारेतरस्य स्वाहत्तेर्नजातिः। स्ववृत्तेश्चानवस्था। अनवस्थितिः। आ
त्माश्रयेणास्वस्मिन्स्वस्यानवस्थितेरित्यत्र तात्पर्यमितिलक्षणव्याघातइति। नचवस्त्वनुरोधेन लक्षणं न तु स्वच्छंदलक्षणानुरोधेन वस्तु
व्यवस्थितिः। तथा च गुणादिभिन्नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वमित्याद्यनेकलक्षणसंभवात् कुतो लक्षणव्याघात इति। ननु विशेषाणां
सामान्यवत्त्वे पुनः समानजातीयधर्मवत्त्वेनात्यंतव्यावृत्त्यनुपपत्तौ विशेषासिद्धिरेव न स्यात्। अत्यंतव्यावृत्त्यनुरोधेन तस्मिन्सिद्धे
न्यथा गुणादिनाप्यव्यावृत्त्या सिद्धिसंभवादिति धर्मिग्राहकप्रमाणेन परस्परविलक्षणत्वेन सिद्धे सामान्यवत्त्वबाधितमित्यत्र तात्पर्य
मिति चेत्। न। लक्षणात्मकोपाधिरूपसामान्यवत्त्वेपि समानजातीयधर्मवत्त्वेन दोषतादवस्थापत्तेः। यदि च न तथात्वेपि तत्सिद्धि
र्विशेषाणां स्वरूपेणात्यंतव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तदा जातिमत्त्वेपि तुल्यम्। पृथक्त्वोपाधिनैवोपपन्नो जातिकल्पने गौरवमिति चेत्। न। जाति
मात्रविलयापत्तेः। यदि चानुगतव्यवहारप्रयोजकतया अनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावाज्जातित्वं तदा पक्षतेपि तुल्यं उक्तं बाधकस्यापि राम॰
द्धेः। न च कारणतावच्छेदकतया अत्र जातिसिद्धिः न च प्रकृते तथेति वाच्यं। विशेषपदशक्यतावच्छेदकतया तथात्वापत्तेः। यदि च वि ४०

मोपाधेरेव तथात्वं तदाकरणतावच्छेदकत्वेपि उत्पं संस्कारत्वादेरेवमतथात्वापत्तेश्च । ननु यदि विशेषो द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति जातिमात्र
स्यात् तथा गुणे स्यादिति गुणभिन्नत्वव्याघात एव लक्षणव्याघात इति चेत् । न । विपक्षे बाधकाभावात् । अन्यथा द्रव्यभिन्नत्वे सति योजा
तिमान् स गुण इति कर्मण्यपि विलीयेत तस्मात् न सिद्धान्तावलंबनमपहाय युक्तिश्चिंत्या । एकगोमात्रेति । यद्यप्ययं गोरिति धीर्न दृष्टान्तस्त
थापि पक्षे दृष्टत्वमात्रेण दोषः । भ्रमत्वज्ञानं तस्य तद्दृष्टान्तत्वं । यद्यप्येकत्वादेतिप्युक्तं तथापि समानान्तविधेरनित्यत्वादिदं बोध्यं । ज्ञान
विशेषणमेकमित्यन्योन्याभिन्नान्यमिति । नचोपाधिनान्यथासिद्धिः । जात्यनभ्युपगमे तस्याप्यननुगतत्वात् परंपरासंबन्धजातेरेव
तथात्वापत्तेरिति भावः । उदाहरतीति । उदाहरणमात्रमेतन्नत्वेतदेव परमिति भावः । साध्याविशिष्ट इति । यद्यप्युपाधिभेदाद्भे
दः संभवति तथापि सोपाधिकत्वादिदमुक्तमिति ध्येयं । घटत्वमात्रमिति । गोत्वाश्वत्वादावतिप्रसंगवारणाय समानाधिकरणान्तं
सत्तापेक्षया द्रव्यत्वस्य परत्वापत्तिभयादाह यदयं तन्नाभावेति । जातिपरमात्रपदोपादानेन जातिव्यापकत्वनिर्वचनमिति
ध्वनितं । नतु व्यापकत्वमात्रलक्षणं प्रमेयत्वादावव्याप्तिप्रसंगात् । द्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वप्रसंगाच्चेति । नत्वेवं गुण

41

कि॰भ॰ दिवृत्तिजाते॰ सर्वत्रानियतत्वापत्तिः। तत्र संस्थानादेरभिव्यंजकत्वाभावदित्यत आशयापाद्याह। वस्तुस्वभाव एवेति। न च प्रामाणिकत्वे
४१ नेति। एवं च सामान्याद्यादावपि सत्प्रत्ययो बाधित एवेति भावः। न चाभावेपि सत्प्रत्ययः स्यादुक्तरूपसत्वादिति वाच्यं। भावत्वेन विशे
षणादित्याह। प्रमाणेति। तथा च तद्भिन्नापि तदा सद्व्यवहारदर्शनानुगतस्य प्रयोजकतयावश्यं सत्तास्वीकार इति भावः। ननु कस्यचि
द्योग्यादे॰ प्रमाणप्रवृत्तिस्तदेव तद्योग्यतावान् व्यवहाराङ्गं सा च तदाश्रयेवेत्यत आशयादाह अतीतेति। यद्यूध्वंसेष्टापत्तिः। अतीते वर्त्त
मानत्वाप्रत्ययाभावेपि सद्व्यवहारः सामान्यतः प्रत्ययात्। सत्ताजातिवादिनापि तदस्तुपगमात्। न च तद्विशिष्टाभावेन तत्र सत्ताविरहात्तद
स्तुपगम इति वाच्यं। तथात्वे तित्रघटध्वंसेरव्यवहारापत्तेस्तथाप्यभावेतिप्रसक्तिः। भावत्वविशेषणे तदेवाक्षा। तदनुसंधानेपि स
त्प्रत्ययाद्वित्यादिदूषणोत्तरायुपायह्वेति। व्याप्यत्वं भेदगर्भमतो नार्थान्तरं। ननु जातिमदित्यादिविशेषणव्यावर्त्यसत्तायां प्रसिद्धे
तद्वैयर्थ्यं। तत्सिद्धौ किमनुमानेनेति चेन्न। नाज्ञानवस्तुत्वाश्रयेन क्वचिदपि साध्याभावस्वीकारे। जातिवत्सामान्यतोनैकान्तिकत्वेन रम॰
निर्विकल्पकसाधकानुमाने विशिष्टपदस्येव व्याप्तिग्रहोपयिकत्वेन सार्थकत्वात्। न च द्रव्यगुणोभयमात्रवृत्तित्वेनार्थान्तरं। कर्मत्वेन ४१

वाराश्राद्द्रव्यद्रव्यवृत्तिजातिद्वयंऽजातिसंकरभयादेवमेतिपक्षधर्मताबलादेकस्यास्त्रितयाऽनुगतायाः सिद्धिरितिभावः। वस्तुतस्तुजात्या
श्रयत्वं कांचिद्दृष्टिंविनाऽस्त्यतिसर्वसिद्धंतथाचसंभवतःप्रमाणयोगादित्याशयेनानुमतोधर्मोऽद्वयंचान्यइतिभावएवबाधकाभा
वाज्जातिरूपएवकल्प्यतइतिमतंजातित्वादेरभिधानाद्धारणायांतिमजातिपदं। अत्राप्यनेकसमवेतत्वेएवतात्पर्यंप्र
भावस्येति। नचअभावत्वेनोपस्थितौतदभावेपीदंत्वेनोपस्थितौतदारोपेबाधकाभावः एवं किंचविरोधित्वेनास्फुरणादृष्टाश्रयप्र
भावत्वेनोपस्थितादपितदारोपः स्यादेव। नहिवस्तुतोविरोधात्तदुपस्थितिमात्रंतदारोपप्रतिबंधकंसामान्यत्वादारोपितथा
त्विनतथात्वापत्तिरितिचेन्न। नाऽआरोपेसतिनिमित्तानुसरणमितिन्यायपादृत्ववस्तुभावादेवनाशेऽइत्येके। विरोधित्वेनोपस्थितप्र
तिबध्यत्वेनैव। तदनुपस्थितावभावः समानेऽप्यारोपः कदाचिदेवतथैवसामग्रीसत्वादित्यन्ये। सत्तावाज्जिन्नत्वगर्भमभावयंतथाच
नसत्तावाज्जिन्नत्वप्रतीतौनसत्तावत्वमानमित्यभिप्रायइत्यपरे। समानाधिकरणेति। स्वसमानाधिकरणीभूतयत्सामान्यस
मानाधिकरणीभूतात्यंताभावप्रतियोगियत्सामान्यंतत्त्वम्प्रमित्यर्थः। ननुद्रव्यवचनेनानंत्यप्रतिपादकंद्विष्ठोपितत्संयोगात्

42

शि॰व॰ ४२ घाचवद्भुवचनेनानंत्येविवक्षतीत्यत्रुक्तमित्यतआहस्थाभंत्यमिति।तयोरिति।घटत्वपटत्वयोरित्यर्थः॥नाहश्येनेति।जात्यासमाने
नेत्यर्थः॥गुणानामिति।पृथक्त्वादीनामित्यर्थः॥ यद्यपिपृथक्त्वमात्रमाशंकितंतथापिगुणांतरस्यापिसंभवेनत्वाइद्बवचनमुक्तं॥
नत्वंपदोषे।विशेषेष्वपितुल्यइत्यतआहविशेषाणांचेति।नतुस्वभावएवतेषांकथंतादृशोःश्वश्वाणांहिस्वतइतिस्वभावःकिंन
सादृश्यतआहसिद्धांति।असिद्धावाश्रयासिद्धिः।सिद्धौधर्मिग्राहकमानेनतत्स्वभावत्वेनैवतत्सिद्धेर्गुणादिष्वाश्रयेष्ववसिद्धेरितिभा
वः॥अपनिति।द्व्यणुकेनार्थांतरवारणायानारब्धद्रव्यइति।नचपरमतेव्याप्तिसाहरूपादिनार्थांतरंस्वभमनावच्छेनेनाज्ञावाडे।नचेत
त्परमाणुनिष्ठत्वविशेषणांव्यर्थंद्रव्यसमवायित्वेनैवपरमाएवंतरस्यदृष्टांततत्वात्।अतएवपरमाणुत्वादिति हेतुरपिअन्यथापर
माणुत्वमणुत्वावच्छिन्नपरिमाणवत्वमितियथाश्रुतसाध्येपरिमाणवत्वहेतोरेवसामर्थ्येव्यर्थविशेषणत्वापत्तेः।अनारब्धद्रव्य
मनःपरमाणोःपक्षसमत्वेनव्यभिचाराभावादितिचेन्न।परमाणवंतरस्यारब्धद्रव्यत्वायदृशायांनतथात्वमानंपक्षान्तःसा राम॰
दितितदानीव्याप्तिग्राहकत्वेनसार्थकत्वादित्येके।अनारब्धद्रव्यइतिसाध्यविशेषणांतथाचानारब्धद्रव्यःसन्नेतादृशधर्मसमवायीत्य र्य॰॥४२

एवं च परमाणुत्वं तेषां साध्ये देकत्वोद्भावर्यंतं हि द्विशेषणमित्यन्ये। न चैवं विशेषणभिन्नेति विशेषणस्यापि दानात्तदतिरिक्तधर्मोऽपि सिद्धे हि
त्यत आह विपक्षेति। तथा च धर्मांतरसिद्धौ न मोक्षमीति न तत्सिद्धिरिति भावः। इत्यपीत्यस्वरसोद्भावनं। तद्बीजं तु विपक्षबाधकाप्र
यो किं तु हीविशुद्धसामान्यतो दृष्टेनैव व्यावर्तकधर्मसिद्धेः तदन्यप्रमाणोपक्षतानुमानमप्रयोजकमिति। जातावतिव्या
प्तेराह एकमात्रेति। फलितमर्थमाह निःसामान्यत्वं चेति। रूपादावतिव्याप्तेराह सत्यंतं। द्रव्यत्वादावतिव्याप्तेराह एकेति। जाता
वतिव्याप्तेराह मात्रेति। द्रव्यपदं स्वरूपनिर्वचनं। केचित्तु समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यपदं। न च समवायार्थकवृत्तिपदेनैव
निरासः स्वरूपसंबंधेन तस्य वृत्तेः स्वरूपं च तत्र समवाय एवेत्याहुः। वृत्तिपदं च समवायपरं। तेनैतद्घटत्वादावुपाधौ नातिव्या
प्तिः। लक्षणार्थं इति। लक्षणवाक्यार्थ इत्यर्थः। न च आकाशे शब्दत्वजातिविशेषेऽभावः। शब्दध्वंसनित्यज्ञानादिव्यावर्तकांतर
सद्भावेऽनुमानस्यान्यथासिद्धेरिति चेत्। अत्राहुः। तत्र विशेषो न स्वीक्रियत एवेत्येके। नित्यद्रव्यत्वेन तत्रापि तद्वर्तमानं। अत एव
वकुसुमांजलिप्रकाशे आकाशैकगुणत्वादिति प्रत्यक्षणपदं व्योमवृत्तिविशेषव्यभिचारवारणाय उक्तमित्याचे। ननु चाप्रतसिद्धावि

क·व·
४३
त्यत्र विशिष्टाभावो विशेष्याभावाद्विशेषणाभावाद्वा। आद्येपदीति। अंत्ये व्यथेति। स्वाश्रितपरिहारेणाश्रयेणाश्रितो भवत्येवेत्यत आह अन्योन्येति। विशेषणतारव्य इति। नित्यद्रूपनिरूपितविशेषणतारव्य इत्यर्थः। यद्यपि नित्यस्यतस्य प्रागभावाद्यप्रतियोगि संबंधत्वात्तत्राति प्रसक्तिरेव तथापि संबंधरूपद्रस्यसंबंधिद्रूपातिरिक्तसंबंधपरत्वादित उक्तं। इच्छेति। ईश्वरस्येच्छेत्यर्थः। घामित्वमिति। यदि च प्राप्तिलं संबंधत्वं संबंधिभिन्नसंबंधत्वं यत्र तदा अवाचकभावसंबंधे उतिप्रसक्तिः तावदछब्धमेवेति संयोगसमवायान्यतरत्वमेव तदुच्यमेवचान्योन्याश्रय इति भावः। तथापीति। नन्वसामान्यत्वम नेकव्यक्तिसमवेतत्वगर्भ। विशेषत्वं च एकव्यमात्रसमवेतत्वगर्भमित्यात्माश्रय इति चेद। अत्रा उक्तः। संबंधिभेदेष्णाभिन्नसंबंधत्वमनेनोपलक्षितं। न चेदमन्यत्र संयोगस्य संयोगिभेदभिन्नत्वेन तज्ज्ञ संयुक्तसमवायादीनामपि तथात्वादभावेच संबंधिन एव संबंधत्वेन तद्भेदेनभेदानिपमाच्च विषयविशेषोपहितेच्छायाः संकेतत्वेन तस्यापि विषयरूपसंबंधिभेदेन विशिष्टसंबंधभेदादिति प्राक्। प्रकृते सामान्यत्वं विशेषत्वं च समवायाघटितमत्र एम·
थैव निर्वाच्यमतो नोक्तदोष इत्यर्थः। इहेति। संयोगेन सिद्धसाधनवारणायेत्युक्तं नन्वेति। नन्वानुमानिकेहप्रत्ययांशतो बाध इति वाच्ये। प ४३

न्नतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्किंतु तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणोत्पेक्षो लौकिकप्रत्यक्षेति विशेषणमित्यन्वयेऽप
थार्थेति। यथार्थलौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। ननु संबंधिभिन्नसंबंधनिमित्तकत्वं साध्यं संबंधमात्रनिमित्तकत्वं वा। आद्ये
दोषमाह इहघटेति। साधकेति। तथा च विशेषणासिद्धिरिति भावः। अंत्यं दूषयति साक्षाद्धारेति। ननु धर्मिकल्पनात इति न्यायेन
क्षमानां तत्तत्स्वरूपाणां संबंधत्वमात्रकल्पनमहो ननु समवायरूपधर्मिकल्पनमित्यरुचेराह अननुगतेति। समवायस्यानुगतत्वं तत्त
त्स्वरूपस्याननुगतत्वमिति भावः। ननु समवायत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकेन लौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वं। अभावा
दिविशिष्टबुद्धेर्व्यभिचारात्। विशेषणसंबंधत्वेन स्वरूपसंबंधसाधारणेन तदवच्छिन्नहेतुत्वाद्वा नव संबंधत्वमननुगत
मिति वाच्यं तथा सति व्यापकतावच्छेदकाननुगमेन व्याप्त्यग्रहापत्तेः। यदि च विशिष्टधीनियामकत्वादिना तत्स्वरूपं तद्धटकत्वं न च
गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वं तथा। आदिविशेषकस्याभावेनाननुगततया। ननु वायुतसिद्धसंबंधिताद्दृशप्रत्यक्षत्वं तथेति चेन्न। तस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावात्। अन्यथा युतसिद्धसंबंधिप्रत्यक्षत्वस्यापि तथात्वे स्वगतहेतुकल्पनापत्तेः। नन्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वे विशे

कि॰व॰
४५

षणसंबंधस्य तद्विशिष्टप्रत्यक्षेण तद्विशेषणसंबंधो हेतुरिति सामान्यविशेषसामग्रीभ्यामेव तदुपपत्तेर्युतासिद्धसंबंधिप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः भावे वा युतासिद्धसंबंधिनिरूपितसंबंधत्वेनैव हेतुत्वमस्त्विति चेन्न। तत्प्रत्यक्षत्वेऽपि। एतेन गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वं प्रत्येकमेव कार्यतावच्छेदकं तदननुगमस्यादोषत्वात्। तत्र समवायत्वेन हेतुत्वमिति परास्तं। उक्तन्यायेनान्यथोपपत्तेस्तत्कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावात्। भावे वा तत्तत्स्वरूपाणां गुणानिरूपितसंबंधत्वेन गुणत्वेनैव वा हेतुतापत्तेः। न च लाघवादेकव्यक्तेरेव हेतुत्वं। धर्मिकल्पनातः इति न्यायेन विपरीतगौरवापत्तेरित्यादि प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यं। अपीत्यस्वरसो तद्बीजं तु यत्र विपक्षबाधकाभावादप्रयोजकत्वमन्यथा समवायप्रत्यक्षे विशेषणतापत्तेः पादनं तत्पदार्थोपपत्तिः इत्यप्रयोजकत्वं पूर्वोक्तो त्वमानादेव तत्सिद्धिरिति। असमवायत्वादिति। अत्र सत्यन्तद्वयं प्रतियोगिविशेषणं। तेन विशिष्टाभावस्य समवायो ज्ञानादौ च सत्त्वात्। अन्यथा तद्व्यभिचारणार्थमुपात्तं स्यात् तस्याद्याभितादवस्थ्येव्यर्थतापत्तेः। न च व्याकारणाद्यव्याप्तिः तस्य सविकल्पकमात्रविषयत्वात्। न च प्रत्यक्षत्वं सविकल्पके विशेषणं सत्यन्तं वैयर्थ्यापत्तेः। अतीन्द्रियाभाववृत्तित्वात् तस्य च योगिनिर्विकल्पकमादाय नोक्तदोषः। न च तत्र मानाभा
भावा

नाय॰
४४

नंतत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षाद्यथानुपपत्त्या विशेषणाज्ञानत्वेन तत्कल्पनात् नहि निर्दिष्टासनाद्यन्यूनानतिरिक्तविषयकमेव तत्प्रत्यक्षं येन तत्से
वविशेषणाज्ञानत्वं स्यात्। अन्यथा तदुपस्थितिसंबंधप्रत्यक्षत्वे ज्ञानलक्षणापेक्षोपपत्तेः योगजधर्मस्य प्रत्यासत्तित्वेन कल्पितसमवायाभाव
योर्ज्ञानादेश्च सविकल्पकमात्रविषयत्वमेव तज्ज्ञानस्य संबंधिज्ञानादिजन्यत्वात्तत्तो न सत्यं तत्वे प्रध्वंसाभावेतिव्याप्तिरिति चेन्न। अ
स्तात्वदेवं तथापि समवायादेः कथं न तन्निर्विकल्पकविषयत्वं योगजधर्मस्य साधारणत्वात्। नत्वलौकिकेपि तज्ज्ञाने संबंधिज्ञाना
दिजन्यत्वनियमः प्रमेयत्वेन तन्निरूपणे तदभावादिति। अत्र वदंति। अतींद्रियभिन्नगुणत्वाभावसमानाधिकरणसविकल्पक
मात्रवेद्यविभाजकोपाधिशून्यत्वे तात्पर्यं। विभाजकोपाधिश्च न पदार्थविभाजक एव। किंतु विभाजकभागमात्रमतो गुणविभाजकज्ञानत्वा
दिमत्यव्याप्तिवारणाय गुणत्वाभावसमानाधिकरणत्वं प्रतियोगिविशेषणं। समवायत्वादेरतींद्रियत्वान्न तत्राव्याप्तिः। द्रव्यत्वा
देः सविकल्पकमात्राविषयत्वान्न द्रव्यादावव्याप्तिरिति। वस्तुतो समवायसमवेतमात्रवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिशून्यत्वे तात्प
र्यं। न चैतदुभयमभावत्वशून्यत्व एव पर्यवसन्नं। तथा च तदपेक्षयाभावत्वमेव लघु इति तद्वेदाहभावत्वं चेति। समवायसंबंधेनवत्वंसमवे

45

कि॰म॰ तद्वृत्ति पदार्थपविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः। न च समवायेऽव्याप्तिः। तत्र। पिस्वरूपसंबंधस्य समवायात्मकत्वात्। अयमाशयः। द्रव्यादिषट्कान्यतम
४५ त्वमर्थः। एवमिति। एतद्वाक्यसहादिज्ञानविषयतामपि। प्रोक्तमन्यथा। ईश्वरज्ञानविषयतायाः सदासत्त्वात् ज्ञायमानतादृशाभावप्रपन्नेरिति। संयो
गान्येति। न तु समवायभिन्नेति व्यर्थं समवायेऽव्याप्तेश्चेति चेत्। अत्र समवायपदं घृत्वा सत्तापरं प्रकारश्लेषेणावच्छीहिणा घत्वा
सन्नभिन्नेत्यर्थः। परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणायाद्यपदं। अभावस्य विशेषणतया वृत्त्या सत्त्वात् इतिव्याप्तिवारणाय भावपदमि
त्यर्थः। न तच्चिंत्यं। न च द्रव्यत्वैयर्थ्यात्। संयोगान्यवृत्त्याप्रत्यासन्नभावत्वाभित्येवादोषात्। अपि चेदानीमाकाशमिति प्रतीतेः कालेसंयो
गान्यवृत्त्याकाशस्य वर्तमानतया व्याप्तिः। न च वृत्तिपदं साधारणवृत्तिरवृत्तिपरं। घटनये परमाणुरिति प्रतीतेरभावस्येतत्र तादृश
वृत्त्या वर्तमानतयातिव्याप्तेरिति वदंति। अन्ये तु लक्षणद्वये तात्पर्यं। संयोगान्यवृत्त्या विशिष्टभावत्वमित्येकं। अपरं वाकारश्लेषे
ण। समवायः समवायावृत्तिकत्वे सति भिन्नत्वमित्यपरं। तत्र प्रथमे उक्तरीत्याकाशादावतिव्याप्तेः द्वितीयेन च वृद्वयं व्यर्थं। तद्विहाय लक्ष राम॰
णे पूर्वोक्तमेव दृष्टमिति इतरे तु लक्षणे जातात्मिदं किंतु समवायेनाधेयता नावच्छिन्ना। येन समवायाव्याप्तिशंका स्यात्। किंतु संयोगा ४५

न्यक्रूपाया संयोगान्यवृत्तित्वेन समवायस्य इत्रिनोभावस्य विवक्षित॥ स्वसमवायस्वरूपसंबंधोपीति संयोगान्यभावरूपवृत्त्याश्रितत्वं
विवक्षितमतो नाभ्यापतिव्याप्तीइति। तदपि चिंत्यं। उक्तरीत्याकाशादावतिव्याप्तेः॥ वयं तु ब्रूमः॥ संयोगान्यवृत्त्या समवायेन ल
क्षित॥ समवायीत्यर्थः॥ अकारप्रश्लेषेणाघटकघीहिणा॥ समवायो॥ समवेत इत्यर्थः॥ तथा च समवायित्वे सत्यसमवेतं यन्नित्य
द्रव्यं तद्भिन्नभावत्वमिति पर्यवसितोर्थ इति। कर्मवद्वृत्तीति। आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय कर्मवद्वृत्तीति। सत्तामादाय दोष
तादवस्थ्यमित्यत उक्तं द्रव्यत्वव्याप्येति। व्याप्तित्वज्ञेदगर्भेतिनद्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थ्यं ज्ञातिपदं च गुणत्वमादायाव्या
प्तिनिरासार्थं। इंद्रियेति। साक्षात्पदं भेदगर्भव्याप्तिसूचनाय। अत्रापि भावत्वं पूरणीयं। अन्ये तु जातिशून्यत्वं जात्यन्नाभाववृत्त
अभावे चाभावानभ्युपगमान्नातिव्याप्तेः समवेतवृत्तीति। समवेतत्वस्यातिरिक्तसमवाये न वृत्तित्वमतो न समवायेतिव्या
प्तिः॥ पदार्थेति। भावेत्यर्थः॥ अन्यथा पदार्थो द्विविध इत्यर्थविभाजकोपाधीभूताभावत्वसत्त्वादावतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः॥
पदार्थविभाजकेति। भावविभाजकेत्यर्थः॥ गुणान्यत्वं तावद इत्यत्र। संतपदमन्योन्याभावव्यावर्त्तकं सामान्याभावस्यावद्या

46

वाच्यतयाप्रागभावादिनिबंधनातिव्याप्तिशंकानवकाशादिति वदंति। नन्वनिष्ठक्रियात्वमप्रसिद्धं विध्वंसध्वात्वर्थक्रियासंबंधि
किंव॰ त्वादित्यत आह। स्वंदृ इति। कर्मवद्दृत्रीतिसाहाय्यदं। क्वाचित्कंभेदेनव्याप्यत्वबोधनाय। चतुर्थे गुणाद्युपाधिवारणाय रजातिमत्व
४६ धर्मसत्वाद्गुणाद्यसंग्रह इत्यत आह। ज्ञातीति। जातिमत्वमात्रमिति। जातिपदार्थनिर्वचने यदेकव्याप्यं तत्रैव तात्पर्यं। अर्थप
देति। महर्षिकृतार्थपदसंकेतादित्यर्थः। एतच्चेच्छामात्रसंकेतपक्षे यदि वेश्वरेच्छैव संकेतस्तदा येन पदेनाधुनिकसंकेतस्तात
र्यवशेनमिलितप्रत्येकतत्तत्पदस्मरणक्रमेण तत्तदर्थोपस्थितिवैचित्र्यसंकेतानुगमेनावेत्यर्थः। पदार्थेति। भावेत्यर्थः। प्रस
क्तस्यकलिंजभक्षणादेः। नापिजातेरिति। यद्यपिजातेर्निवृत्तिपक्षेपि निवृत्तिरेवादृष्टजनकत्वं स्यात्। नजातेरन्यथासिद्धत्वा
च्च नचनिवृत्तिर्व्यापारः। स्वाभावस्यस्वव्यापारत्वायोगेन्तथापि निवृत्तेरप्यदृष्टजनकत्वं न संभवतीति प्रसंगादुक्तं। नचस्वज
क्तोपयोगइति। विहितेनेति। यद्यप्यकरणायेकहायिन्येत्यादिषु तेरूपस्यासिद्धत्वेनाव्यापारत्वाद्गुणस्यजन्यधर्मानाश्रयत्वेनाव्या राम॰
पारित्वान्नैवहेतुता स्यात्तथापिसाक्षात्परंपरासाधारणव्यापारेणागित्वं बोध्यं। ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति। इष्टसाधनताज्ञानविषयता ४६

कि॰ व॰ ताइत्येके। सामान्यमात्र एव तात्पर्यमित्यन्ये। ज्ञायमानकारणतापक्षे लिंगविधया तयोरपि जनकत्वमित्याह॥४॥ ज्ञातिधर्मेति।
४७ ज्ञायमानकारणत्वमभ्युपेत्येदं। आदिपदग्राह्याणामिति। ऐन्द्रियकाणामिति शेषः॥ केचिदित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु अतीता
दिगोचरस्पर्शसमानाधिकरणमित्यत्राप्येत्यावयवीति विशेषणं। न चैकवृत्तित्वेन कार्यविशेष्यतां अभिघातस्य स्पर्शजन्य
त्वेपि क्रियां प्रति जनकत्वादिति वाच्यं। तथा सत्येत्यावयव्येकत्वस्यापि परिगणनापत्ते विशेषे तद्धेतुत्वं। अतीतादिगोचरस्पर्शात्प
त्ते व्यभिचारान्न तस्य विषयजन्यत्वं। न च विद्यमानविषयकप्रत्यक्षविशेषे तद्धेतुत्वं अतीतादिगोचरप्रत्यक्षवद्योगजधर्मादि
नैव तदुपपत्तौ तत्र मानाभावादिति। द्वित्वं चेति। अन्यतमावयविवृत्तीति पदं ग्रामादिकमित्येके। अन्यतमपदं ग्रामादिकमवयविपारि
माणाजनकमित्यर्थ इत्यन्ये। एतदुपलक्षणं वह्न्यादावपि परिमाणाजनकमित्यावयव्येव वैकएकत्वादिकं चेद्बोध्यं मेहोदुप
लक्षणं निर्विकल्पके त्यापि द्रष्टव्यं। गगनस्याभिप्रायेणेति। तथा च कारणत्वं फलोपहितत्वमेवं च यद्यत्फलाद्युपहितं तदा न्तदिपक्षा राम॰
त्वमेवेति भावः॥ इतरसमवायीति। इत्यस्यैव समवायिकारणत्वमिति बोधनार्थं चेत्यर्थः॥ ननु सकलाधत्वमसंभवि यत्किंचि ४७

47

वच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। विशेषेति। यद्यपि ज्ञानकत्वादिसामानाधिकरण्यास्यादृष्टजनकत्वमनस्त्वात् ज्ञानकत्वसामान्यच्छिन्नाभेदात्तुप

पत्तिरिति समवायस्याप्यदृष्टजनकत्वात् तथाप्यदृष्टजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितं। न च तदवच्छिन्नः समवायस्तावन्मा

त्रविश्रान्तावच्छेदकानेमाकारात् किंतु विशिष्टत्वेनैवावच्छेदकमित्याद्यः। तदाश्रयेति। यद्यपि ध्वंसः कारणतावानेवेति तस्य

संग्राह्यत्वान्नातिव्याप्तिस्तथापि त्रयाणामित्यत्र द्रव्यान्त्रयस्यैव लक्ष्यत्वमिति भावः। सत्तावत्त्वेनेति। यद्यप्येतद्विशेषणपूर

णे यथाश्रुतमपि सम्पूर्णेऽव्यवधानाभावित्वमित्यादिव्याख्यानमयुक्तं। तत्पूरणे नूनं व्याप्तितावच्छेदकमेव। तथापि भावः स

त्तेऽभूत्वा प्रागभावप्रतियोगीभूय भावित्वे सत्तावत्त्वं भूत्वा सत्ता विशिष्टीभूय भावित्वं नास्ति लमित्यर्थः। तेनेति। सत्तावत्त्वेने

त्यर्थः। यद्दिशेति। सत्तावत्त्वमात्रं पादिविवक्षितं नेत्यर्थः। तदेति। एतच्च सत्तावत्त्वेन सतिमात्रत्वमित्यत्र प्रागभावप्रतियोगित्वेस

ति सत्तावत्त्वमित्यत्रान्यतरमात्रविवक्षायां ध्वंसे नित्ये च व्याप्तिदोषगतत्वादिति बोध्यं। कारणावत्त्वमिति। तत्र त्रयाणामिति शेषः। सा

मान्यादीनामिति। यद्यपि विशेषसमवाययोरतीन्द्रियतया न ज्ञानजनकत्वं तथापि भूतोक्तादिपदस्यात्या ऐन्द्रियकाक्षनेन संग्रही

द्रव्यत्वं संयोगजसंयोगादेरपीति व्याचष्टे। कर्मजाविति। कर्मजन्येति। एतच्चाद्यद्वयविवरणमन्यथाद्यपदद्वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयं। वस्तुतो दे
रिति ध्येयं च। यद्यपि विशेषसमवायो न प्रत्यक्षो तथाप्यलौकिके तत्प्रत्यक्षे तथात्वमक्षतमेवेति भावः। इहेति। अयुतवृत्त्यादि। बुद्धिरू
पमित्यर्थः। प्रमाणमिति। प्रमेत्यर्थः। तदभावादिति। अतीन्द्रियाणामपि बोध्यं इहत्वलौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तं। निःसामा
न्येति। तदंशे तादृशप्रमितिविषयत्वं बोध्यमतो न समूहालंबनमादायातिव्याप्तिः। न च निःसामान्यभावत्वमित्येवास्त्विति वाच्यं। य
थोक्तविशेषणविशिष्टाभावे दोषाभावात्। यदसाधारणमिति। न चेह कुंडे बदरमिति बुद्धिमादाय संयोगे इह पटाभाव इति बुद्धिमा
दायाभावे चातिव्याप्तिरिति वेद्यं अयुतसिद्धसंबंधिविषयकत्वेन तद्बुद्धेर्विशेषणात्। यद्यपि विशेषस्यातीन्द्रियनिष्ठतया तन्निष्ठत्वमा
हेतुबुद्धौ न तस्य हेतुत्वं। तथापि निमित्तपदं प्रयोजकपरमित्येके। योगिज्ञानाभिप्रायेणोक्तमित्यन्ये। प्रागुक्तप्रत्यक्षेत्युपलक्षणं। व्याप्ति
भेदादपि न तथात्वमिति बोध्यं। आवश्यकत्वादिति। तथा च समवायिकारणनाशात्तन्नाशे तदनंतरं तद्व्यवहारो न स्यात्। पुनरुत्पादे पू
र्वदोष एवेति भावः। विशिष्टानीति मूलं। विशेषवंतीत्यर्थः। ध्वंसे व्यभिचारादन्यथा व्याचष्टे। समवायो यदीति। ननु समवायो भावत्वे सति

कि॰व॰ कार्यःसमवायिकारणंविनाजायमानत्वादित्यस्यविपर्ययवसानंवाच्यं।तथाचस्वनयेस्वरूपासिद्धिरितिचेन्न।नापरमतमवलंब्योक्तत्वा
४८ दित्येके।वस्तुतःसमवायिजन्यस्यादित्यापाद्यमेवंचविपर्ययेसमवायिकारणाजन्यत्वस्यनासिद्धत्वमितिबोध्यं।भावेति।यद्यपिगुण
दिनिष्ठत्वोक्तेःसमवायिकारणंविनाप्युपपत्तिःपरेणस्वीक्रियतएवतथापिस्वमतावष्टंभेदंनेदं।नतुजातिमत्कार्यस्यसमवायिकारण
जन्यत्वनियमोनतुभावकार्यस्यसमवायेचसमवायांतरास्वीकारान्नजातिरितितद्भिन्नापितदुपपत्तावविरोधइतिचेन्न।नधर्मिग्राहकमा
नेनलाघवादेकसमवायसिद्धौतन्नित्यत्वसिद्धेरिति।द्रव्यवदिति।तथाचोक्तनियमेव्यभिचारोपीतिभावः।असिद्धेः।कार्यमात्रकत्वासि
द्धेःगौरवात्तथासर्वत्रैवतत्तन्नाशादेवनाशसंभवाच्चाकाशादेरप्येवमनित्यत्वंस्यादितिभावः।समवायइति।यद्यपिवैशेषिकनयेसमवा
यातींद्रियतयातद्ध्वंसोनप्रत्यक्षस्तथापिन्यायमतेनेदं।अनुमितिरूपप्रतीत्यभिप्रायेणोक्तमित्यन्ये।नित्यत्वंसाध्यंव्योमादौनचतत्रोप
धिरितिसाध्याव्यापकोहासंबंधत्वाद्वह्निनेति।साधनेति।समवायत्वरूपसाधनव्यापकत्वादित्यर्थः।सामान्यविहरस्येति।समवेतधर्मविर राम॰
हमात्रे।तात्पर्यमित्याहुः।नन्वनवस्थापादनखंडनेतरधर्मापादनमेवनञ्चापासिद्धेर्नसंभवतीत्यतआह।सामान्येपदीति।द्रव्यकर्मणोश्चव्य ४८

लिचारादाह। विशेषेप्यदीति। एवंचसमानजातीयत्वेत्यंतस्याप्यवृत्तुडेरेवनस्यादाश्रयवृत्तत्वमंतरेणतस्येवव्यावृत्तत्वादुपपन्नेविशेषस्यवक्ष्यमि
ग्राहकमानेनव्यावर्त्तकत्वान्नदोषइतिभावः॥ चयोमाद्यतिव्यामेराह। अत्रापीति। सकलकारणविनिवृत्त्यर्थः॥ विभक्तेति। साक्षाद्वाविभा
जकोपाधिमत्वमित्यर्थः॥ नित्यमात्रेति। नचाकाशादावृत्तिरादृष्टवृत्तिरादृष्टवृत्तित्रयाणामादायगुणेव्याप्तिरितिवाच्यं। नित्यवृत्तित्वमनवच्छेदकभा
वविभाजकोपाधिमत्त्वस्यनित्यधर्ममात्रावृत्तित्वभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्। अयोगीति। लौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थः॥ का
र्यकारणभावेति। कार्यकारणभावरूपीयः संबंधस्तन्निरूपकसंबंधिकार्यकारणेचतन्निरूपकसंबंधित्वेनतयोरवगमात्। तदेकार्थस
मवायित्वेननिरूपितंयत्कारणत्वंतद्योगित्वमित्यर्थः॥ तथाचतत्संबंधनिरूपकसंबंधियद्घटात्मकंकार्यंतदेकार्थसमवायित्वेननिरू
पितंकपालरूपसंयोगस्यकारणत्वमेवंघटरूपंप्रतिघटस्यकारणत्वमितितयोरसमवायिकारणत्वमिति। नचसंबंध्यंतत्वर्थइति
चेत् नस्वरूपकथनपरत्वादित्याहुः॥ तथैवकारणताव्यवहितइतिनवैयर्थ्यमित्यन्ये। नचस्वप्रत्यक्षस्फटिकजातिसंस्कारस्य
ज्ञानेप्रतीच्छादेरवच्छिन्नघातेप्रतिस्वंस्वेदरेकार्थसमवायित्वेनजनकत्वादतिव्याप्तिः॥ नचात्रसमानाधिकरणत्वेनतथात्वंनतुसमवायि

49

सि॰ म॰ ४८ त्वेनगौरवादिति वाच्यं। कपालद्वयसंयोगादेरपि तथात्वापत्तेरिति चेन्न। न। पारिभाषिकोक्तासमवायिकारणत्वस्य तत्रापि सत्त्वे दोषाभावा
त्। गुणकर्मसाधर्म्यनिरुक्तौ स्वावतापि सिद्धेः। यद्वा त्वसमवायिकारणपदप्रवृत्तिनिमित्तनिरुक्तिप्रस्तावस्तदा तत्तद्व्यत्वविशेषितमिदं
बोध्यं। अतएव गुणप्रकाशे आत्मविशेषगुणान्येति विशेषणं दत्तं। नचतत्रापि तद्घटकलाघवेनास्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यं। अदृष्टादे
कस्यचिदपि तथात्वव्यवहाराभावेन गौरवस्याप्रामाणिकत्वात्। अत एव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमनुभवत्वगर्भमुक्तौ तद्व्यवहाराभावादिति
दिक्। समवायीति। स्वातिरिक्तसमवायेत्यर्थः। भावत्वमपि बोध्यं सामान्यस्येति। अन्यथाध्वंसस्य तत्तद्भागमने घटत्वोपगमेऽनुपपत्तिस्य
स्याक्रियाविरहादिति भावः। समवायस्येति। वैशेषिकनयइति शेषः। जातिश्चेन्नेति। ननु जातित्वं व्यक्तिगर्भमिति तत्रापि न व्यक्तिं विना तज्ज्ञा
नमिति चेन्न। न तद्व्यक्तित्वस्य समवेतत्वे साध्ये तस्यालिङ्गत्वात्। लिङ्गोपहितज्ञानस्य चानभ्युपगमात्। न चोपहितामूर्तद्रव्यस्य द्रव्यत्वेनज्ञानाद्धे
षतादवस्थ्यमिति चेन्न। द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना पक्षतावच्छेदके पृथिवीत्वादिना विशेषरूपेणाज्ञानमित्यन्ये। नोत्पत्तिकामिति एक॰
। यद्यपि व्यञ्जकगुणवत्त्वस्य कदाचित्सत्त्वादिना जातिव्यवस्थितौ न दोषस्तथापि यदा यत्र व्यञ्जकं वर्त्तते तदैव तज्ज्ञानापत्तिर्येनाभ्युपगमेन दोषादिस्या। ४८

धारणात्तन्निर्वचनं यत्तु लक्षणाभिप्रायेणेदं तथा चाभावलक्षणे अभिधारणायत्त दिति तच्चिंत्यं कदाचिन्नास्तीत्वेत दभावादित्याहुः॥ नन्वनुगम
कमिति। ननु तदभावाभावत्वमेवानुगमकमिति व्यर्थमिदमिति चेन्न अत्राहुः॥ गुणादिसाधारणभावत्वं विशेषितमेव वाच्यं। तदेव कि
मित्याकाङ्क्षायामिदमुक्तमिति। यद्यपि गुणात्यंताभावाप्रमा गा अयं पृथिवी। वाद्यवश्यमिति तथापि तत्र तत्वेऽपि नातिव्याप्त्यादिदोषइति
ध्वात तथोक्तमित्याहुः॥ एतदप्यनुगतव्यंजकाभ्युपगमपेक्षयेव स्तुतो व्यंजकस्यानुगमेऽप्यदोषः॥ वस्तुतस्तदनुगमेनैवान्यथासिद्धे जा
त्यसिद्धिरिति। केचित्तु जात्यंताभावाभावत्वमेव सिद्धं। ध्वंसप्रागभावादयोऽपि तत्प्रतियोगिता दिवैचत्त्ववति योगितावच्छेदकम
नुगतमुक्तमिति वदंति। नन्विदमेव गुणात्यंताभाव एवं कृतो नेत्यत आह। अत्यंताभावत्वेति। नन्वस्य जातिनियामकत्वाभ्युपगमे
ऽपि नास्थितिनियामकत्वं तस्येव स्थितिनियामकं किमित्यनुयोगापत्तेः॥ यदि च तत्र स्वभावो विशेषणान्न विशेष्यस्तथाऽद्रव्यत्वेऽपि तु
ल्यमित्यनुशयादाह। यद्वेति। विशेषणतावृशेषोऽद्रव्यत्वविशेषणताविशेषस्वभावो वा नियामक इत्यपि बोध्यं। विशेषणता
विशेषोऽद्रव्यत्वविशेषणत्व च नातिरिक्तापसिद्धांतात्। किं तु स्वरूपसंबंध विशेष इत्याहुः॥ अप्रतीतेति। आश्रया सिद्धिरितिन

कि॰भ॰
५०

व॰। द्रव्यत्वमिति। द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं न जातिरित्यर्थः। अनुगतत्वेनेति। यद्यप्यत्रान्यतरासिद्धिस्तथापि स्वमते तदवच्छेदेनेदं
पृथिव्यादीति। अत्र गुणवत्त्वेन पक्षतायां तेनान्यत पृथिवीत्वादेरेव सत्तासाक्षाद्व्याप्यतया भागबाध इत्यत उक्तं भिन्नांतं। प्रत्येकपक्ष
तायामाकाशादेः सत्तेत्याहिसाध्यबाधाभावेन भिन्नांतघटघटत्वापत्तेः। सत्तावत्त्वेन वाध इत्यत उक्तं सत्ताव्याप्येति। घटत्वादि
सत्तासाक्षाद्व्याप्य इत्यत उक्तं साक्षादिति। यद्यपि तन्मते सत्ता नाभ्युपगम्यते साध्याप्रसिद्धिस्तथापि परमते तदवच्छेदेनेदं। यद्वा एतद्दूषणसाधे
वान्य इत्युक्तमिति। गुणाश्रयाद्यनुपगमान्नत्रप्रतियोगिप्रसिद्धेरनुपलभ्यमानत्वात्। अप्रतीयमानत्वात्। एतच्चान्यतरासि
द्धमित्यत्राहरसः। कार्यमात्रमिति। भावकार्यमात्रमित्यर्थः। साक्षादिति। अन्यथा गोत्वादेरपि विलयः स्यादिति भावः। कार्याकु
र्येति। अत्र कार्येति संपातायातं। ननु कर्मसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन मूर्त्तत्वजातिरस्तु। ध्वंससमवायिकारणतया जातिसिद्धेः
संकरान्न जातिस्तदा पृथक्त्वेपि तुल्यं न च मूर्त्तत्वेपि कार्यतावच्छेदकं संभवति निर्गमनादिरहितं कर्मत्वस्य जातित्वेन लघुत्वादिति। राम॰
चिंत्ये। गुरुत्वमिति। गुरुत्वादीत्यर्थः। यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः संभवति तथापि साक्षात्संबद्धधर्मबाधे सत्यपेक्षायां सर्वगतमा ५०

परंपरासंबद्धधर्मविषयत्वांतरिक्षज्ञं मूलेव्यंजकधर्मानुपादायेति। द्रव्यत्वसाधकप्रकारांतरमाह यद्वेति। सत्ताव्याप्यत्वंभेदगत्
मत्तेन सत्तयासिद्धसाधनं। नचैवंसत्ताभिन्नजातियोगिसत्ताभिन्नसत्तासमानाधिकरणजातियोगीत्येवास्त्विति वाच्यं तत्रैवतत्त्
त्यर्थादित्येके। वस्तुतः सत्ताव्यापकजात्यापत्तेः सत्ताध्यसिद्धेरुद्देश्यासिद्धिरिति व्याप्यत्वाभिधानं मादत्वेनहेतोर्विशेषणान्ना
ज्ञागभावाहेतोर्व्यभिचारः। पृथिव्यादिषट्कमिति। घटत्वादिनार्थांतरवारणाय कालवृत्तीति। सत्तयासिद्धसाधनवारणाय सत्ताव्याप्ये
ति। अत्र संयोगजनकत्वादित्यस्य संयोगसमवायिकारणत्वादित्यर्थः। यथाश्रुते कर्मादौ व्यभिचारात् समवायिकारणत्वविवक्षा
यां चोक्तस्यैव लघुत्वादिति। हेतोरिति। तथा चोपाध्यांतरशंकापि नेत्यर्थः। द्रव्यत्वापरेति। कालादित्रयं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि
संयोगसमवायित्वादितित्रितयमात्रवृत्तिजात्यापत्तिरितिशंकार्थः। यत्तु घटगुणकर्मान्यतमत्वेन पृथिव्यादिषट्केपि तत्साधनमिति
तदर्थ इति। तन्न। द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तिव्यापकत्वेनेति। अकाशत्वमिति। अकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः। आका
शपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये। अन्यथेति। यद्यपीति। सामान्यवेदिशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वाद्यतिति तल्लक्षणमस्त्य

51

कि॰भ॰ थाचव्यक्तरूपेपि जात्यभ्युपगमेन दोषस्तथापि समानानेकधर्मस्येव सामान्यतया सर्वसिद्धत्वात्तत्र तथा व्यवहाराभाव इति भा
५२ वः ॥ वृद्धित्वमिति ॥ वृद्धिपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थस्तथा चोभयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभान्नान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तीभूताधुनिकसंके
तविषयगुणादिविशेषप्रवृत्तिजातेर्ज्ञानभिन्नत्वेन वाधः ॥ पितानामकुर्यादित्यत्र विधेयगतसंख्याया विवक्षितत्वेनैकत्रोभयप
दाधुनिकसंकेताभावादिति वदंति ॥ जातिपदं दृष्टांतः ॥ सिद्धांचारएयामन्तायां व्यभिचारवारणाय सत्यंतं ॥ अत एव वेत्यभिचारा
दाहाकालेति ॥ यद्यप्यप्रवृत्तित्वस्येव व्याप्यत्वं तथापि स्वरूपासिद्धिवारकसार्थकत्ववादिमतेनेदं ॥ विषयित्ववदिति ॥ न च सत्यंत
तमत्रासिद्धं इच्छादेरपि विषयित्वादिति वाच्यं ॥ ज्ञानोपाधिकसविषयकत्वव्यवहारेण तत्र तदनभ्युपगमात् ॥ ज्ञाननिष्ठविषयि
त्ववदित्यन्ये ॥ परस्परेति ॥ एकात्यंताभावसमानाधिकरणत्वं द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरपीति परस्परपदं ॥ अन्येच परस्पर स्येव सामा
नाधिकरण्यापि भवतीति तदुपादानं ॥ सत्ताद्रव्यत्वादो व्यभिचाराद्दाह सत्यंतं ॥ गोत्वाश्वत्वादो व्यभिचाराद्द्वितीयमपदं ॥ सामान्यमिति ॥ एम॰
यद्यप्येतदप्रयोजकं तथापि पूर्वोक्तमनुसंधेयं ॥ एवमग्रेपि ॥ जातिर्वेसतीति ॥ यद्यपि जातित्वे परिसंदेधत्वे तदाकांचवाचकसंबं ५२

धादेर्व्यभिचारः। संयोगसमवायान्यतरत्वं यद्यपि तदा व्यर्थविशेषणात्तया न तद्व्याप्यत्वं तथापि तद्भिन्नत्वे सति संबंधत्वं बोध्यं। न
चेति। तथाचोक्ततर्कोप्यप्रयोजक इति भावः। ज्ञानित्वादिति। आधाराधेयभावप्रयोजकविभक्तपदार्थ इत्याद्यः। अखंडतयेत्य
नंतरं तदपेक्षयाद्रूपा हि साध्याव्यामेरा हा साधनेति। अभावेप्यसंबंधान्नजातिः। समवायाश्रयत्वेनस्यभावत्वापत्तेरिति।
ध्येयं। अखंडतयेत्यनंतरं तदपेक्षया द्रव्यत्वस्येति शेषः। नचादृष्टेति। अदृष्टनाशेपि घटादौ द्रव्यत्वस्यादृष्टेतरसमवायिकारणाया।
दृष्टेति। ईश्वरज्ञानादिनाशेपि तत्र तद्वृत्तेः सएव दोष इत्यत आह। कार्येति। समवायिकारणनाशनाशेपि तत्र तद्वृत्तेर्दोषतादव
स्थ्यमित्यत आह। गुणेति। कर्मध्वंससाधनाशेपीति। गुरुत्वादिवारणाय सत्तासाक्षाद्व्याप्येति। उपाधेः साक्षाद्व्याप्यत्वाभाव
जातिपदं स्वरूपनिर्वचनपरं। केचित्तु तद्भिन्नतद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वे साक्षाद्व्याप्यत्वमुपाधेरपि तथा चेह द्र
व्यान्यतरत्वमादाय अतिव्याप्तिरिति जातिपदमित्याहुः। तन्न द्रव्यत्वव्याप्यमूर्त्तत्वव्याप्यरसवत्वादौ द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाप
त्तेः। विनिगमकाभावादिति। यद्यप्यसमवायिकारणनाशाकाले द्रव्यनाशाभावस्सस्यावश्यापेक्षणीयतया विभागस्य

52

कि॰भ॰ ५२ व्यनाशकत्वे मानाभावस्तेनैव चान्यथासिद्धत्वात्तथापि तन्नाशपदं यदि तत्प्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वं तदेतदेवोध्यं। यदि तज्ज
न्यनाशप्रतियोगित्वं तन्नदाक्षित्यादिनाशोस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमाददृष्टवदात्मसंयोगस्य संबंधत्यान्तिमनिमित्तत्वे
नतज्जन्यनाशप्रतियोगित्वान्नित्या द्रव्यत्वेप्यासंभवो बोध्यः४ कार्यकारणेति। यद्यपि द्रव्यविभाजकेति पाठस्तदा द्रव्यपदं पद
र्थपरं। अन्यथा तत एव गुणादिवारणे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः। यद्यपि कार्यतानवच्छेदकेत्येव युक्तं तथापि मूले जातेरेवाव
मुक्तं। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे च न वैयर्थ्यं न्यूनवृत्तित्वं च विभाजकोपाधिविशेषणेन जातिविशेषणमत्र यथा
ताहशसहित्वजातिमद्वृत्तितया गुणत्वस्यातिव्याप्तये। तन्नाशपदं च तदुत्पत्तिव्यवहितोत्तरनाशप्रतियोगित्वं नित्त
शरीरकार्यत्वज्ञादिना तन्नाशदर्शनाभावान्नासंभवः४। अत एवादृष्टेश्वरज्ञानादिकारणनाशपदं वा द्रव्यस्य नासंभवः४। गुणक राम॰
मेवारणायापि वृत्तीत्युक्तं। सामान्यादिवारणाय जातिमद्वृत्तीति। उत्पन्नादिस्पर्शाविभाजकोपाधिमादाय यातिव्याप्तिवारणायपद ५२
र्थेति घटादावव्याप्तिरित्यत आह अंत्येति। अंत्यपदं विशेषपदार्थोपलक्षकं प्रमेयत्वादिकमादाय गुणेतिव्याप्तिवारणायज

तिपदांतदपिसमवेतमात्रपरमित्याहुः॥ समानाधिकरणेति। उक्तगत्या कालादावृत्तिव्याप्तिर्वासत्वारणायव्याप्यांते। ननुयत्रव
हुत्वसंख्यातत्रसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिरितिसमान्यतोव्याप्तिसत्वाद्दोषतादवस्थं।नचतादृशोपाधेः प्रत्येकंव्या
प्यताविवक्षितासमानाधिकरणपदवैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न।अत्राहुः। प्रत्येकंव्याप्यताविवक्षितान।तथाचसमान्यतोव्याप्ति
सत्वादुक्तातिव्याप्तिवारणायसमानाधिकरणेति।समानाधिकरणत्वमन्यूनानधिकरणत्वंविवक्षितमितिनदोषतादवस्थं
।नचैवंव्याप्यपदार्थांतर्गतिनियमोऽयोमर्थइतिवाच्यं।तत्रैवतात्पर्यादिति।वस्तुतस्तुद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वंद्रव्यविभा
जकोपाध्यंताभावासमानाधिकरणत्वंविवक्षितमेवंचासंभववारणायसमानाधिकरणपदमिति।ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यब
हुत्वसंख्यायाःसर्वत्रसंभवान्नातिव्याप्तिःशंकेति।संस्कारवद्वृत्तीति।गुणकर्मातिव्याप्तेराह।संस्कारवद्वृत्तीत्यत्यंताभावविशे
षणं।गुणत्वाद्यत्यंताभावस्यसंस्कारवद्वृत्तित्वदोषः।संस्कारवद्वृत्तित्वंसंस्कारवत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं।तेनात्मत्वाद्यत्यंताभा
वस्ययत्किंचित्संस्कारवद्वृत्तित्वेपिनाव्याप्तिः।सकलसंस्कारवद्वृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगिसत्ताभावादायद्गुणाद्यतिव्याप्तेराह।द्र

क्रि॰म॰ व्यत्वसमानाधिकरणेति। सत्तात्यंताभावस्तु नद्रव्यत्वसमानाधिकरणइतिनोक्तदोषः। अत्यंतपदं स्वरूपनिर्द्धेचनं। जातेः आगभा
५३ वाद्यभावाद्। तदन्योन्याभावस्यपावत्संस्कारवद्वृत्तित्वात्। आकाशजलान्यतरत्वमादायाकाशेतिव्याप्तेराह जातीति। संस्का
रवद्वृत्तीतिपाठस्तदा तज्जातिविशेषणमन्यथापूर्ववत्। एवमिति। नवीद्वयापेक्षाबुद्धिसत्वेसर्वत्रेतदुत्पत्तिसंभवइतिचेत्। नसर्गा
द्यकालीनद्व्यणुकादावुत्पन्नेदैववशान्नष्टेप्रयोजनाभावात्तदनुत्पत्तेरित्येकेऽतएवतत्रसंविज्ञानबज्जव्रीहिणावेगएवोक्तइत्य
न्ये। विभुवृत्तीति। ननुविभुत्वमनवच्छिन्नपरिमाणत्वं तथा चावच्छिन्नपरिमाणयोगित्वमेवास्तु लाघवादितिचेन्न यथोक्तविशेष
णविशिष्टस्यावच्छेदकत्वाभावादित्येके। नित्यमहत्वाश्रयपरं विभुपदमित्यन्ये। यः संयोगइतियोयः संयोगइत्यर्थः। संयोगित्वा
वच्छिन्नेति। संयोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकेत्यर्थः। एतच्चसत्तादावतिव्याप्तिवारणाय। नचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपग
मात्तेनमपिदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं। तदभ्युपगंतृमतेनैवोक्तत्वादित्याहुः। आकाशादिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं राम॰
तत्रापिइत्यतउक्तं मूर्त्तनिष्ठेति। एवंचसंयोगसंबंधेनाकाशाद्यवृत्तीत्येकदेशिमतमध्यापितु प्रसिद्धिसमवेतत्वाभावनिबंध ५३

नेतिवोध्यं। तत्संयोगवृत्तावप्याकाशादिनिवर्त्ततइतिमतमवलंब्याह। परेति। तथाचसंबंधस्यैकत्वंयावत्त्वंवानविवक्षितं। किंच
संयोगप्रतियोगिनएवयावत्त्वमितिभावः॥ सजातीयेति। ज्ञानाद्यपेक्षयामहत्त्वमपकर्षोऽयइतिमतेसजातीयपदं। संस्कारत्वा
नेति। बाहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणावत्त्वमित्येवङ्कृतेपरमाणुवाद्याव्याप्तिरितिजातिगर्भं॥ नाद्वृत्तिसंस्कारत्वजातिमद्भाव
नावच्छादात्मन्यतिव्याप्तिवारणायसंस्कारत्वान्येतिजातिविशेषणं। ज्ञानत्वमादायतत्रैवातिव्याप्तेरितिबहिरिंद्रियग्राह्येतिजा
तिविशेषणं। गुणत्वादिकमादायदोषतादवस्थ्यंइतिगुणत्वव्याप्येति। गुणत्वशून्यात्यन्ताभावस्वरूपादेर्बाहिरिंद्रियग्राह्यस्य
ज्ञानादावपिवृत्तेरात्मन्यतिव्याप्तिवारणायजातिपदंसमवेतमात्रपरं। संयोगत्वमादायातिव्याप्तेराहविशेषेति। नन्वेतदुप
योजकमतआह। व्यवहारेति। यद्यप्येवंघटत्वमपिनानानस्यात्मात्र्यैसौवर्णघटादिसाधारणोपाधिनैवव्यवहारान्यथासि
द्धेस्तथाप्येतन्मतेतत्रापीष्टापत्तिरेव। अतएवसंख्यानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमेवघटत्वमित्युक्तं। कुसुमांजलिप्रकाशे
।केचित्तूपाध्यप्रतिसंधानेपिघटोयमितिधीरस्तितदप्रतिसंधानेभूतोयमितिधीर्नास्तीतिविशेषइत्याहुः। आत्मगुणेति।

54

कि॰भ॰ अत्रगुणपदस्यमनावश्यकोयथाश्रुतस्यपरमाणवाद्यव्याप्तेराह। द्रव्यग्राहकेति। संयोगत्वादिजातिमादायात्माद्यतिव्याप्तेराह।
५४ श्री द्रव्यग्राह्यग्राह्येतिजातिविशेषणं। गुणविशेषणत्वे तादृशात्रसरेणुसंयोगवृत्तिसंयोगत्वजातिनिबंधनातिव्याप्तितादवस्थ्य
द्रव्यग्राहकेत्यपितद्दर्थमेव। द्रव्यग्राहकेंद्रियाणिचक्षुस्त्वङ्मनांसितद्ग्राह्यत्वंनत्वयत्वादावित्यव्याप्तिरिमतउक्तं। यावदिति। तथा
च। विशिष्टमध्यस्यप्रत्येकयात्वेपिसत्ताद्यव्याप्तिः। द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियग्राह्यत्वंसंयोगत्वेपि। तस्यद्रव्यग्राहकसंनिकर्षव्यक्तिवि
शेषग्राह्यत्वादेवंचपूर्वदलमाद्यतिव्याप्तिरिमतउक्तमिंद्रियेति। धर्मत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेराह। इंद्रियेत्याद्येति। ज्ञानत्वा
दिमादायातिव्याप्तेराहबाह्येति। अत्रतुजातिनिबंधनातिव्याप्तेराह। गुणत्वव्याप्येति। गुणवृत्तिपदंयद्यपितदाखरूपनिर्वचनं
जातिपदंचाणुविशेषगुणत्वशून्येत्यर्थः। मादायज्ञानादिसंग्रहाहेतिव्याप्तिवारणायतस्यग्राह्यज्ञानादिमात्रवृत्तित्वेनोक्तरूपत्वा
त्। यद्यप्येवमप्यणिमगुणपदंव्यर्थमेवतथापितादृशगुणत्वव्याप्यजातिमत्वंतादृशजातिमद्गुणवत्त्वंवेतिसधर्मोद्वयंबोध्यं। प राम॰
रमाणवाद्यव्याप्तेराहमत्वाश्रयेति। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाययथाश्रुतं। गुणविशेषणनिरूपूर्वंजातिविशेषणं। संख्यात्वमादा ५४

भावनासाधारणेनात्मन्यतिव्याप्तेः॥ महत्त्वाश्रयत्वस्य त्वत्वमिद्धादावपीति शेषः । द्रव्यस्य मिसत्त्वञ्चाह इंद्रियेति । संयोगत्वमात्रस्य दो
षत्वाद्रव्यस्याद्याह विशेषेति । सत्तामात्रस्यातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वशून्यानेकत्वमात्रस्य ज्ञानादिसाधारणपदात्म
न्यतिव्याप्तिवारणाय जातिपदं । गुणपदं च पूर्ववत् । द्रव्यसमवायीति । संयोगादिसमवायित्वं कालादावपीति तत्र द्रव्यपदं
। द्रव्यनिमित्तकारणत्वं तत्रैवेति समवायीति । तादृशद्रव्यत्वस्यात्मन्येवातिव्याप्तिरिति चरमद्रव्यपदं । यद्यप्यत्र कारणपदं व्यर्थं त
थापि द्रव्यसमवायिकारणत्वं द्रव्यनिमित्तकारणसमवायिकारणाभिन्नकारणत्वमित्यर्थः ॥ घटादिध्वंसे जातिगर्भमाह
। जन्यगुणेति । यद्यपि जन्यवृत्तित्वादिरूपजातिमत्त्वमित्येवास्तु तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यं जन्यपदे मनस्य
तिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वमात्रस्यातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्व्यणुककालान्यतरत्वमात्रस्य कालत्वे व्याप्तेराह जा
तीति । घटाद्यध्वंसेरन्यथा हरारीति । मूर्तसमवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि शरीरवृत्तित्वेऽवयुक्तं तथापि तत्रैव तात्पर्य
मित्येके । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्यन्ये । एतच्चोपलक्षणं । इन्द्रियांशकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्य

कि॰ ५५ पिद्धेयं। परमाणावव्याप्तेरन्यथा व्याचष्टे। नार्थेंद्रियेति। नात्यपदं लौकिकप्रत्यक्षपरं। समवायमन्यतिव्याप्तिवारणाय। विशेष्य-
णवत्त्वादिकमुपाधिमादायातिव्याप्तेराह ज्ञातीति। प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरं। संभवनायोग्यतेतित्तामाह। द्रव्यत्वव्या-
प्तीति। गुरुत्वेति। न चात्रापि गुरुत्वस्येव गमकत्वे विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं पतनत्वव्याप्यजातिविशेषवत्त्वपतनस्य विवक्षि-
तत्वात्। तत्परिचयार्थं गुरुत्वप्रयोज्यपतनेत्युक्तं। ननु तस्यापि हेतुत्वप्रवेशाद् इति। यद्यपि तादृशमपि पतनमव्यापकं तथापि तादृश-
पतनसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं। आलोकान्यत्वे सतीति। मतयं तमालोकवारणाय। आत्मवारणाय
तज्जान्येति। आलोकजन्येत्यर्थः। आलोकपदं चात्र न तेजःपरं किं तु प्रभामात्रपरं। तेन तेजःसंयोगरजन्यप्रत्यक्षविषयात्म-
निनातिव्याप्तिः। प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरं। द्रव्यपदं व्यर्थं। सत्तामादायातिव्याप्तेराह जातीति। स्वाश्रयेति। स्वं गंधवा-
दित्तदाश्रयो गंधादिस्तत्समानाधिकरणता दृश्यापि। क्षितिः पृथिवीत्वादिस्तद्वृत्तित्वं तदभावो जलादौ तत्समानाधिकरणगुणाद्य- रा॰
त्तिगंधत्वादि तद्वृत्ति विशेषगुणत्वं। तदाश्रयत्वं च वैशेषिकगुणत्वं किंतु पादादौ सामर्थ्यमित्यर्थः। रूपादिष्वव्याप्यपि रूपत्वादिना ५५

नन्तथात्वंतद्व्यापिनीजलत्वादिनातथात्वंजलादिरूपेपिरूपत्वव्याप्यजातिविशेषस्यसत्त्वात्।गुणत्वेति।गुणपदंव्यर्थंगुणत्व
त्रिगुणत्वव्याप्यपरस्योरन्यतरांतर्भावेणलक्षणद्वयंबोध्यं।मनोयोगत्वाद्युपाधिमादायातिव्याप्तेराहजातीति।ननुनिविडसंयो
गेषुवर्णादिद्रवत्वमात्रनिष्ठजात्यस्तुपगमात्सुवर्णादिद्रवत्वेपत्तनतेलक्षणायाशुभेयजातिविशेषवत्त्विरूपत्वेचाविशेषगुणलक्ष
णमतिव्याप्तमितिचेद्।श्रोतोसि।नत्वत्रविशेषगुणलक्षणंप्रकृतंकिंतुपृथिव्यादिष्वितरभेदसाधकतयाविशेषगुणत्वं
निरुक्तंतत्रचनोक्तदोषः।अस्तुतत्रह्यावृत्तिविशेषणोपादानेव्यर्थविशेषणत्वापत्तेः।यदातुविशेषगुणलक्षणजिज्ञासातदा
तत्राद्रित्वविशेषितेमेतदेवलक्षणंसुवचमिति।परमाणुव्याप्तेराहप्रत्यक्षगुणवद्वृत्तीति।प्रत्यक्षपदंसर्वत्रलौकिकप्रत्यक्ष
परं।पदार्थविभाजकद्रव्यत्वादिकमादायातिव्याप्तेराहद्रव्येति।गुणेसंख्यानास्तीत्यन्यथाव्याचष्टे।उद्देश्यत्वेति।तेजोवारणायोष्ण
स्पर्शसमानाधिकरणेति।नतद्द्रव्यजातिसमानाधिकरणगुणविशेषाः।ननुताद्द्रव्यजातिविशेषणेताद्द्रव्यजातिमत्त्वस्यैवल
क्षणत्वेशेषवैयर्थ्यापत्तेः।द्रव्यव्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेश्च।यथोक्तविशेषणादिविशेष्यभावेनवैयर्थ्यं।वायावतिव्याप्तेराहप्रत्यक्ष

कि॰भ॰ द्रव्यवृत्तीति। द्रव्यपदमत्र व्यर्थं। सत्ताभावमादायातिव्याप्तेराह द्रव्यत्वव्याप्येति। घटाकाशान्यतरत्वमादाय घटाकाशेतिव्याप्तिवारणाय
५६ जातीति। ताहशघटत्वजातिसमानाधिकरणघटाकाशान्यतरत्वसत्त्वादाकाशेतिव्याप्तेराह गुणेति। अवृत्तिगुणेत्यर्थः। तेन
घटाकाशसंयोगादिकमादाय न दोषस्तदवस्थः। निरुक्तस्य तत्रापि सत्त्वादाह यथाश्रुतइति। लक्षणेति। चतुर्थलक्षणवार्त्तिध्वंसप्रति
योगिन इत्यर्थः। विभिन्नेति। विभुत्वे सति अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति लक्षणं वक्ष्यामीत्यर्थः। सत्यन्तं घटादावतिव्याप्तिवारणाय। कालादावतिव्याप्तिवारणाय अत्य
न्तेति। सत्ताभावमादाय दोषतादवस्थ्यादुक्तं गुणेति अत्यन्तगुणावद्वृत्ति द्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वे सत्यनागतत्वमित्यर्थः। तेन न परमेश्वरात्म
न्यव्याप्तिः। एवमग्रेऽपि। निरवयवेति। इन्द्रियत्वेन ग्राहकत्वं विवक्षितं तेन मनो याह्यरूपादिकमादाय नातिव्याप्तिः। क्षणिकेति। क्ष
णिकत्वावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणावद्वृत्तीत्यर्थः। तेन चतुर्थक्षणे रूपादिनाशसंभवेऽपि नातिव्याप्तिः। द्वित्वादिकमादायातिव्या
प्तेर्विशेषपदं। पदार्थविभाजकद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तेराह द्रव्येति। गुणेऽपि पंचत्वं नास्त्येव सत्त्वेवाव्याप्तिभेदानामनंतत्वात्पंचेवेत्यवधा एम॰
रणासंगतमित्यन्यथाऽलक्षणमाह विशेषेति। नित्यविभोरिति। दैशिककालिकान्वयव्यतिरेकाभावादित्यभावः। उपाधिरिति। नव ५६

नित्यविभोश्चकालस्यकारणत्वेपिकालोपाधीनामवश्यंकारणत्वान्नित्यावरूपकत्वाल्लाघवात्तेषामेवहेतुत्वमस्तु।नचाननुगमः
।कालोपाधित्वेनानुगमात्।अन्यथातदवच्छिन्नकालत्वमप्यनुगतंनस्यादितिचेन्न।उत्पत्त्यधिकरणत्वेनघटीयमानतया
उभयत्राविशेषादुभयोरपिकारणत्वादित्याहुः।अभिन्नेति।भिन्नोत्तमोत्रपक्षाभिन्नस्यैवदृष्टांतत्वमितिमतेदृष्टांतार्थं।नचाभिन्न
तंतुहेतुकंद्रव्यमसिद्धमसमवायिकारणसंयोगाभावादितिवाच्यं।अंशुद्वयसंयोगस्यैवकारणैकार्थप्रत्यासत्त्यैवनासमवा
यिकारणत्वमितिमतालंबनात्।घटमात्रसमवेतरूपादिमात्रपक्षत्वेघटजन्यत्वेनसिद्धसाधनतावारणाययस्मादिति।आत्माक
ज्ञजन्यत्वेनार्थांतरवारणायभून्यांतं।दृष्टांतासिद्धिवारणायनिरवयवेंद्रियग्राह्येति।इंद्रियत्वेनग्राहकतावच्छितानिनत्ते
उगंधादेर्मनोग्राह्यत्वान्नदोषः।तादृशस्थलेमनोग्राह्यात्मैकत्वजातीयगुणस्त्वाद्युपादायदृष्टांतासिद्धिरित्यतउक्तंविशेषेति।इ
श्वरेणार्थांतरवारणायजातीयेति।साक्षात्संबंधेनगुणत्वव्याप्यजात्याबोध्यं।मनसार्थांतरवारणायसाक्षात्करोतीति।एकेत्यर्थश्चम
नस्त्वनेकमितिनोक्तदोषः।नचैवमप्यनेकेनैकेनविभ्मनसार्थांतरंविनिगमनाविरहेणप्रमाणाभावेनचतस्यतज्जनकत्वबाधात्।

57

कि॰म॰ इह तत्पक्षधिकरणतया प्रतीयमानतया बाधाभावादित्याहुः। ईश्वरज्ञानेनार्थान्तरवारणाय द्रव्येति। न च तद्द्रव्यादित्रयस्य
५७ तत्तद्द्रव्यजन्यतयार्थान्तरमिति वाच्यं। लाघवेन पक्षीभूततावत्कार्यजनकीभूतस्यैकस्य सिद्धेः। न चैवं दृष्टान्तीभूतद्व्यणुकादित्रय
जनकत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यं। अनंतरं कार्यत्वेन तत्रापि तज्जन्यत्वानुगमात्। अयमेवमपि दिक्कालयोरन्यतरसिद्धावप्यन्यथा
सिद्धिरित्युभयोरन्तरसाधर्म्यात्। सिद्धिस्तथापि दिग्भिन्नत्वेनेति विशेषणात् कालस्य कालभिन्नेति विशेषणाद् द्विशाखकारणत्वं साध्यं
। न चैवमुभयभिन्नत्वविशेषणात्तदतिरिक्तासिद्धिः। एवं च तदतिरिक्तसिद्धिरपीति वाच्यं। विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वात्। वि
हेतावीशज्ञानत इत्यधिकरणता प्रतीतिरेव विपक्षे बाधिकेति। दिक्समवेतभिन्नमिति। पक्षाभिन्ना दृष्टान्तलाभाय। सम्प्रदायमते तु
सिद्धसाधनवारणाय भिन्नान्तं पक्षविशेषणं। अत्र चादिक्समवेतत्वमुपाधिः। न च दिगन्यतद्वृत्तिसंयोगध्वंसादौ साध्याभावात्। दि
ग्वृत्तित्वसोपाधित्वे वा कार्यमात्रस्यैव तथात्वेन व्यापकत्वमिति वाच्यं। समवेतत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्। किंच राम॰
यथाश्रुते संयोगादिध्वंसपक्षेऽनाश्रितः सिद्धसाधनं। दिग्वृत्तिभिन्नत्वविवक्षायां पक्षतावच्छेदकोपसिद्धिरित्यपि नास्वरसो ज्ञाननमिति ५७

एतच्चोपलक्षणमेककालजन्यत्वमपि साध्यमित्यपि बोध्यं। क्वचिद्दिग्घटितत्वयोरिति। इच्छेश्वरात्मनीत्यर्थः। परत्वोभयत्वं तत्सामग्र्या
इत्यवति। व्याप्यमित्यन्यथा व्याचष्टे। परत्वेति। परत्वकारणादृष्टवदात्मसंयोगाश्रयत्वमात्मनीत्यत उक्तमसमवायीति। पिण्डेति व्या
प्तिवारणाय विभुपदं। संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनं। न चैवं दैशिककालिकोभयपरत्वाद्युभयगतजात्यनभ्युपगमात् न्यूनगम इति वाच्यं।
उभयपरत्वान्यतमनिमित्तनाशनाश्यमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं परत्वं उभयपरत्वान्यतमनिमित्तनाशनाश्यमात्रवृत्ति
गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं परत्वमुभयपरत्वान्यतमात्तादृशजातिमत्त्वमपरत्वमिति विवक्षितत्वात्। यदि च परत्वापरत्वोभय
त्वमेकमेव साधर्म्यमभिमतं तदा परत्वादिव्यावर्त्तकमन्यत्वपर्य्यन्तं न देयमिति तेजःसंयोगेति। अत्र तेजःपदं व्यर्थमित्येके। तेजः
संयोगासमवायिकारणत्वेन तत्र योऽपजातिरेवोपलक्षितेत्यन्ये। अदृष्टवदात्मसंयोगकारणकत्वे सांसिद्धिकद्रवत्वेऽपि
त्यातिव्याप्तिवारणायासमवायीति। यदि तेजःपदं प्रवेश्यं सदाऽसमवायीति न देयं। एवं च लक्षणद्वये तात्पर्यं। संयोगजसंयोग
मादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वेति। साक्षात्पदं यद्यपि तदा भेदेनैव व्याप्यत्वबोधनायातो न व्यापनीति। यदि तादृशसंयोग

58

कि·भ· द्रवत्ववत्त्वमुच्यते तत्र दाघटाद्यव्याप्तिः स्यात् यदि च द्रववत्त्वमहत्त्वादिकमेवाभिधीयेत तदा जलेऽतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। ननु
५८ परार्थत्वे परप्रयोजनत्वं यदि तदानित्याव्याप्तिः। परप्रयोजनहेतुत्वं चेत्तदात्मन्यतिव्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे। भोगेति। भोगा
समवायित्वमित्यर्थस्तेन शरीरेनाव्याप्तिः। न चेश्वरातिव्याप्तिः। भोगाधिकरणावृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यधिकरणत्वस्य विवक्षि
तत्वादित्येके। भोगपदं सुखादिसाक्षात्कारपरं स चेश्वरेऽपीति नोक्तदोष इत्यन्ये। वस्तुतो व्यर्थविशेषणतानयेन साक्षात्कारमात्र
परमेव तदिति नोक्तदोषः। अचेतनत्वमित्यत्र ज्ञानानधिकरणत्वं विवक्षितं। ज्ञानत्वसाक्षात्कारत्वजात्योश्च भेद इति नातिप्र
षङ्ग इति। यद्वा आत्मानं विहायेत्यत्रात्मपदं संसारिपरमितीश्वरस्यापि लक्ष्यत्वान्न दोष इति तन्न। एवमचेतनत्वमित्यत्राव्याप्त्यापत्ते
श्चक्षुरादीनां मनसश्च यथा च मनोऽन्यस्य साधर्म्यं मनोऽन्यत्वमिति हेतुपक्षतावच्छेदकयोरभेदे कोऽत्र भेदानुमानमित्यन्यथा व्याचष्टे। आत्मे
ति। पृथिवीपरमाण्वादावतिव्याप्तिरत आह घटत्वेति। घटत्वसाक्षाद्वृत्तीत्यत्र विवक्षितं द्रव्यपदमकिंचित्करोऽन्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजा राम·
तिपदं द्रव्यसाक्षाद्व्याप्यजात्युपलक्षकं तेन कालादेस्तादृशजात्यभावान्नाव्याप्तिः। भोगासमवायीति। भोगपदं ज्ञानपरमतो नव्या ५८

र्थविशेषणत्वमित्येके। भोगत्वं जातिरिति नोक्तदोष इत्यन्ये। संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनाय। आत्मलक्षणे त्वेतादृशसंयोगाश्रयवृत्ति
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यं। एवमग्रेऽपि कार्यैकार्थप्रत्यासत्तितया शरीरात्मसंयोगोऽपि असमवायिकारणमेवेति पादिदू
षणाल्लक्षणांतरमाह यद्वेति। प्रमाणाद्याप्तिव्याप्तेराह सत्यंतं। ननु शरीरपदं व्यर्थं मनःसंयोगवति श्रोत्रे ह्याप्तिवारणाय
तदिति वाच्यं। शरीरेंद्रियसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन दोषतादवस्थ्यापत्तेरिति चेन्न। यन्मते शरीरेंद्रियसंयोगस्य हेतुत्वं तन्मते नोक्त
वादित्येके। श्रोत्रान्यत्वे सतीति विशेषणान्न तत्राव्याप्तिरेवं च शरीरपदमुपरंजकमित्यन्ये। सतीति वै लक्षणपरस्येति। अन्यथा घ
टः पृथिवीतिवत्कालः पृथिवीत्यपि धीः स्यादिति भावः। तल्लक्षणेति। काललक्षणेत्यर्थः। लक्षणाद्येति। न च लक्षणाद्यत्वं लक्षणा
द्यन्योन्याभाववत्त्वमन्योन्याभावश्च कालेऽप्यस्त्येवेति वाच्यं। येन विशेषणेन विशिष्टेन वर्त्तमानोऽन्योन्याभावो भेदव्यवहारं करोतीति
स्य तत्राभावात् अन्यथा घटः कालो नेतिवत्कालः कालो नेत्यपि धीः स्यादिति भावः। अत एवेति। तथा च यथा प्रतियोगिसमान
धिकरणसाध्याभाववदवृत्तित्वेऽपि न व्यभिचारस्तथा प्रतियोगिसमानाधिकरणलक्षणाभाववद्वृत्तिलक्षणगमनेऽपि नाति

59

कि॰प्र॰ व्याप्तिरित्यर्थः। मिथोव्यावर्त्तकमिति। परमाणुः वृक्षाकाशादिभ्यो भिद्यते इत्यविशेषवत्त्वादित्यादि हेतुर्विरुद्ध इत्यर्थः। व्यभिचारि
५८ तो व्यतिरेकी विरुद्ध इति मतेनेदं व्याख्येयमिति। नित्यद्रव्याणीतरेभ्यो भिद्यन्ते विशेषवत्त्वादित्यादिनेति भावः। अनुमेयमिति। विप
क्षपक्षबोधाभिप्रायं। वस्तुतो योग्यव्यक्तिवृत्तिजातेर्व्यञ्जकत्वं हेतुः। यत्र हि नियम इति गन्धवत्त्वान्तस्य यत्नमेवाशंकितं वृत्तिमिति
भावः। कार्याकार्येत्यत्र कार्यपदं सम्पातायातं। ननु जन्यत्वेन न साविशेषणत्वोक्तदोष इत्यनुशयादाह। जलत्वेनेति। गुरुत्वेति। एवं
च भांपृथिवीमात्रवृत्तित्वमपि न सिध्यतीत्यपि बोध्यं। घटत्वादीनामिति। यद्यपि घटादेः पाकानन्तरमपगमादूर्ध्वं घटत्वादीनां नावच्छेदक
त्वशंका। न वा घटत्वादिसाधारणपृथिवीत्वस्य तदवच्छेदकत्वं तथापि न्यायनये पाकं पार्थिवमित्येको पिठरेऽपि पाकस्वरूपयोरपत्व
मस्त्येवाकिं च यादृशी पाकेन रूपादिकं त्यजति तादृशी पिठरे न तिष्ठत्येवेत्यन्यदेतदित्यन्ये। वस्तुतस्तु एतच्छ्रयादेव प्रकारान्तरमाह
एवमिति। रूपवत इत्यनेन स्पर्शत्वाद्यन्तरजातिरुपलक्षिता। द्रव्यान्तरसमानाधिकरणगुणत्वस्यापि प्रसंगेन जातत्वाव्यवस्थापक राम॰
त्वादित्याद्यः। नीलादीति। उक्तपवादावपि तदोत्पत्तावेति भावः। गंधवतः स्पत्वेनेति। अविरुद्धगंधवत्त्वारम्भत्वेनेत्यर्थः। ते ५८

नविरुद्धं गंधवत्त्वादेर्निर्गंधेन व्यभिचारस्तस्यापि तद्योग्यत्वात्तद्वच्छेदकत्वं । अतिप्रसंगेति । अदृष्टभेदस्य प्रयोजकत्वमितिभा
वः । एतद्दोषमपेत्योक्तं । वस्तुतः कालभेदेन परमाणोः पाकाद्रूपान्तरोत्पत्तौ गंधो व्याप्तिसंभवान्नोक्तदोषः । ज्ञानवत्त्वे
नेत्युपलक्षणमसाधारणेन्यत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं । नच तत्स्वतेन द्रव्यत्वापगमः । आत्मत्वव्याप्यज्ञानादिविशेषप
त्तिकरणेन तद्व्यपगमो न युधा नाशः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधानानियमादीश्वरे कदाचित्सुखापत्तिरित्यस्वरसाद्वा ज्ञानवय
न्नाहवर्देतीति । नागेसिय किंचित्पृथिवीज्ञानेपि भागाज्ञानादित्यर्थः । साधनवैयर्थ्यादिति । स्वरूपभेदः साध्यमित्यभिप्रायेणेदं
एतदिति । यत्किंचिदसत्त्वेत्यर्थः । तत्सिद्धिरपि जलादिभिन्नत्वेन तत्तादात्म्येन वा । आद्येन तत्सिद्ध्यादिति । अन्त्ये जलादीति । तत्रा
पि तत्तादात्म्येनोपस्थिते पक्षे सर्वत्र यदि पृथिवीत्वेन ज्ञानं तदा भागासिद्धिर्व्याप्तिः । यदि च सर्वत्र ज्ञानं तदा पक्षत्वज्ञानं तत्त
दात्म्येन ज्ञातेजलेपि पृथिवीत्वेन ज्ञातं जलादिभेदस्य नास्तीत्यतिव्याप्तिर्व्यभिचारज्ञानसत्त्वे नानुमितिरित्यर्थः । नच जलादि
भिन्नत्वेन वा तत्तादात्म्येन तदुपस्थितिः किंतु पृथिवीत्वेन रूपेण सकलतदुपस्थितावितरभेदसाधनेन कोपि दोष इ

कि॰ म॰ न्यायेनाहमेवमितिमहीति। पृथिवीत्वेनोपस्थितेपक्षेनमाना सिद्धिशंकानवाजलेपृथिवीत्वज्ञानेयेनव्यभिचारज्ञानंस्यादन्य
६० तस्यकस्यचित्तथाभावे पृथ्वीत्वइतिभावः। पृथिवीपदमिति। नचैवंविरुद्धाधारस्यनिर्गंधस्यपक्षत्वादिर्भावापत्तिः। गंधवत्त्वेनत
द्योपस्थितोपलक्षणात्। अन्यथेति। एतद्व्यतिरेकसहचारेणाव्ययपक्षे। अन्यथातत्सामानाधिकरण्याभावात्। अधिकरणे
ति। यद्यपितत्सिद्धावपिस्वरूपभिन्नत्वेनासिद्धिरितिनानुमानवैयर्थ्यमन्यथाभावात्स्वरूपभेदस्यैतयोर्धर्मयोरसंगतेस्तथा
पिस्वरूपभेदत्वेभेदप्रतीतिजनकत्वंतद्यामावांतरासंभवेकल्पते। नचेहसद्इतितत्स्वरूपस्यभेदत्वसाधनंबाधितंनत्वभावभेद
साधनमपीतिभावइत्याहुः। नचजलादीति। नत्वेवमप्यभावभेदधर्मैनसिद्धंतन्निष्ठाभावांतरानभ्युपगमादितिचेन्न। नतावभा
वभेदेसिद्धेर्थतथाशंकितत्वादित्याहुः। अनुमानांतरेणेति। यद्यपिपृथिवीतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्योन्याभावस्यैकस्यसाध
नेनानुमानांतरापेक्षा। नहिभावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकसत्वेपिनाभावस्याभावांतराभ्युपगमस्तथासत्तिमेयत्वस्य राम॰
कपित्वव्याप्यत्वापत्तेः। कार्यत्वस्यध्वंसप्रतियोगित्वेनमेयत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अभावस्वरूपभेद ६०

त्वे सति जलाद्यन्योन्याभाववत्त्वस्य विशिष्टस्य साधनेपि न तदपेक्षा तथाप्यनुमानप्रकाशोक्तमनुसंधेयं विस्तरभयान्नात्र लिखि
तं चतुर्हईशोति। अभावपदार्थमादाय चतुर्हईशो वंबोध्यं पृथिवीत्वे नेति। अन्यथा धूमवान्वह्निमानिति सामान्यलक्षणायां वह्नि
निरूप्यापूर्ववत्तेभिसंशयो न स्यादिति भावः। एतच्च संशयादिघटितपक्षतापक्षे बोध्यं। अन्वयव्याप्तिग्रह इति। अयमिदनुपल
क्षणीय इहेप्यनुमितस्य व्यतिरेकिप्रवृत्तेरन्यवृत्तत्वासामर्थ्यावधारणात्। यद्यप्यत्र व्यतिरेकसहचारात् अन्वयव्याप्तिग्रहपक्षाव
लंबनात् अन्वयव्याप्त्यप्रतिसंधानमशक्यं। तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकतापक्षमालंब्यैतदुक्तं। उक्तसाध्यप्रकारस्याकाशाद
वसंभवात् सर्वव्यापकं प्रकारमाह जलादीनामिति। अत्र प्रत्येकसाध्यतायामसाधारण्यं मिलितसाध्यतायामप्रसिद्धिरित्या
दिदूषणं ध्यानं भवति तथोक्तमनुमानप्रकाशे। जलादेरिति। जलत्वादेरित्यर्थः। एवं च यथान्योन्याभावसिद्धिस्त
थोक्तमनुमानप्रकाशे। प्रतियोगीति। ययोः सहचारग्रहस्तदभावयोर्व्याप्तिग्रह इत्यर्थः। तदभावयोः सहचारग्रहस्ये
ति। अन्यथा यत्रेतरभेदाभावः अत्र पृथिव्यन्योन्याभाव इति सहचारग्रहात् पृथिव्यन्योन्याभावभावात्मकपृथिवीत्वस्येतरभे

61

कि॰भ॰ स्याप्यत्वं नश्यतीत्याह॥ यद्येवमुपन्यस्तासिद्धसाध्यकाउमानविरोधःसाध्याप्रसिद्धावन्वयव्याप्तिग्रहासंभवस्तथापि
६१ व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमाश्रित्यतदुक्तमितिमंतव्यं। अन्वयेति। यदिव्यतिरेकव्याप्तेःअन्वयपक्षधर्मतासहकारित्वेन
मानान्तराद्यनुकूलत्वंतदापरस्परविरोधेनान्वयव्यतिरेकिणःफलासिद्धिप्रसंगः। कार्येकृपएवान्योन्यसहकारित्वात्तस्मात्तत्रापिइष्टमे
वव्याप्तिग्रहस्मरणायेतिभावइत्येके। व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्राहकत्वेधूमस्यव्यतिरेकसहचारमात्रदर्शनदशायामान्व
यितंतद्ग्राहकाभावात्॥ नव्यतिरेकित्वमसत्प्रतिपक्षइतिमतेसत्यसत्तादशायांतस्याबाधात्। तस्मात्तत्रव्यतिरेकसहचारेणैवान्व
याप्त्यग्रहादन्वयव्यतिरेकित्वमितिभावइत्यन्ये। पृथिवीत्वेनेति। यद्यपिपृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदाप्रसिद्धेर्यत्वेपृथिवी
त्वेप्रसक्तिदोषतादवस्थ्यंतथापिपृथिवीत्वंयोगेनपृथिवीत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः॥ नचसाध्याप्रसिद्धिःघटादौपृथिवीपदप्र
योगःकिंचिन्निमित्तकइत्यनुमानेनघटत्वादेरन्तर्गततयाइत्यवादेरतिप्रसक्ततयागंधवत्त्वादेश्चोपाधित्वयाग्रहत्वेनवाधात्यदा रम॰
त्राबलात्पृथिवीत्वनिमित्तकत्वसिद्धेः। नचैवंव्यतिरेकित्ववैयर्थ्यंपृथिवीत्वावच्छेदेनात्मकारकज्ञाहेतुहेतुत्वाभ्युपायासिद्धेरितिभावःआहषष्ठा ६१

मिति। धूमादिलिंगवद्दृष्टांतालाभावान्नानुमानमित्यादिदूषणमित्यर्थः। यद्यप्येतद्दूषणं न्यूनं नोपपन्नमिति। हेतुं पराणं चुपन्यस्यति इ
त्ययुक्तं। तथापि तात्पर्यार्थकात्नेनेनतदभिप्रेतमिति हृदयवातथोक्तं। अवकाश इति। यद्यपि पक्षे हेतुर्दृष्टांततायां व्याप्तत्वान्नान
त्रकाशस्तथापि पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टांतत्वं इति मते नेदं। अव्यवस्थास्फुरणदशायामिदमुक्तमित्यन्ये। लिंगसंगतिमुद्राति। जलत्वाम
पइति। अगृहीतव्याप्तिग्राहिणप्रवृत्तत्वान्नप्रमाणमिति भावः। अस्माकमपी निर्मूलं तथा च गृहीतग्राहित्वेपि धारावाहिकादिवन्नाप्र
माण्यं किंतु सदर्थग्राहित्वेनैव तथात्वं। नचप्रवृत्ते नास्तीति नाप्रामाण्यमिति भावः। तदेवाह। नचफलोके कमिति। अव्यमितमित्यर्थ
ः। मीनांतरेणेति नत लक्षणांतरे संवज्ञातो येन तत्रापि तदपेक्षा स्यादिति भावः। ननु पतनलिंगकमित्युक्तं गुरुत्वस्य साध्यस्याप्र
सिद्धेरुक्तं सिद्धिभिचाराद्वेतिश्रुतो गुरुत्वस्य गंधवतीति। अगुरुत्वे ज्ञाने अभिसंयोगफलकक्रियायासा समवायिकारणत्वेनार्थांत
रवारणाय गंधवतीत्युक्तं। यदि त्वेगेनाप्यपक्षः संयोगफलिका क्रियाजन्यते तदा तदजन्यत्वमपि क्रियाविशेषणं। तेन मनोतेना
र्थांतरं रसेनेति। रसादिनेत्यर्थः। रसो कार्षेणोति। रसाद्यकर्षणो त्यर्थः। तथा च परिशेषाद्गुरुत्वासिद्धिरिति भावः। नोदनेति। गुरु
त्वाद्विनार्थांतरवारणाय हि तामिति। गुरुत्वद्रव्यं वेगवाद्यजन्यमित्यर्थः। कर्मवतीति। नच पूर्वकर्मनाशकाले तदुत्पादोक्त पूर्वत्ति

62

कि॰ र॰ मात्रेण हेतुत्वादिति वाच्यं । असमवायिकारणस्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् । न तु कर्मवति कर्मोत्पादे को विरोध इति । अयत्नात्पुरुषस्य
६२ धारणाकार्यमात्रस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वमत एव रूपादौ न तथा नियमो न द्वित्वादाविति चेत् । एवं सति शब्दवति शब्दो
त्पादो न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं कल्प्यतां एवं संयोगादिमति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य क्षणिकत्वाच्छिन्नशब्दोत्पत्तस्यैव यद्वा ज्ञानेन पुरुषस्याप्य
स्यात्वं । एकस्यापि शब्दस्यापि शब्दस्य जनकत्वात् पक्षगतावच्छेदेनोत्पादसंभवात् । तस्मात्स्वेच्छाजं नित्यमिति । न चैवं गंधस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वेन गं
धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु पृथिवीत्वमित्यत आह पृथिवीपदेति । केचित्तु गंधमेव पृथिवीत्वस्य जातित्वसाधकमित्यभि
धायैतदुक्तमित्याहुः । संस्कारत्वेति । एतदुभयमादाय तदुभयाधिकरणेऽव्यभिचार इत्यर्थः । सुकरत्वादिति । गंधवत्त्वे व्यभिचाराद्गृहत्वव्या
प्यत्वं नित्यत्वविशेषणं । संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचाराद्वाह मूर्त्तेति । सत्तागुणत्वादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । गंधसंयोगान्यतरत्वे
व्यभिचाराद्वाह जातीति । अयं च गुणाविरोधादिति । उक्तेन उक्तमेव नीलेन नीलमेवारभ्यत इत्यर्थः । दर्शनादिति चाक्षुषक्ताद्दिना सजातीयमे
वारभ्यमित्यत्र पूर्वविनिगमकस्य कृष्टीसिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति शंकार्थः । अनारंभो विजातीयानारंभः । विजातीयेति विजातीयरूपसहकृत राम॰
रूपवत्त्वात्कृष्णवर्णस्य तत्कारंभकत्वं स्यादेवेत्यर्थः । न तु नीलादेर्नित्यत्वाद्यारंभकत्वे विजातीयरूपासहकृतत्वं विशेषणं देयमत आह ६२

घिकां चित्ति। छ्वन्न उक्तं चित्रत्वं जातिः स्तूयमानत्वात् द्रव्यवद्विनिनाव्याप्यवृत्तिनानारूपसंभवः॥ एवं च गौरवमपि न्यायसंप्राप्तमालिक

वाशनवत्तत्रतदभावोऽभ्रमः। अन्यत्रापि तज्ज्ञात्यनभ्युपगमेन तदारोपासंभवात्। न च नानावर्णत्वमेव चित्रत्वप्रत्ययविषयः॥ एक

त्वनानात्वयोर्विरोधे एकं चित्रं रूपमिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति दिक्। निर्गन्धेति। गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमन्त्यक्षाविरगंधा द्व्य

कारेनिर्गंधकपालेनारम्भो न स्यादिति भावः इत्याहुः॥ न तु रूपवदारब्धितत्वं रूपवद्वसमवेतत्वं तद्वाऽनुगतमेवेत्यत आह रूप इति भावः

वत्समवेतत्वेति। रूपवा संबंधत्वापेक्षयेत्यपि बोध्यं। तत्रावयविगतेत्वेन चित्ररूपानुभावान्नावयवी नीरूप इति भावः॥ अपि चेति। य

द्युच्चेति द्रव्यवाहित पूर्वपक्षे न लगति तथा व्याप्यवृत्तिनानारूपसमवाय इत्यत्र बाधकांतरमिदमिति मतव्यं। न तु द्रव्यासुघटावयवे

षु येन केन रूपं पीतं अन्यत्र तु प्रसक्तं द्रव्येनीलमेव तत्रैकस्य पीतरूपस्य मास्त्ववयविगतपीतस्यारंभकत्वं। एकस्यानारंभकत्वाऽन

ल्पस्य नीलं जनमेवेति कुतश्चित्ररूपसिद्धिरित्यत आह अपि चेत्याहुः॥ एकस्येति। एकस्य रूपादेस्स्वरूपाद्यसमवायिकारणत्वाभ

वादित्यर्थः॥ तथैव निरूपाद्धिमाभिरवत्त्वा समवायिकारणत्वाधारणादिति भावः॥ न चैकतंतुकपटे का गतिः। तस्यानभ्युपगमादिति। अ

63

कि॰स॰ स्फपरमेवाग्रहंद्भूयसंयोगस्यैवतत्रासमवायिकारणत्वात्। तद्रूपद्वयमेवतथेत्यदोषात्। तत्रेति। अन्नवायत्यत्वापत्तिर्वाधिकेति
६३ भावः। एतेनचित्रस्पर्शेस्फपरमणजइतिघ्नितं। त्वगिंद्रियस्यद्रव्यग्राहकतयातज्जन्यद्रव्यप्रत्यक्षतायाश्चद्रुतस्पर्शवत्त्वस्यप्रयोजक
त्वात्। नचतत्रापिगृहीतरूपवत्त्वमेवतथेत्यवयविनोनिःस्पर्शत्वेपिअदोषइतिवाच्यं। चक्षुरादिसाधारणत्वगिंद्रियजन्यप्रत्यक्षत्वस्यत्वात्पत्तेरितिभावः
। एतदेवाभिप्रेत्याहस्पर्शेषइति। अकारानीलवादीति। अनुपदप्रपाकजअनुपरं। प्रत्येकमात्मानानान्यत्वणैचतात्पर्यमितिनवेपथ्यं। साहा
त्यदंभेदेनव्याप्यतावोधनपरं। त्रित्वादिकमादायात्रिव्याप्तिरितिजातिपदं। यद्यपीति। यद्यपिजलादिरूपापेक्षयेत्यादिकमफलंतथापिद्र
ष्टांतार्थंमात्रित्या। ऊष्ठ। समानाधिकरणेति। द्रव्यत्वव्याप्यजात्यासामानाधिकरण्यंपवोध्यं। वाद्यादावतिव्याप्तेराहरूपसमानाधिकरणे
ति। जलत्वेतिव्याप्तेराहनिष्ठेतं। जलत्वंरूपंचपृथिवीरूपनिष्ठातिशयप्रतियोगीतितद्युपदस्यसत्त्वादिकमादायजलत्वेतिव्याप्तेराहनिष्ठेतद्र
द्रव्यत्वव्याप्येति। पृथिवीजलान्यतरत्वमादायजलेतिव्याप्तेराजातीति। जातित्वापत्तिभियाकत्वेल्पांतरमादायनानेति। नचरसांतर रम॰
नत्तुषंगात्तथास्यादित्यतआहस्वचक्षोर्येति। एवंस्वेनित्यतांगीकारेसंख्यमतजवेशस्नवेतिभावः। यद्यपिक्षमवायेनामेगत्याद्वस्त्रीकारादेननस ६३

वेनित्यतारूपस्यानन्तत्वात्त्वयापितद्रूपघटपटादिसकलकार्यनित्यत्वापत्तिरिवादतारोबोध्यइत्याऽऽह॥ संस्थानमात्रेति। परस्परमनाव
छेदेदनेनचैवक्तजातिलक्षणंतत्रैवातिव्याप्तमितिवाच्यं।तन्मतेन्यथैवतल्लक्षणकरणादित्याशयात्॥ अपाद्येति।यद्यपिनित्यत्वादि
घटितमापादकं।नि॰सामान्यत्वेविशेषान्यत्वेसतिसमवेतरूपंसामान्यत्वमाद्यमितिनामेदस्तथाप्रयोजकत्वेतामाश्रित्ययदादमिति।हि
त्वादौव्यभिचारादाहनित्यामिति।नित्यरूपादौव्यभिचारादाह।अनेकवृत्तीति।नचाप्रयोजकत्वंनित्यानेकसमवेतस्यापिगुणत्वेघटत्वादे
रपिगुणत्वापत्तेरितिभाव॥ अनुगतवादिति।यद्यपिनावयविनिपाकेनरूपोत्पत्तिध्वंसौ।तथाचनप्रत्यक्षौतथापिन्यायेनेदंअनुमाने
नबुद्धिमपिधेयोक्तमित्यप्याह॥ ननुमानेवगोत्वादिव्याप्यसत्तोत्यादिकमादायमत्वंप्रमाणयति।उत्कालत्वादीति।अवांतरेति।अवांतर
जातिमान्मधुरोपस्योतिद्रव्यस्पोक्तात्वात्तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वंवेत्यर्थः॥ यद्यप्यवांतरजातिमत्वंमधुरत्वव्याप्यजातिमत्वंतत
द्ध्जलरसेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिस्तथापिसमानाधिकरणमधुरनिष्ठातिशयप्रतियोगित्वंतद्विवक्षितं।सकलेति।यद्यपिपरिमाण
देरपिनसकलद्रव्यवृत्तित्वंतथापिसकलद्रव्यनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंसकलद्रव्यवृत्तित्वंतद्बोध्यं।लक्षणावीजा

64

कि॰ म॰ ६८ मनुपपत्तिरामाह। अन्यथेति। स्पर्शस्यैव तद्विषयत्वे इत्यर्थः। तत्त्वमिति। अदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः। तज्ज्ञानस्येति। साक्षात्कारस्येत्यर्थः। सं
योग इति। चंडालादिसंयोग इत्यर्थः। यथा जले जलस्पर्शोऽभास्येति। स्नेहवदिति भावः। पार्थिवविशेषगुणवत्त्वमेवेति। पार्थिवपर
माणुविशेषगुणत्वमेवेत्यर्थः। यथाश्रुतस्यावयविरूपादावतिप्रसक्तत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात्। एवमग्रेऽपि। अनुपलंभादिति। न च
महत्त्वविशेष एव दोषो द्विपदार्थः। स च उनवा सिद्ध इति वाच्यं। अनुगमादित्याह। साधारणमेवेति। अपोढकपिकच्छूसाधारणमेवेत्यर्थः।
वे इत्येवेति। यद्यपि गोत्वादिजातिकृत एव विशेषः संभवति। तथापि कपिकच्छूजले स्पर्शजया जलसिद्धेरन्यत्रापि तथात्वमिति पूर्वावष्टं
भेनेदमुक्तं। स्पर्श एवेति। अवयविस्पर्शस्य परंपरया पाकजयोग्यत्वं बोध्यं। जले त्विति। यद्यपि तत्र स्पर्शादेरविशेषे कथं विधिनिषेधौ
यदि च स्नेहत्वादिजातिविशेषिताश्च विशेषिते तथात्वं तदा पक्षेऽपि तुल्यं। तथाप्याप्यातत इदमुक्तं। अत एव सिद्धांतेऽप्युपेक्षितं न तु
दूषितं। जनचेति। ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वं तदा जलादिरूपादौ कथं विशेषगुणत्वं। यदि च जलादिरूपादिमात्रवृत्तिजाति राम॰
मादायैव तथात्वं तदा पाकजयोऽप्यजात्यनवस्थापगमे पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वमिति चेन्न। न पृथिवीविशेषगुणत्वे ६८

पाकजत्वमेवनियामकमित्याशयेनोक्तदोषवारिरित्येके। पृथिवीगुणत्ववत्पृथिवीविशेषगुणत्वमपितत्राप्रयोजकंकिंतुपृथिवीरूपत्वा
दिकमेवतथेत्यत्रतात्पर्यमित्यन्ये। एतदस्वरसादेवाहकिंचेत्यप्याहुः। गौरवासिति। रूपादिवैजात्यस्यानुभूयमानत्वात्प्रमाणि
कत्वादितिभावः॥ दोषांतरमाह। पृथिवीस्पर्शश्चेति। पाकजस्पर्शेनिलक्षणांइत्तरस्मिंदृसाधनेवयाविनिभागासिद्धेरितिभावः॥ अंध
कारेप्राप्ति। तत्पत्तौतैजेविद्युज्ज्वातीतेः॥ तथाचयद्दिनेविद्युदात्मकंकाठिन्यंतत्रदातद्ज्ञाभाग्निबिडंतमइतिव्यवहारस्वत्काठिन्यंतमइति
व्यवहारःस्यादितिभावः॥ केचित्तुप्रसंगमुखमिदं। यद्यवयवसंयोगएवकाठिन्यंतदांधकारेबहुतरकालमवस्थितंष्ठ्यादि
काठिन्यमनुभूयेत। तावत्कालंरोह्याद्यवस्थितत्वात्॥ अवयवसंयोगस्यस्पर्शवत्तेजः॥ संयोगानपेक्षत्वाद्दिद्याद्रूक्षः॥ एवंचगुणांधकारे
सौकुमार्यकाठिन्ययोः संयोगत्वेनयदभिधानंतदेकदेशिमतेनलक्षणायावेतिमंतव्यं। पृथिवीस्पर्शइति। नत्ववयवविनिपाका
नभ्युपगमान्नहीदोषस्पर्शांशिबाधः॥ परमाणुस्पर्शांशेहेत्वसिद्धिः॥ अतएवावयविस्पर्शमात्रंपरमाणुस्पर्शमात्रंवापक्षइ
तिप्रत्युक्तं। बाधात्सिद्धेश्चेतिचेन्न। अत्रपृथिवीस्पर्शएवपक्षः॥ साध्येचजन्यपदंप्रयोज्यपरंतेननोक्तदोषः॥ बाधकज्जन्यत्वेसा

65

कि॰भ॰ ध्यत्वमित्यप्याह॥ प्रतिनियतेंद्रियग्राह्यजातिमत्पृथिवीपरमाण्वादित्यादिहेत्वर्थः॥ तेनभागासिद्धिः॥ अतएवालोकत्र्यणुकसंयो
६५ गे चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वेन व्यभिचारः। पक्षेतरत्वादिति। यद्यपिस्पर्शवादेरपिव्यावर्त्तमानं पक्षेतरत्वं तथापिसाधनावच्छिन्नं पक्षमेवव्या
वर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तं। वस्तुतः साध्याव्यापकताग्राहकतानुकूलतर्काभावोपलक्षणपरमिदं। ड्व्येति। अत्र पृथिवीपरमा
णुस्पर्शस्यैवपक्षत्वं तेन संयोगजन्यत्वं यथाश्रुतमेव च साध्यं। अतएव पिठरगुणो व्यभिचारवारणाय परमाणुपदं संयोगादेर्व्य
भिचारवारणाय द्वयाद्यंतं गुणविशेषणं नतु जातिविशेषणं गुणत्वादावुत्तरपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ नचैवमपि परमाणुवृत्तिसंख्यादि
व्यक्तौ व्यभिचारः॥ इत्यत आह कयावदिंद्रियग्राह्यजातिशून्येत्यर्थः। गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय जन्यत्वेति जातिविशेषणं। ए
वं च सत्तामादाय गुरुत्व एव व्यभिचारताद्वस्थ्यात्तद्वारणाय गुणत्वावांतरेति। जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारादाह पृथिवीति। गु
णपदं संपातायातं। नचेति। साधनव्यापकत्वनिरासायाह रूपवदिति। सत्तामादायोक्तदोषसत्त्वादाह गुणत्वव्याप्येति। पृथिवीगु रम॰
णत्वादिकमादायदोषतादवस्थ्यादाह। जातीति। तेजोऽवयवविनिष्ठे साध्याव्याप्तेराह साधनेति। विपक्षेति। सोऽक्रमार्यादिजन्यय ६५

न्यथानुपपन्नेत्यर्थः। पाकजेति। गुणत्वव्याप्येत्यस्य स्पर्शत्वव्याप्येत्यर्थः। तेन स्पर्शत्वमादाय न जलादौ व्यभिचारः। न चैवं
मप्यनुष्णाशीतत्वजातिमादाय वायौ व्यभिचारः। स्पर्शत्वव्याप्यव्याप्येत्यत्र तात्पर्यात् तज्जातौ मानाभावादित्यप्याहुः। एवं
चाद्यस्पर्शस्य पदं चिंत्यं। गुणपदं स्पष्टार्थं। न च बलवदिति न चैवमपि बलवत्तो ग्रहणमावश्यकमित्युक्तदोषानिवृत्तिरिति
चेत्। न। उक्ताभिनवपदार्थमात्रइषणतात्पर्यादित्येके। प्रकारांतरेणावलत्वेऽपि न तथा स्पर्शग्रहणमित्यभिमानेनैतदुक्तमि
त्यन्ये। अनुष्णेति। अन्यस्पर्शपुरस्कारेणापि प्रत्यक्षं भविष्यतीति मंदाशंकामात्रं निराकर्तुमिदमुक्तं। वस्तुतस्तु पारमार्थिको
ङ्गतस्पर्शवत्त्वाभावे जलालोकसमवधानेपि तत्प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यं। अनुष्णाशीतप्रत्ययस्य नाभिभूतशीतत्वादिविष
यत्वे येनाभिभावकोपलंभापत्तिः स्यात्। किंतु तदभाववद्व्यविषयत्वमेवेत्यत आह स्पर्शोयमिति। स्पर्शस्तु त्वात्र सत्वेन तद्विशे
ष्यकधीस्तु चान स्यादिति भावः। द्रव्यस्य त्वगावेद्यत्वापत्तिरत्रापि बोध्या। दोषांतरमाह। नयोरिति। पृथिवीत्वस्येति। तथा च
वाधान इति भावः। मूर्तत्वमिति। न च मनसासिद्धसाधनं। तन्मूर्तत्वासिद्धिदशायामेवास्योक्तत्वात्। वस्तुतोवयवत्वं पक्षीक

66

कि॰म॰ र्यंतिद्रव्यसमवायित्वमितिबोध्यं।स्पर्शवत्वेनानित्येतिविशेषणायमित्यर्थः॥ताद्दगिति।तथाचावयवपरंपरयाश्रानं

६६ त्ययिपिसाक्षात्समवायिकारणबहुत्वाल्पत्वकृतःपरिमाणभेदइत्यर्थः॥सर्षपोपरीति।ननुसाक्षादारंभकाःसर्षपावयवाःस्वह

पेक्षयान्यूनाएवेतियथोक्तशंकाकर्त्तारंप्रत्यापादकासिद्धिरितिचेत्॥नमेरूणासमंयस्यसाक्षात्तुल्यावयवारंभकत्वंतद्व

र्मोव्यापादनेत्याह॥यद्वाएतदबरसादाहयद्वेति।नन्वल्पपदार्थनिचयइत्यतआहयद्वेति।यद्यपिघटपटादीनांसावय

वारम्भत्वेपिनअल्पपरिमाणत्वमितिव्यभिचारस्तथापिमहत्वेनअल्पत्वंविवक्षितंतच्चतत्रापिद्रव्यदोषः॥विभागेनेति।नचैवमपि

व्यभिचारतादवस्थ्यं।निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वेनानुगमादितिभावः॥तदवधिरिति।विभागावधिरवयवावयविप्रसंगएका

श्रयत्वेपिविभागस्यनाश्रितत्वात्सत्याश्रयावधित्वापातादित्यर्थः॥रूपवत्वमिति।उद्भूतरूपवत्वमित्यर्थः॥तस्येति।परमाणव

घनंगीकारादितिभावः॥सामान्येति।अवयवगुणादिवानुपपत्वेपिघटादेकांतरमतंक्षिपतेतिभावः॥सावयवत्वेमानंतरमा रा॰म॰

शंकते।त्रसरेणुरिति।मंहत्वइति॥नचव्यावर्त्त्यस्यपरमाणोरप्रसिद्धाव्यर्थंविशेषणंतत।क्रियावत्वमात्रेणएकार्यत्वेअवयवत्वे ६६

जागतस्यक्रियावत्वनियमादनवस्थायांक्वचिद्विश्रामेवाच्येसामान्यतोव्यभिचारवारकत्वात्।सामान्यतःसिद्धेनिरवयवत्वेनुमान
वैयर्थ्यमतस्तत्सिद्धिरेववाच्या।नचानवस्थैयेवव्याप्तिग्रहाभावेविशेषणासार्थकत्वाव्यभिचारवारकस्यैवसार्थकत्वादित्यभिसंधा
याह।महत्त्वस्येति।अत्यपकृष्टमहत्त्वाश्रयइत्यर्थः।व्यावर्त्येति।परमाणावसिद्धेरितिभावः।निरवयवत्वजातीति।निरवयवसमवेतमि
त्यर्थः।तेनपरंपरासंबंधेनगुणादिवृत्तितयानासिद्धसाधनं।नवाद्वित्वीयहेतौजातिपदवैयर्थ्यं।यद्यपितन्मतेत्रसरेणुनैवासिद्ध
साधनंतथापित्रसरेणुभिन्नेतिविशेषणान्नदोषइति।यत्तुतेनसिद्धसाधनवारणार्थंनिरवयवेतीन्द्रियत्वंविशेषणमिति।तन्न।अ
तीन्द्रियघ्राणाद्यारंभकत्रसरेणुवृत्तितयापरेणासिद्धसाधनकरणासंभवात्।घटत्वादौव्यभिचारवारणायेन्द्रियेति।घ्राणत्वा
दौव्यभिचारवारणायानिंद्रियेति।घटघ्राणाद्यन्यतरत्वेव्यभिचारवारणायजातीति।सकलेतिघटत्वादौव्यभिचारवारणाय।अप्रसि
द्धिवारणायपृथिवीति।जलत्वात्यंताभावादौव्यभिचारवारणायजातीति।महत्त्वेतिअपकर्षपदस्यदृष्टान्तासिद्धिवारकतयासार्थ
कत्वेप्युत्कर्षपदंयद्यप्यसिद्धिवारकतयाव्यर्थंतथापितन्मतेतद्वारकस्यापिसार्थकत्वात्उभयाभावस्याखंडस्यहेतुत्वाद्वानोक्त

कि·व· द्दोषः। एतच्च व्यासज्यप्रतियोगिकाभाववादिमतेोत्कर्षसमानाधिकरणापकर्षशून्यत्वादिपरत्रतात्पर्यमित्यन्ये। ननु विशेषकार
६० णात्वभावरूपकमन्यथाऽऽहरणऽत्कृष्टमहत्त्वाश्रयवदपकृष्टमहत्त्वाश्रयोऽप्युपलभ्येत महत्त्वाश्रयस्य साधारणत्वादेवं च महत्त्वसामा
न्यस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह। विशेषेति। विशेषकार्यकारणभावेऽपि सामान्यहेतुत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं। सामा
न्यतद्भावं विना विशेषतद्भावाभावात्। यद्विशेषयोरितिन्यायादन्यथा सामान्याकास्मिकतापत्तेरिति भावः। न हेतुत्वादि
ति। यद्यपि जन्यमहत्त्वे तस्य हेतुत्वमन्यथा व्योमादिमहत्त्वानुपपत्तेः। त्रुटिनित्यत्वादिना चानन्महत्त्वस्य नित्यत्वेनाप्रयोगमात्र
तत्र तद्रूपेऽसात्तथापि चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्धेतुत्वमभिप्रेत्येतदुक्तं। अत्र च विनिगमनाविरहः। न च चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन जन्य
त्वविवेचने गौरवमिति वाच्यं। चाक्षुषत्वं हि लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वमन्यथातिप्रसंगादेवं च लौकिकत्वनिर्वचनेन लाघ
वमिति चिंत्यं। महत्त्वादेरिति। आदिपदं सावयवत्वपरं तदुत्कर्षादिति। अत्रानेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षान्महत्त्वोत्कर्षस्तत्र प्रचयोत्कर्षस्य राम·
चात्मचलद्धेतुत्वालघुत्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेकद्रव्यत्वमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेणायं प्रयोगमिति बोध्यं। प्रकारो ६०

दं विवृणोति। चाक्षुषेति। साधनेति। साधनैकदेशावच्छिन्नेत्यर्थः॥ विशिष्टावच्छेदकत्वे अर्थविशेषणत्वात्। यद्यपि महत्त्वमा
त्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति जन्यमहत्त्वं साध्यं। तथा च क्षुद्रसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदं। केचित्तु परेणाणुत्व
वणुत्वस्वीकारान्महत्त्वेपि साध्येन सिद्धसाधनं नित्यत्रुटिमहत्त्व इति पूर्वाभिधानमभ्युपगमवादेनेत्याहुः॥ महत्समवेतामि
त्यत्र महत्त्वपदं त्रुटिसमवेतत्ववादिमते साधनव्याप्तिपरिहारार्थमाहानाम्(?)मिति। एतच्च महत्त्वसाध्यपक्षे बोध्यं। अणुत्वमि
ति। अत्रोत्कर्षापकर्षयोरन्यतरगर्भतया साध्यद्वयं। तावतैवाभिमतासिद्धेः॥ सजातीयं च परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या।। तथा
च जातीयपरमाणुपरिमाणप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयीभूतद्व्यणुकपरिमाणवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्व्यणुकपरिमाण
अ स्य द्व्यणुप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिद्ध्यति। द्व्यणुकापेक्षया परमाणोरणुतरत्वे
न तत्परिमाणस्य द्व्यणुकपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षाश्रयत्वायोग्यत्वान्न च दृष्टान्तासिद्धिः॥ सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य
व्योमपरिमाणे सजातीयोत्कर्षानाश्रयत्वस्य त्रसरेणुपरिमाणे सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्त्वे साध्यसत्त्वात्। परिमाणत्वेति। न

68

कि·म· चानुसत्त्वसिद्धेपर्वतादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषेपरममहत्त्वजातौव्यभिचारइतिवाच्यं।व्याप्यपदस्यमानाद्यग्राण्णत्वपरत्वात्।न
६८ चेति।यद्यपिमहदारंभकत्वंमहदुपाधिनत्वमन्यथाव्यभिचारापत्तेरेवंचव्यावर्त्यपरमाणोरसिद्धेर्महदितिव्यर्थं।तथाप्यनव
स्थयासामान्यतोव्यभिचारावगमान्नद्वारणायनिर्विकल्पकसाधकानुमानेविशिष्टपदवत्तदुपादानमितिभावः।साधनेति।
तस्यएकदेशारंभकत्वपरं।उक्तेति।उत्कर्षेणतदुत्कर्षादिति।तस्यमहत्त्वंप्रतिहेतुत्वेनतदभावेमहत्त्वाभावप्रसंगेनेत्यर्थः।अत्र
पिनित्यत्वघटिमहत्त्वेपक्षेनेदंसंगच्छतइतिचिंत्यं।समवायिकारणत्वेनेति।नचनिरवयवसमवायिकारणंनमहदारंभकमिति
वाच्यमितिवाच्यं।यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेवैयर्थ्याभावात्।संग्रहायमतेऽयमप्यस्वरसइत्यप्राङ्गः।वक्ष्यतानिमि।पर
माणुभिः।स्वाणुकारंभपक्षेद्व्यणुकाद्यणुकारंभेमानाभावः।परात्रकपगमश्च।अन्यथाकार्यकार्यतेनियतवृत्तीत्यनुमाने
परत्वसिद्धस्यध्वनंडस्त्ररमापद्येतेत्यस्वरसोबोध्यइति।अणुपरिमाणत्वमित्यनेनाणुत्वंजातिरूपलक्षितमितिनस्वरूपासि राम·
द्धिः।नचाकार्यपदमफलंतद्विनापिद्व्यणुकासिद्धेरितिवाच्यं।तत्प्रकारकबुद्धेरूपंद्वेश्पलोहितयेके।यदिकाश्चित्यरमाणवेववि ६८

प्रतिपद्यतेत्तद्भावं प्रतितत्स्साधनाय तथोक्तमित्यन्ये। साक्षात्पदं च परममहत्त्वे व्यभिचारवारणाय। परिमाणेति। ननु दृष्टांतासि
द्धिः॥ अधिकसंख्याकत्वं च परिमाणस्यापि महत्त्वारंभकत्वात्। त्रुटिमहत्त्वातिरिक्ते सर्वत्र जन्यमहत्त्वे परिमाणं हेतुरिति सिद्धांत
इ। यथोक्तं यथासंभवं द्व्यणुकत्र्यणुके चेति चेत्र न। परिमाणमात्राजन्यत्वे सति पदवयाजन्यं यन्महत्त्वं तदाश्रयद्रव्यसमवायिकारणत्वा
दित्यर्थः॥ यत्र निविडसंयोगवदवयवद्वयं महद्वारंभकं तत्र व्यभिचारवारणाय सदंतं। यत्र च प्रशिथिलसंयोगवत्तद्द्वयं तथा
तत्र तद्वारणाय अवयवाजन्यपदं। यद्यपि द्व्यणुकमारभ्यावयवत्वसत्त्वा। यथा तु तं साध्ये न व्यभिचारस्तथापि विवक्षितसाध्ये तद्योतिद्यो
यं। द्रव्यपदं स्फुटार्थं। निविडेति। निबिडसंयोगवत्त्वं ह्यताहशव्यापकमतो जातिगर्भत्वं। करकादिव्यावृत्तं निविडसंयोगत्वं नाय
विशेषपदमित्याहुः॥ भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय साक्षात्पदं रसवत्त्वादिकमादाय पातिव्याप्तिवारणाय जातिपदं न त्वन्नकार्यं इथि
व्या एवलक्षणवात्परमाणावृत्तिव्याप्तिरिति चेत्र न। परमाणभिन्नत्वेन विशेषणात् पृथिवीमात्रं लक्ष्यमित्यप्याहुः॥ अविशेषमाशं
कयसामान्यविशेषाभ्यां विशेषमाह स्वाधिकेति। स्वगुरुत्वाधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यवृत्त्यैन नवायायवृत्तित्वाभिरिक्याहुः॥ द्रव्यांतरपदं च

69

क्रि.म. ६९

र्थं। यद्यप्येतन्नैतादृशावच्छेदकं तथापि तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यं। पूर्वं चक्षुःपरमाणौ नातिप्रसंगः॥ यदि च जलीयशरीरेन्द्र
न्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यादिग्गमित्तदाप्रतिबद्धद्रव्यत्वव्याप्यभिन्नेति विशेषणान्न दोषः॥ स्तोति। यद्यपि जीवदृशायां इदमस्त्येवेति नाव्याप्तिः
स्तथाप्यवयवोपचयादिना तदानीमेवोत्पन्ने शरीरांतरे ऽव्याप्तिर्बोध्या। न च तदुत्पत्तिक्षणमेवेति वाच्यं। तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः॥
आप्नोति। न तु कारणत्वं स्वरूपयोग्यताफलोपधानं वा। नाद्यः॥ मृतशरीरसंग्रहाय जातिरूपलक्षणस्योपपत्तेः॥ नांत्यः॥ फलानुपहि
तमनःसंयोगवति स्थितशरीरे सुषुप्त्यादिना तत्संभवेन तादृशसंयोगवदंत्यावयवित्वमात्रवृत्तिस्वाभावादिति चेन्न। तादृशसंयोगव
वद्वृत्तिरंत्यावयवित्वमात्रवृत्तिर्या जातिस्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तत्राद्येन घटादावंत्येन करादावतिव्याप्तिर्निरस्ता। द्रव्यत्वादिकमादा
यातिप्रसंगवारणाय मात्रपदं। न तु घ्राणत्वजातिमादाय घ्राणेन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेन्न। आत्मनो गुणाविशेषइति। स्वकार्यत्याआत्म
विशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसंयोगवत्त्वं ज्ञानानामिति नोक्तदोषः॥ न चैवं स्रुतिमनःपदं व्यर्थं न च स्मृतिहेतुशरीर राम ६९
जातसंयोगमादाय घ्राणातिव्याप्तेस्तद्वारणाय तदुक्तेनैवान्यथासिद्धतया ज्ञातमनोयोगस्याहेतुत्वान्न दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं

त्यावयविपदेनैव तद्वारणात्। न च प्राणोप्यंत्यावयवीति वाच्यं। प्राणे घ्राणेघ्यात्मिकवायुरंत्यावयविपदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबंधविरोधात्।
तस्माद्यत्र स्मरणाविशेषोद्देशे नांत्यावयविस्तु वर्णघटादिकं जलेनोत्पद्यते तत्र सुवर्णघटादिजलयोः संयोगः स्मृतिकारणं तदात्म
प्रयत्नघटत्वादिकमादाय प्रतिव्याप्तिस्तद्वारणाय तदिति केचित्। अन्ये तु आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यता प्रतियोगिककारणताश्र
यत्वं विवक्षितमिति न घ्राणेन्द्रियातिव्याप्तिः। अत एव विशेषपदमपि सार्थकं। आत्मगुणत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतानव
च्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नकार्यताया अप्रसिद्धेः। आत्मपदं च संसार्यात्मपरमिति न दोषः। तत्रस्थां मनः पदं च प्राणातिव्याप्तिवारक
मेव प्रमेयनिबंधश्च मतांतरेणेत्याहुः। न च शरीरत्वस्य लक्षणतया प्राकृतप्रमितौ कथं शरीरमनोयोगत्वेन हेतुत्वग्रहः तद्ग्रहे च
कथं मुक्तलक्षणप्रसिद्धिरिति वाच्यं। शरीरसंयोगस्य भोगायतनसंयोगत्वेन हेतुत्वग्रहात्। भोगायतनत्वं भोगावच्छेदकत्वं शरीर
तदवयवसाधारणं। ननु नृसिंहहयग्रीवादेः शरीरे व्याप्तिस्तत्र नरत्वसिंहत्वादेर्जातिसंकरभयेनानंगीकारादिति चेत्। न। तत्रा
पि चरमाविभिन्नशरीरवृत्तिचेतनत्वादिजातिवज्जातिविशेषसंभवात्। विजातीयपदस्य तथात्वेऽपि हानुपपत्त्या विजातीयत्वजातिस्वीकारावाद्

कि॰भ॰ स्वस्वभूतावेशन्यायेनास्मदादिशरीरमेव परिच्छिनत्तीति तच्छरीरमनोयोगस्य तद्विशेषगुणाजनकतया तत्राव्याप्तिरिति दूषणं निरस्तं
७० बोध्यं। तेनाप्यस्मदादिविशेषगुणाजननाच्छ्रन्नब्रह्मणा या॥ इतिमात्त्वश्रवणात्तच्छन्निदृतिमाद्यमादायातिव्याप्तिरिति चेद्योन। काष्ठ
वन्हिनो संकरेण तज्जातित्वासिद्धेः नानात्वे च मानाभावात्। पाषाणादावस्थायामात्मविशेषगुणाभावेन तत्कारणमनःसंयोगव
द्वन्निद्वाभावाच्चयद्रूपं तीनचमदादिति विशेषणे नैवतन्निरासः। सदित्यस्य वस्तुतः शरीरसंयोगोत्यर्थः शरीरसंयोगी त्वेनैव जनकत्वमि
तिचार्थः। आद्ये कालाद्यतिव्याप्तिः स्पष्टत्वस्यैव। अंत्ये सिद्धिर्घ्राणादावाहिनैव जनकत्वाद्व्यवस्थापनाणातिव्याप्तिर्दुः परिहरत्वादिति। स्पष्टत्यजन
केति। अजनकत्वस्वरूपायोग्यत्वादितेनःक्ष भवमात्रजनकमनःसंयोगाविशेषमादायघनात्मादावतिव्याप्तिः। न चैवं मनस्यव्याप्तिः। स्पष्टा
योग्यश्चक्षुर्मनःसंयोगादिकमादाय तत्रोक्तलक्षणसत्वात्। स्पष्टत्यजनकत्वेतितादृशसंयोगान्नयत्वमित्यर्थ इत्यन्ये। घटादावतिव्या
प्तेरात्मज्ञानकारणेति। चक्षुर्घटसंयोगमादाय घटेतिव्याप्तिरिति मनःपदं ज्ञानपदं च धमापरत्वे नस्यन्नूवहनाडीमनःसंयोगस्यस्व राम॰
प्नात्मज्ञानजनकतया नाद्यं नातिव्याप्तिः। न चेन्द्रियत्वेज्ञाते तन्मनोयोगत्वेनकारणत्वग्रहस्मन्नयहेतिविन्द्रियज्ञानमित्यन्योन्या ७०

नया च द्धर्मनोयोगत्वादिनापि तद्धारा सर्वज्ञानाजनकत्वादिति एवं च तत्र मनोयोगस्यापि तथात्वान्नतत्राव्याप्तिः। नहि संयोगिनोः जनक
त्वे संयोगजनत्वात्तच्चः सर्वज्ञानजनकत्वमिति वमतां तरमिति भावः। सर्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे त्वच स्तथात्वं नन्तु तन्मनोयोगस्ये
ति मन्व्याप्तिरित्यर्थः। शब्देति। शरीरादाववतिव्याप्तेराह सत्यंते। स्रोत्राव्याप्तेराह शब्देतरेति। घ्राणाद्यव्याप्तेराह उद्भूतेति। उद्भूतत्व
साक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकानुद्भूतत्वजात्यभावसमूहः स च चक्षुरादिसामान्यगुणापीति तदव्याप्तेराह विशेषेति। न च तस्य
प्रत्यक्षत्वात्तदनुद्भूतत्वमिति वाच्यं। सामान्यगुणस्याश्रयायोग्यत्वेवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकानुद्भूत
त्वेमानाभावात्। केचित्तु उद्भूतपदं प्रत्यक्षविषयपरं विशेषपदं लौकिकपरं तेन शब्देतरलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणानाश्रयत्वे सतीत्य
र्थ इत्याहुः। सत्यंतमात्रं दिगादावतिव्याप्तमिति ज्ञानकरणेति। न च मनःपदस्वैयर्थ्यं इंद्रियावयवार्थसंयोगस्यापि ज्ञा। न हेतुत्वा
दिंद्रियावयवेतिव्याप्तिवारकं वाच्यं। प्राणवायोरनुद्भूतस्पर्श इति मते तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत्त्वं। प्राणमनोयोगस्य शरीर
प्राणसंयोगे मान्यथासिद्धतया ज्ञानाजनकत्वादित्यन्ये। ननु शब्देतरविशेषणमव्याप्तिवारकत्वादितरदनुमानेनागसिद्धिव।

वि॰भ॰ ७१ रकमतो व्याप्तिग्रहानौपयिकतयाप्यर्थं। नच व्यतिरेके व्याप्तिग्रह इति लक्षणाभावस्य विशिष्टाभाववत्तया व्यापकतया च न तत्र वैयर्थ्यमिति
वाच्यं। अव्यावर्त्तकस्य विशेषणस्याप्येवमवैयर्थ्यापत्तेः। नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापाताच्च। न चान्वये व्याप्यत्वासि
द्धा व्यतिरेकेऽपि तत्र तदनुमानाभिति वाच्यं। प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। अथान्वयेऽपि न व्याप्यत्वासिद्धिः। अव्यभिचारकविशेषणस्य
विशिष्टाभावप्रतियोगिविशेषणत्वनियमात्। अन्यथा तद्धारकत्वानुपपत्तेः। नहि भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विशिष्टस्य
व्याप्तिः। विशिष्टाभावसंपादकतया तु तथात्वमिति चेत्। अस्तु तावदेवं। तथापि यत्र विशेष्यमेवाव्यभिचारकं तत्र का गतिः। गंधव
त्तायाः पृथिवीलक्षणत्वे योग्यतायाः अव्यभिचारवारकत्वादिति। अत्राहुः। इतरभेदानुमानं द्विविधं एकं लक्षणमयपक्ष
कं प्रसिद्धभेदहितीयं चेतरे। तरवान्निष्ठभेदप्रतियोगिनः लक्षणशून्यत्वादित्यादि। तथा च यत्र द्वितीयेन तदनुमानं तत्राग्रे
तरपदं। अत्रैव व्यभिचारवारकमेव। न चैवमतिव्याप्तिवारकविशेषणस्यैव भागासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तिः। न च तत्र प्र रा॰म॰
सिद्धकल्पनेव। तदनुमाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवेति वाच्यं। यत्राव्यभिचारकमतिव्याप्तिवारकं च विशेषणं पाकजनस ७१

योऽपचारेण लक्षणे। तत्रान्यतरविशेषणावैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न। उक्तानुमानस्याहार्यपक्षकानुमाने इतरभेदं पृथिवीत्व
समनियतभेदप्रतियोगितावच्छेदकं पाकजरसयोगपद्याभावसमनियतधर्मत्वादितितात्पर्यात्। अत्र चोभयोरपि व्याप्तिवा
रवारकत्वादिति। तच्चिन्त्यं। एवं हि पृथिवीत्वमितरभिन्नसमनियतं। पाकजरसयोगपद्यसमनियतत्वादित्यव्यग्रभीतये
चोपपत्तौ तदनुसरणप्रयासगौरवात्। अत्राप्युभयोर्व्यभिचारवारकत्वादिति। द्वितीयकल्पे विशिष्टाभावप्रतियोगिवि
शेषणतयैव न वैयर्थ्यमिति तत्संभवत्यपि। अधिकं तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपंचितं। साद्यादिति। अत एव विषयग्रहणेनेव
च्छुरणकादृय इत्याग्रिमग्रंथः संगच्छत इति भावः। वायवीयेति। तथा च साक्रियमाणत्वविवक्षायामपि न दोषः। इच्छुरणक
देऽपि विषयत्वं गौणमेवेति भावः। तदीयेति। अत्र करचरणादिमदिति विशेषणं। तेन कम्पादिशरीरेणानार्थान्तरं। तद
यतिदृष्टान्तार्थं। पार्थिवत्वस्यैवासिसाधयिषितत्वेन जलीयापो निजशरीरेणार्थान्तरवारणाय पार्थिवपदं। अत्राप्रयोजक
त्वमागमरूपविपक्षबाधकानुसरणेन तत एव तत्सिद्धेर्वैयर्थ्यमिदं अनुमानमित्यस्वरसत्वं सूचयति। अपीति। नारकिणामि

72

कि·र तीति। एतच्चोपलक्षणं शरीराणीत्यध्याहरणीयं। चात्तेन क्षुद्रजंतूनां नारकिणां च यातनाशरीराणीति लभ्यत इति भावः।
७२ ननु भोक्त्रधिष्ठानं यदि तत्संयोगमात्रं तदाऽस्मदादिनैवासिद्धसाधनं। यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्वं तदा घत्तिनियते।
तिअर्थमित्यत आह। भोगेति। ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यं अधिकस्य व्यर्थत्वात्। मूले भोक्त्रिति निरवयवशाङ्कोग
गर्भमन्नसाध्यमुद्देश्यमित्यन्ये। भोगत्वं जातिस्तां न वेयथेमित्यपरे। न चाद्यसाध्यमिंद्रियेपि गतमिति वाच्यं। व्यापक
व्यभिचारस्यादोषत्वात्। पयाश्वात्स्यात्मनिगतत्वात्। न चैवं वृक्षादीनां शरीरत्वासिद्धिरिंद्रियत्वबाधेन पक्षधर्मताबला
त्सिद्धेरिति भावः। न वाऽन्यभोगवत्त्वं तद्युक्ते वाऽसिद्धिवाच्यं। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्यभावात् तथैवोद्देश्यत्वात्।
अत एव मनःपदमपि। आत्मविशेषेति। न च सुषुप्तावव्याप्तिरिंद्रिये चातिव्याप्तिरिति वाच्यं। जीवनस्याऽत्राणस्य तेनप्रष्ठाग
साध्यव्याप्यहेतूपन्यासस्य तथापि निर्वाहादिति भावः। न चैवमप्यात्मपरं व्यर्थं। भोगाभावे साध्ये चक्षुरादौ व्यभिचारश्चेति चे रम·
न्न ज्ञानस्य विशेषगुणपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतिरुक्ता। तेनोक्तदोषः। न चाद्यसाध्याविशेषः। ज्ञानत्वस्मृतित्वयोर्भेदा ७२

त्रासंदिग्धासिद्धिं च मूलएव निराकरिष्यति। अन्यथा यथाश्रुते ऽप्रतीकारात्॥ नचैवं मनःपदं व्यर्थं। प्राणमनोयोगश
रीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धत्वात्। हेतुत्वेन प्राणो व्यभिचारवारकत्वात्॥ आत्मा हि साध्यस्त्वान्न व्यभिचार इति के
चित्॥ अन्ये तु जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयौगिककारणताश्रयमनःसंयोगवत्त्वं इत्यर्थः। तथा चा
त्मादिपदमप्रसिद्धिवारकतया न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः। यद्वा तु जीवनलक्षणा जिज्ञासा तद्दाता दृश्म
नःसंयोगावच्छेदकत्वं तत्त्वोधं शरीरावच्छिन्नात्मनोयोगत्वेन हेतुत्वात्॥ अवच्छेदकत्वं चादृष्टविशेषविशिष्टत्वं। तत्का
रितं संबंधांतरं वा। अतएव सुषुप्तौ नाव्याप्तिः सत्यपि तदृष्टसत्त्वात्॥ अतएव मृतशरीरे नातिव्याप्तिः सदा तदभावात्॥
फलैकोन्नेयस्तस्य फलासत्त्वे ऽसत्त्वात्॥ यद्वा। जीवनयोनिजनजनकमनःसंयोगाश्रयत्वं जीवित्वं। न त्वात्माश्रयः। वि
कीर्षायोनियत्ने भिन्नयोनियत्नजनकत्वेन तद्व्यावृत्तजातिविशेषविशिष्टयत्नजनकत्वेन वा तदभिधानात्॥ सुषुप्त
वपि तज्जनकत्वमस्त्येवेत्यपि नाव्याप्तिः। जनकत्वं फलोपधानमिति न मृतशरीरातिव्याप्तिः। इदं च जीवनमात्मनोवि

73

कि॰म॰ ध्वंसं शरीरस्य सुषुप्तौ मनःसंयोगविरहस्यापि संभवेनाव्याप्त्यापत्तेरिति वदन्ति ज्ञानजनकेति। संयोगध्वंसमात्रं घटपटसंयोग
७३ ध्वंसे ऽतिव्याप्तमिति मनःपदं तथापि पंडमनःसंयोगध्वंसे ऽतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति जीवनदशायां तद्ध्वंसे ऽतिव्याप्ति
रितिजनकान्तं स्पंदविशेषणं। नच विभाजगन्येति व्यर्थं स्पंदस्य तद्जनकत्वेनासंभववारणार्थं त्वादिश्येको यथोक्त
विशेषणाविशेष्येभावे वैयर्थ्याभावादित्यथो नचैवमप्यत्यमनःपदं व्यर्थं। घटादौ तादृशावंड्डोऽसंयोगध्वंसे ऽतिव्याप्ति
वारकत्वादिति नचैवमप्यात्ममनःपदं व्यर्थं यत्नं घत्पश्चात्य एहसंयोगजनकात्सुशरीरस्पंदस्माज्जायविभागो जातस्तेन च मरणा
त्मकतादृशसंयोगध्वंसो जनितस्तत्रातिव्याप्तिवारकत्वादिति। मरणकालीनस्पंदेनापि दिगादिना संमनसःसंयोगजनन
दत्यातिवारणाय प्रथमं ज्ञानजनकपदं। न तु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यपरं फलोपधानपरं वा। नाद्यः शरी
रमनःसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतायोग्यतायाः पंडमनःसंयोगेपि सत्त्वात् तद्ध्वंसमादाय जीवनदशायामतिव्याप्तेः। नांत्यः रम॰
अजनितज्ञानजनितचरमपंडमनःसंयोगध्वंसे मरणारूपेऽव्याप्तिरिति चेत्। पंडस्य स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वनिय ७३

मेनफलोपधानस्यसत्त्वात्।ज्ञानपदंविशेषगुणपरमित्यन्वयो।ननुचक्षुरादावतिव्याप्तिरितिचेत्।न।अन्त्यज्ञानजनकपद
स्यजन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयपरत्वात्।एवंचद्वितीयक्षणेपदंज्ञाननिष्ठसंयोग
ध्वंसेतिव्याप्तिवारणायबोध्यं।ननुप्रथमज्ञानजनकपदंफलोपधानपरंस्वरूपयोग्यतापरंवा।नाद्यः।सुषुप्तिदशायां
कदाचिदुत्पन्नापिज्ञानदशायांचातिव्याप्तेः।नान्त्यः।आत्ममनोयोगत्वेनैवतद्योग्यतयामरणकालीनसंयोगस्यापि
तादृशसंयोगजनकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरितिचेत्।न।प्रथमज्ञानपदस्यविशेषगुणपरतयासुषुप्त्यादेर्जीवन
योनियत्नादिजनकत्वेनफलोपधानस्सत्वात्।ननुपरकायप्रवेशकालेस्वशरीरेतादृशध्वंसत्वाभावमरणंस्यात्।नच
तत्रातत्त्वस्तत्त्वव्यवहारादिष्टापत्तिः।पुनःस्वशरीरप्रवेशानन्तरंमृतपिनष्टापत्तेः।तद्ध्वंसस्यतत्रापिसत्त्वादितिचेत्।न
नुजन्मान्तरानुवर्तमानतादृशसंयोगध्वंसमादायजीवतोपिमृतत्वव्यवहारापत्तेरितिचेत्।न।जीवच्छरीरेतस्सत्वादेतत्त
नापत्तेः।ध्वंसस्यप्रतियोगिसमानदेशत्वनियमात्।नचात्मनिष्ठतादृशसंयोगध्वंसेतिव्याप्तिरितिवाच्यं।तस्यापिलक्ष्य

74

कि॰म॰ ७४ त्वात्। अत एव माद्दायात्मन्यपिष्टतव्यवहारः। इत्यत्रावस्थात्मनिष्ठत्वेनोक्ता वा ज्ञ ई मन्निर्लेश्च याह्य। नचैवमात्मनिज्ञस्मांत
रात्र वर्त्तमानध्वंसमादाय जीवद्दशायामिष्टतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यं। यत्र शरीरमाध्यक्षज्ञानजनकमनः संयोगध्वंसो यत्रात्मनि
तद्धशरावच्छेदेन तत्सद्व्यवहारहेतुत्वात्। मनो विशेषितः संयोगध्वंसो विवक्षितो मनसि च खोपलक्षित इति न तत्रातिप्र
संगः। न च शरीरनाशजन्योमरणः व्याप्तिश्च तत्र तादृशध्वंसस्य शरीरावच्छिन्नत्वेतिचेत्। तत्र शरीरेष्टतव्यवहाराभावेनत द
सत्वेप्यदोषात्। आत्मनि तु तद्व्यवहारस्तत्र च तत्सत्वमस्त्येव। नन्वस्तु मृत शरीरे हस्ताद्यवयवविगमाद्यत्र खंडशरीरमुत्प
न्नं तत्र ष्टतव्यवहारो न स्यात्। तादृशध्वंसस्य तत्राच्छिन्नो (?) इति चेत्। न। तत्र मृतत्वव्यवहारस्य गौणत्वादित्याहुः। तत्र तद्वृत्ति
रनन्यगत्या (गौ) कियज्ज एवेत्यप्याहुः। नच शरीरमनो योगे सत्येव यत्र प्राणोत्क्रमणं तन्मरणं तद्व्याप्तिरिति वाच्यं। ज्ञ
न्यात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगभावस्य विवक्षितत्वात्। विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्रापि स राम॰
त्वादिति यत्त्विति। तादृशविशिष्टाभावे विभागजन्यत्वानन्वयात्। ध्वंसस्येव विभागजन्यत्वात्। वस्तुतः शरीरमनोयोग ७४

सत्येवतत्रमरणमित्यत्रमनोनाभावाद्प्राणोत्क्रमणकालेपिस्पर्शवद्वेगवत्प्राणसंयोगादृष्टवदात्मसंयोगाद्वेगवैन
क्रियासंभवेनतज्जन्यविभागजन्यमनःसंयोगध्वंससंभवादितिदिक्। एतद्ध्वंससंसर्गान्मरणव्यवहारौपयिकेतद्द्व
लक्षणमित्यप्राणोपोक्तं। प्रकृतेप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतूपन्यासेव्यर्थविशेषणत्वात्। तथाचज्ञानजनकमनःसंयोगध्वं
समात्रमेवलिंगंतयाबोध्यं। नचतत्रापिव्यर्थविशेष्यत्वंतादृशसंयोगस्यैवव्याप्यत्वादितिवाच्यं। यन्निष्ठापनिरूपितेति
न्यायाद्ध्वंसनिष्ठव्याप्तिग्रहस्यविशेषणंविनालाघवाद्विशिष्टेनग्रहान्नीलधूमवद्देहिकानिष्ठावच्छेदकद्वयोपस्थितावेवला
घवावताराच्चा। अत्रचेत्तिदंव्यवहारौपयिकमस्तुमित्यौपयिकंच। नचव्यर्थविशेषणात्ताखंडाभावेतस्यादोषत्वा
दित्याहुः। स्वप्नहेति। स्वप्नवहसंज्ञिकायानाडीतन्मनःसंयोगजन्यमित्यर्थस्तेननात्माश्रयः। त्वचितत्स्यात्ताकारेति
व्याप्तिवारणायमनःपदं। ध्वंसेतिव्याप्तिवारणायज्ञानपदं। अत्रस्वप्नवहेत्यफलत्वांनव्यात्तिकमित्याहुः। अत्र
पिव्यवहारौपयिकमिदंजन्यज्ञानमात्रमेवप्रकृतसाध्यव्याप्यतयालिंगत्वेनबोध्यं। यद्यपितदृष्टात्मधर्मइतिस्वरूप

कि० सिद्धिस्तथापि तदवच्छेदकत्वं लिंगं। अवच्छेद्यावच्छेदकाभावसंबंधेन तस्यापि तद्धर्मत्वाज्ज्ञानदोषः॥ तत्संयुक्तेति। अत्र संयोगपदं विं
७५ त्यं। नचात्र वृथाविशेषणत्वं विशिष्टलिंगत्वे जन्यज्ञानमात्रस्यैव तथात्वे पूर्वहेत्वभेदइतिचेत्। न। अत्र ज्ञानपदस्य धात्वर्थज्ञा
नविशेषगुणपरत्वादृष्टाज्ञानाभावदशायामन्याभिरेवं चात्मविशेषगुणावच्छेदकत्वमात्रं लिंगमितिनोक्त
दोषः॥ धर्मादीति। विषमधात्वधिकरणत्वमित्यर्थः॥ भेषजप्रयोगश्चिकित्सेत्यर्थः॥ सत्वेति। यद्यपि पूर्वोक्तसंबंधेन
तस्यापि तद्धर्मत्वमन्यथा पूर्ववत्राप्यगतेस्तथा च किं चेष्टोपलक्षणेन। नच स्नेहस्य ज्ञानजन्यत्वात् पूर्वहेत्वविशेषमाशंक्य तदुप
लक्षणमिति वाच्यं। सामान्यविशेषभेदादपि हेतुसंभवात्। तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तत्रसंदिग्धासिद्ध्युद्धारं सुगम
इत्यभिप्रायेण तथोक्तं। जीवनमरणादेः सुप्रसिद्धत्वाद्दृष्टाभिसंधिमादि साधयति। हस्ताद्यारीति। आदिपदं लनतादि
संग्रहाय। स्वशरीरत्व उक्तसंबंधेन बोध्यमतो न बाधः स्वावच्छेदकसंतानित्वं च साध्यं। समानेति। शरीरपदमन्त्यावयु राम०
विपरं प्राणोपमितारणाय। न च प्राणपदेनैव तद्व्युदासः। प्राणत्वं हि ज्ञानजनकप्राणसंयोगाश्रयत्वं तत्र प्राणेपि संयो ७५

स्यादिष्टत्वात्॥ एतेन पाणिपदव्यर्थं हस्तादेः शरीरत्वासिद्धेरिष्टत्वाद्धेतुशरीरवृत्तिजातित्वासिद्धिरिति दूषणमप्यपा
स्तं। घटत्वादेर्व्यभिचारवारणाय प्राणीति। जातिपदस्य त्वजागरणगर्भे स्वाच्छेदे व्यभिचाराभावेपि स्वप्नगर्भे साक्षात्स्वप्न
शून्यदेवादिशरीरविशेषवृत्तिजातौ व्यभिचारः स्यादिति समानकालीनेति। नचैवमपि देवत्वजात्वे व्यभिचारो देव
नामस्वप्नत्वादिति वाच्यं जलीयशरीरादेरपि देवत्वेन जलत्वादिना संकरेण तस्य जातित्वासिद्धेर्जातिपदेनैव
तन्निरासात्। नचैवं जलत्वादावेव व्यभिचारः स्वप्नस्वप्नादिमद्वृत्तित्वे बाधकाभावात्। नहि स्वर्गे सर्वे एव जलीयादि
देवाः स्वप्नरहिता इत्यत्र। वस्तुतोन्त्यावयवीत्यत्र मात्रपदं देयं। न त्वतो यादृशसंसर्गिद्व्यतयोन्त्यावयवित्वाभावा
देवनोक्तव्यभिचार इति वाच्यं जलीयशरीरादीनां सर्वथाऽव्यान्तराणारंभकत्वस्यानुपगमात्। अत एव प्रागुक्तेश
रीरादिवृत्त्येकजातौ लक्षणमपि तत्र संगच्छते। ननु स्वर्गिणामेकैकशरीरत्वाज्जातौ व्यभिचार इति चेत्। नानानास्वर्गि
शरीरादिवृत्त्येकजातौ मानाभावात्। चैत्रत्वादिवत्प्रत्येकशरीरवृत्तिजातौ च समानकालीनानेकवृत्तित्वाभावात्।

76

कि॰ प्र॰ ननु तथापि योगिगतादृष्टवशेन कायव्यूहस्मरणात्कालान्तरे वेंडिकायां बहुशरीरस्मरणाद्वंडिकान्तरेऽरुत्वाद्देवव्यभिचा
७६ र इति चेन्न। तत्राप्येकजातीयत्वे मानाभावात्। भावे वा तत्रापीन्द्रियेति विशेषणात्। एतेन योगिनो भोगार्थकायव्यूहस्मरण
न्नद्वृत्तिजातेर्व्यभिचार इति परास्तं। दृष्टेष्वतं चेति हृष्टश्रमं निवारयति। संतेति। प्राणत्व इति। वाय्वपयेषुनापि तत्संभवा
दिति भावः। तस्याधिकेति। द्वितीयागमस्येत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं। प्रथमागमस्यक्षातिपरत्वमित्यपि द्रष्टव्यं। पांचभौति
कत्वेपि पृथिव्याः कारणकत्वान्न प्रथमागमस्याप्युपपन्न इत्यत आह पृथिव्येकेति। समवाय इति। तथा च पांचभौतिकत्वमेव
ति भावः। ननु शरीरपरंपरारंभकद्व्यणुकत्वेन पक्षत्वमिति नोक्तदोष इत्यस्वरसेनाह। पक्षधर्मेति। ज्ञत्ववावच्छिन्नेत्यर्थः। ए
तच्च निर्गंधत्वे साध्ये पृथिवीत्वेन साध्याभावाभावे सत्तानुसमवायादिसाहित्यादिकस्यानारंभकत्वमित्यत आह गंधान्तरेति।
पार्थिवद्व्यणुकत्वमिति। सत्तादाव्यभिचारादाहस्तत्वं तं। पृथिवीपरमाणुद्व्यणुकद्व्यणुकमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारवा राम॰
हस्याप्येत्यादि। अपाठे मात्रपदमिष्टापत्तिवारणाय। विजातीयावयवारब्धेपरेणानिर्गंधत्वात्स्फप्रगमात्। यद्यप्येवमगंधमर ७६

किम॰ वोक्तितसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारवारकत्वात्। लिंगासंगान्निमुह्दरंति। गंधादेरिति। अनेकेति। परमाणुगंधादेर्व्यभिचारादाह
ऽवयवीति। विजातीयाभ्यामिति। तथाचानुभवबलाद्द्रव्यरूपं विजातीयाभ्यामारब्धमिति भावः। पंचत्वा। सिद्धापत्तेरिति। तथाच
पांचभौतिकत्वबोधकागमस्य प्रमाणत्वे किंशरीरं तथात्वे मानाभावमिति भावः। क्लृप्तः पृथिवीत्वादेः परमाणुवृत्तित्वेन तद्गंधेत
द्रावरूपकतया संकरोऽवर्जनीयः। परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनियमात्। अत्राकाशस्यानिःस्पर्शत्वादिद्रवत्वाद्द्रव्य
नारंभकत्वेन पांचभौतिकत्वागमः कारणत्वमात्रपर एवाङ्गमात्रे चेति तत्त्वं। समवायिभिरिति। गंधसमवायिभिरित्यर्थः। तत्
था च गंधसमवायिभिरेव परमाणुभिरारब्धम् इति साध्यार्थः। तेन संयुक्तसमवायादिसंबंधेन गंधवताऽपि जलादिपरमाणु
भिन्नार्थांतरमिति भावः। न च घटादिपरमाणवनारब्धत्वात्व्यभिचारः। साक्षात्परंपरासाधारणारंभकत्वस्य विवक्षितत्वा
त्। वस्तुतो गंधसमवायिभिरेवारब्धत्वमित्येव साध्यमतो नो दोषः। हेतौ द्व्यणुकपरं कार्यपदमित्यन्ये। न चैवं विपक्षस्यापि प्रत्य राम॰
क्षप्राभावे रतो नाथ इत्यरुचेराह यद्वेति। तथाच पक्षधर्मतावच्छेदकस्यासिद्धत्वान्नोक्तदोषो यथा साध्यात्तदभावात्ः पक्षत्व

77

सम्भवित्यादिमूलोक्तापादनेऽपि परस्येष्टापत्तिस्यात्तथा च परस्य तत्तन निर्गंधत्वाभ्युपगमः॥ स्वारसिकः। तथापि यदीदानीमेव तथाभ्युपगम्ये
ष्टापादनं कुर्यात्तदा तं हारण्यायत्तादिति मंतव्यं। ननु पार्थिवाद्व्यणुकवृत्तिसंयोगद्वित्वादौ व्यभिचारः॥ न च गुणान्यत्वे सतीत्यपि
विशेषणं। द्व्यणुकत्वादौ तु न यद्व्यणुकान्यत्वं तद्वादौ च तथापि व्यभिचारादिति चेन्न। द्व्यणुकपदस्य पृथिवीसमवायि
कारणकपरतया पृथिवीसमवायिकारणकमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः॥ पृथिवीमात्रसमवायिकारणकमात्रवृत्तित्वं
नभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात्। न चैवं दृष्टान्तालाभः॥ पार्थिवीजलद्व्यणुकसमवायिकारणकमात्रसंयोग
वृत्तितत्संयोगत्वादेस्तथात्वादिति वदंति। तत्र। तत्संयोगपार्थिवद्व्यणुकान्यतरत्वे व्यभिचारात्तदवस्थात्। वस्तुतो निर्गं
धमात्रवृत्तीत्यनंतरं वृत्तिपदं पूरणीयं। तेन निर्गंधमात्रवृत्तिवृत्तिस्यादित्यापादमतो नो व्यभिचारः॥ द्व्यणुकत्वादेर
पि निर्गंधमात्रवृत्तिजलद्व्यणुकादिवृत्तित्वात्। न चैवं सन्न्यादावपादस्वत्वेन व्यभिचाराभावात्सत्यं जवपदव्यर्थमिति वाच्यं
। पृथिजलद्व्यणुकोपादेयसंयोगवृत्तितत्संयोगत्वादौ व्यभिचारवारकत्वात्। न चैवमपि मात्रपदं व्यर्थं पार्थिवद्व्यणुकपृ

विकल्पास्तु मानमात्रोच्छेदापत्तिरिति नावकाशः । जलीयशरीरारंभकांशेऽबाधात् । सिद्धा इत्यत आह समानुषेति यदा मानुषस्यापि जलीयशरी
रं तदा एतन्मानुषेति बोध्यं । यद्यपि गंधवत्परमाणुत्वादिति हेतुविपक्षत्वेनोक्तव्यभिचारः तथापि पांचभौतिकत्ववादिनोपि
पार्थिवशरीरे जलोपादेये स्वोपगमात् नैष सिद्धसाधनमेवेति प्रकारांतरमाह । पार्थिवपरमाणु रिति पृथिवीत्वमिति । संयोगवद्वृ
त्तिरिदानीं साध्यो रूढ्यपदं । स्वरूपनिर्वचनपरं हेतौ जातिपदं चिंत्यं । नन्वपरेणापि शरीरे जलत्वपृथिवीत्वादेरभ्युपगमाज्जलादि
नित्ववत्ताया सिद्धं । न च संकरभिया तदनभ्युपगमः । चित्ररूपवज्जलादिविजातीयशरीराभ्युपगंतारं प्रत्यनुमानमिति नो
क्तदोष इति वाच्यं । एवं सिद्धसाधनमिति तापत्तेरिति चेन्न । अत्र ब्रूमः । जलसमवेतस्यावयविनो यत्र द्रव्यं समवायिकारणं त
द्वृत्तित्वनिषेधः साध्य इति नासिद्धसाधनं । तदभ्युपगंतारं प्रत्येवानुमानमिति नासिद्धिरिति । जलेतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति
मत्वादिति हेत्वर्थ इति नासिद्धिरित्यन्ये । प्रत्यभिज्ञानादिति मूलं । ननु उक्ते परिमाणाल्पत्वादृष्टदेवदत्तशरीरमिति चेन्न । न तद्वा
ल्पेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याह । ननु संयुक्तसमवायेन तद्ग्रह इत्यत आह । तद्वृत्तित्वेति । साक्षात्संबंधेनबाधकाभावादिति

78

कि॰ज॰ भावा। गंधवत्वादिति। गंधयोग्यत्वादित्यर्थः तेन चित्रगंधानुपगमाद्विजातीयगंधवत्त्वावयवारब्धनिर्गंधशरीरेन भागासिद्धिः
।वस्तुतस्तद्व्यसेवपक्षत्वे। घ्राणादितीति। नचैवमप्यादिपदं व्यर्थं। रसाव्यंजकत्वादिनापि व्यभिचारवारणादित्यत्र रूपरियहेणैव
तरस्य चक्षुरर्थत्वात्। गंधोपलब्धीति। लौकिकगंधसाक्षात्कार इत्यर्थः॥ रसादीत्यत्रादिपदं स्पर्शाव्यंजकत्वसंग्रहाय। अन्यथा तद्घटि
तेसाध्यद्वयं। विशिष्टेप्यर्थविशेषणत्वात्। रूपाव्यंजकत्वघटितंच न साध्यं। दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यापत्तेः। नचैवं चक्षुरर्थोतरं जातं
घ्राणस्य गंधसाक्षात्काराणुपपत्तिः मनबाधस्फुरणात्। नचैवं मनसार्थांतरवारणाय रसादीति व्यर्थं तदंतरजन्यस्फुरणदशायां तदभि
धानात्। सिद्धसाधनप्रसंगात्। गंधेन सिद्धसाधनवारणाय संयोगीति। नचैवमपि शरीरपदं व्यर्थं। उद्देश्यपदतीत्यर्थं तदुपादानात्। अ
तवकरणपदमपि। येन घ्राणेंद्रियाधारनासापुटेन सिद्धसाधनवारणाय शरीरपरं तस्य च तदवयवत्वेन तत्संयोगित्वमिति। तद्भिन्नत्वं
।तत्स्पर्शीयपरमाणूपलब्धिजनकत्वेनाद्यविशेषणानिरस्तत्वात्। नच रसे परकीयत्वं विशेषणं गौरवात्। तदन्येति। रसाद्यविषयकबहि राम॰
विषयकलौकिकसाक्षात्कारत्वादित्यर्थः। दृष्टांतेति। गोलकस्य शरीरसंयोगित्वाभावात्तदधिष्ठानस्यान्यस्याभावादित्यर्थः॥ गंध

कारस्यामिति। एतद्व्याख्यालोकेनार्थान्तरवारणं। यत्तु दीपमात्रं गोलकं वोध्यं तेन मार्जारादिनायनं हेडायमानतेजसा नार्थान्तरं य
त्तु तादृशतेजो घटसंयोगस्य सविषयकसाक्षात्कारकारणत्वेपि तत्स्य विषयसंस्कारत्वाभावात् घटसाक्षात्कारणत्वं नेति प्रथ
मघटपदेनैव तदर्थान्तरवारणं। न च तादृशतेजोगोलकसंयोगस्य घटसाक्षात्कारजनकत्वाद्द्व्यघटपदेनैव तद्वारणं। अंजनादेरि
वतस्य चक्षुःसंस्कारकतया गोलकहन्नेरेव तथात्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति। तन्न। एवं सिद्धसाधनाभावेप्येतदनुम
नबलादेव तद्धेतुत्वसिद्धार्थान्तरस्यापरिहारात्। अन्यथा वात्यालोकेनार्थान्तरवारणाय पक्षविशेषणानुपपत्तेः। तस्य विषयसं
स्कारकतया गोलकालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति। स्मोतं मार्जारादिगोलकस्य पक्षबहिर्भाव एव युक्त इति। आकाशादिविनार्थान्तर
वारणाय तेजः पदं न तु तेजोवृत्तितादृशसंयोगाधिकरणमित्येवास्तु न च प्राप्यकारित्वेन धनाय तदुपादानमिति वाच्यं। प्रकृत
स्य दृष्टांतासिद्धिनिवारणाय तावतैव संभवे प्राप्यकारित्वसाधनाय तदुपादाने त्वागादिति चेत्। अत्र प्राप्यकारिता दृशकारणजन्य
त्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तासिद्धिरूपभयानामादाय दत्तेति तदभिप्रायेण इदमित्येके। प्रसंगात् तत्साधनमित्यन्ये। नन्वेवमपि द्वित्री। यंघ

कि॰व॰ टसाक्षात्कारकारणपदं व्यर्थं तेन विनापि शाब्दकारित्वसिद्धेरिति चेन्न। तथैवोद्देश्यत्वादित्याहुः॥ रूपवत्त्व इति। संनिकर्षे व्यभि-
चारवारणाय सत्यंतं। पटादौ व्यभिचारवारणाय घटपदं। न चांधकारोत्पन्नविनष्टोत्पन्नघटसाक्षात्कारे तेषु घटे व्यभिचारः॥ चक्षुष्ट्वेन विशे-
षणात्॥ कारणत्वं च फलोपधानमतो न दोषः तादृशस्थले। तदप्यसाधारणेन विवक्षितं। अतो न शरीरे व्यभिचारः॥ यद्वा रूपवत्त्वव्याप्यघ-
टसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ तेन शरीरे न व्यभिचारः॥ तत्र तत्रावच्छेदकशरीरत्वस्य वायवीयशरीरेपि सत्त्वेनेरिति न चिं-
त्यं। एवमसिद्ध्यापत्तेः॥ तदवच्छेदकगोलकत्वस्य वायवीयगोलकेपि सत्त्वे॥ तेजःसंयोगस्य तेजस्यपि सत्त्वात् तत्र व्यभिचारः॥ न च रस्न-
विशेषे व्यभिचारः। तस्य घटसाक्षात्कारहेतुत्वात्। तत्समवायेपि चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वादिति। सत्यंतं मनसि व्यभिचारवारणाय। नानाहेतुसू-
चनाय घ्राणादिपदं। गंधादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदं। जलपरमाणौ व्यभिचारादाह व्यंजकेति। रसाव्यंजकत्वगर्भे हेतौ वायूपनीतजले शीतस्प-
र्शव्यंजके व्यभिचारादाह गंधेति। स्पर्शाव्यंजकत्वगर्भे च स्वेतरे व्यभिचारवारणाय तत्र च। न च तेजसशरीरस्य रसाद्युद्भटरसाव्यंजकत्वगर्भे राम॰
व्यभिचार इति वाच्यं। स्पर्शाव्यंजकत्वमात्रे तात्पर्यात्॥ रूपवत्त्वे रूपादिमत्त्वे रस्परसादेरित्यर्थः॥ मूलस्थवदष्टां ताः तत्रोधाद्वेवं तरसा ह।

द्रव्यत्वव्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। जलत्वेनैवेति। जलत्वघटितधर्मेणैवेत्यर्थः। महत्त्वस्येति। न च साधकेन व्यापकत्वपरिहारार्थी त्वात्रेदं वैयर्थ्य
मितिवाच्यं। व्याप्यस्य च व्यापकेपि वैयर्थ्यात्। तत्वेन व्यापकताग्रहादित्येको वक्तातोऽनुकूलतर्काभावान्न साध्यव्यापकताग्रह इति बोध्यं॥
घथोद्देश्यार्थेणाप्येवं द्व्यणुकस्य खंडयित्वाप्यसाधकत्वात्तु न रक्तो यमारंभस्तथापि दोषांतरदानायाणुनोक्तमित्याशयः। सिद्ध्यसत्वेति। न
रत्नेख्वाद्युपलंभान्यथानुपपत्त्या महावयविनि तथात्वे पि त्रसरेणौ तदभावात्साक्षात्परम्परया वारम्भकत्वमेव। क्षितिबाध्यं। निरुपधिस इत्यारत्न
थापि नियमादिति भावः। सोपीति। आरम्भारंभकपक्षोपीत्यर्थः। शरावइति। शरावविशेषइत्यर्थः। तथा च घोटशरावोदंचनादीनामिति पं
चमटीकागोवलीवर्दन्यायेनेति बोध्यं। अन्येन्तु तत्र योगाद्यंगमनशीलवक्षपरत्वमत्र रूढ्या शरावपरत्वमित्याहुः। घटोयदीति। परमाणुरू
पादिकं दृष्टांतः। द्व्यणुकेव्यभिचारादाहप्रत्यक्षेति। सत्तादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदं। साधनेति। आकाशादौ साध्याव्यापकत्वमपि बोध्यं। कृत्स्नो राम॰
ऽत्ति। परिमाणावत्तोरित्यर्थः। एकदेशयापि देयं। तेन एकत्वकपालेकालभेदेन घटयोर्वृत्तौ न विरोधः। न चैकतंतुकपटासमवायिकारण ७८
संयोगाश्रयांशुसमवेततया व्यभिचार इति वाच्यं। तदनंतुपगच्छमतेनोक्तत्वात्। एतदस्वरसादेवाच्यइत्युक्तमित्याशयः। पटनाश इति। यथा

80

यद्देति। घ्राणेव्यभिचारवारणाय असाधारणेति। ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थं न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यं। शीतलस्प-
र्शान्निष्ठायोगपजलसंबंधेपि नवशरावगंधानभिव्यक्तेर्योगपजलत्वोपाधेस्तत्रात्रदवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् न च गं-
धत्वमादाय गंधेव्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यं। अतीन्द्रियगंधानभिव्यक्तेस्तत्रापि गंधविशेषत्वोपाधेरेव तत्त्वात्। द्वितीयव्याध-
पदस्य तथापि व्यर्थत्वाच्च। न च जातिपदं धर्ममात्रपरमतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यं। योगपजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यज-
लत्वव्याप्यतया तथापि व्यभिचारादिति चेदत्र जातिपदं धर्ममात्रपरमन्यथा कुक्कुटीघ्राणादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यापत्तेः।
अयोगपत्तसंबंधेन तदनभिव्यक्तेस्तत्रापि योगपजादिघटितोपाधेरेव तदवच्छेदकत्वात् न च तद्वृत्तिजातेर्योगपसंस्थानमात्राव्यंग्यत्वमि-
ति वाच्यं। दधिवायादिवद्बाधकाभावेन पृथ्वीत्वादिवृत्तित्वात्। एवं च जल एव व्यभिचारवारणाय तत्र न चैवमपि दोषतादवस्थ्यं। द्रव्य-
त्वव्याप्यपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वात्। घटितद्रव्यत्वव्याप्यपरत्वात् न चैत्तेजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः तत्र द्विन्नेनापि वि-
शेषणात्। एतेन तादृशद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुर्जले योगपजलत्वस्योपाधिरवच्छेदकः कुक्कुटीघ्राणादौ च जातिस्तथेति निरस्तं।

चेत्कत्रैवनंतो। द्वित्वं उकादिना नापटसमवायित्वाभ्युपगंतव्योतिनोक्तानियम इति भावः। नाद्वित्वेति। तथाचाग्रिमपटस्य पूर्वपराग्रिमतंतुमात्रसमवे
ततयानारम्भारंभकत्वादेनवा नियमभंग इति भावः। द्वितंतुकेति। तथा च पूर्वपटस्यानाग्रिमपटसमवायिकारणत्वमिति भावः। तथा च पूर्वपट
पीति। तथा च नानापटस्यैकदा सत्वादेवनैकदेशसमवायित्वमिति भावः। अणुत्वामिति। अणुपरिमाणवृत्तिजाति। विशेष इत्यर्थः। परममह
त्व इत्युत्कर्षरूपजातौ व्यभिचारादाह साक्षादिति। साक्षाद्व्याप्यत्वजातेरेवेति जातिपदं परमाणावृत्ति। आरंभकत्वं समवायिकारणत्वमतो
स्कंधादौ व्यभिचारः। साध्ये द्रव्यपदस्य खंडाभावेनैव यथाश्रुतमित्याशयेनोक्तं हेतौ च द्रव्यपदं चेत्यो। अयंग्रंथ इति। यद्यप्येवं सावयवारब्ध इ
ति साध्ये सिद्धसाधनं स्यादारम्भारंभकत्वादिना तथाभ्युपगमात्तथापि तत्वादनिषेधाभिधायि वेद्यस्य परमाणुरपि त्रसरेणुरारम्भ
इति पूर्वपक्षोपसंहारव्याजेन तस्मादित्यादिना परिहृत इति मंतव्यं। साधनावच्छिन्नेति। एतद्द्वयमसाध्ये द्व्यणुकरूपादौ साध्याव्या
पकत्वादुक्तं। सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामह तथा चेति। साध्ये द्रव्यपदमकिंचित्करं। द्रव्यारम्भकत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकत्वे स
तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र द्व्यणुकादौ व्यभिचारस्तथापि विशेषदर्शनस्याप्रामाण्यात्तत्र सत्प्रतिपक्षत्वं। महत्त्वात्मकमिति। महदात्मक

8.1

का॰म॰ मित्यर्थः॥ कारणत्वमिति। समवायिकारणत्वमित्यर्थः॥ कार्येति। अंत्यावयविभिन्नकार्यद्रव्यत्वेनेत्यर्थः॥ नन्वेवं घटादेरवयवत्वेने
८१ वतद्धेतुतास्त्वतथा च कुतो द्व्यणुकसिद्धिरिति चेत् न। द्व्यणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च द्व्यणुकपरमाणुभिरपि त्रस
रेणुरारभ्यतामिति पक्षे समाधानमिदं त्र्यावयवत्वेनैव तद्धेतुत्वे परमाणुभिर्द्व्यणुकं नारभ्यत इति तात्पर्यं॥ विशेषएवेति। विशेष
वच्छिन्नएवेत्यर्थः॥ व्यभिचारादिति। यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात्सामान्यतो व्यभिचारो न दोषस्तथापि महत्त्वमात्रे उगतं कारणं नस्यादसा
मथाभेदकल्पने गौरवं चेति भावः॥ अनियमात्वन्मपक्षेपि द्व्यणुकाभ्युपगमादाह द्व्यणुकेति। अद्यावयवइति। योगिज्ञानमादायव्यभिचारइ
ति। योगिज्ञानमादायव्यभिचारइत्यत उक्तं अस्मदादीति। सुखादौ व्यभिचारादाह बहिरिति। ननु तथापि सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमा
दायव्यभिचारः। पृथिवीत्वादौ च व्यभिचार इति चेत् न। अस्मदादीत्यादिना लौकिकप्रतिनियतबहिरिंद्रियजन्यसाक्षात्कारविषयत्वस्यो
क्तत्वात्। यद्वा प्रतिनियतेति न देयं जातिमत्त्वे सतीति विशेषणात् अनित्यद्रव्यसमवायिकारणकाभावस्य साध्यत्वाद्वा पृथिवीत्वादौ व्यभि र॰म॰
चारो न चेति। बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापको यद्युपाधिरिति नात्माकाशादौ साध्याव्यापकत्वं अत एवाहस्पत्यक्षेति। व॰ ८१

हिरिंद्रियप्रत्यक्षेत्यर्थः॥ ॥पृथिवीत्वमिति॥ आत्मत्वादिभेदेनार्थांतरवारणाय यद्यत्यंतं जातिविशेषणं। सत्ताभेदेन तद्वारणा
य द्रव्यत्वव्याप्येति। घटत्वभेदेन तद्वारणाय साक्षादिति। तद्व्याप्यजातिव्याप्यत्वगर्भसाक्षाद्व्याप्यत्वं साक्षात्त्वपीति तद्भेदेन तद्वारणा
य जातौ। ननु द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदं द्रव्यविभाजकपरं तेनोक्तदोषइत्यतआह विपक्षइति। द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यत्र साक्षात्त्वभे
दगर्भव्याप्यसूचनाय। नच सोपादेयद्व्यणुकवृत्तीति व्यर्थं। मनस्त्ववत्परमाणुवृत्तिजात्यार्थांतरापत्तेः। नचैवमपि परमाणुद्व्यणु
कोभयवृत्तिजातिमादाय दोषतादवस्थ्यं। द्व्यणुकपदस्य द्व्यणुकादिपरत्वात्। उपादेयत्वं च साक्षात्त्वपरंपरासाधारणं बोध्यं
।कार्याकार्येत्यत्र कार्यपदं संपातायातं। जलत्वव्येति। नच कारणताव्यवच्छेदकतया जातिः सिद्ध्यतीति न उभयत्रापि तावच्छेदकतयेतिवा
च्यं ततोपि हि न जातित्वसिद्धिः। किंतु अनुगतधर्ममात्रसिद्धौ बाधकाभावाच्च जातित्वं तच्च तत्त्वं तदिदमाह अनुगतधर्मसिद्धावि
ति। अनित्येति। नच परमाणौ तादृशसिद्धिः। द्रव्यारंभकपरमाणुत्वेन सोपादेयद्व्यणुकवृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य तत्रापि
मानात् न चैवं तस्य योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वे योग्यतापत्तिः। इष्टापत्तेः। नित्यस्नेहस्य प्रतिबंधकतया सहकारिविरहेण तत्र तस्याउपप

82

कि॰भ॰ त्तेः॥ एतच्चनित्यस्ययोग्यस्यफलोपधाननियमइतिमतमनस्युपेत्योक्तं। अन्येत्ववच्छेदकत्वंनयोगपद्यपरिभाषापन्नेः॥ किंचसहकारिविरह
८२ प्रयुक्तेकार्याभाववत्वंतद्विशिष्टमवच्छेदकत्वंवानचतत्परमाणौनित्यस्यसहकार्यविरहभावेनजन्याभावात्। तथानुगतेषुद्वयंहमि
त्यनुगतधर्मरूपावच्छेदकापेक्षातस्यचानुगतधर्मस्यातिप्रसंगोवगतः॥ तत्सिद्धानंतरंजलत्वस्यपरमाणुवृत्तित्वाभावेनातिप्रसंगाव
गमात्। तथाचतदवच्छेदेनसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावमगोवंत्यत्तदवगमान्नोन्तस्दोषइतिजलत्ववत्वेपिपरमाणुर्नयोगपइति
वदंतितच्चिंत्यं। अतिप्रसक्तस्यानवच्छेदकत्वाद्यांगतिप्रसक्तगर्भतनियतत्वावच्छेदकत्वमितितदवच्छेदकत्वेनागतस्यजलस्यतथात्व
तिपरमाणुवृत्तित्वाभावमानेधर्मिग्राहकमानबाधात्तैपे। अन्यथादंडत्वादावतिप्रसंगस्याप्यदोषत्वेतन्नहाथादिविशेषणानुपपत्तेः। उक्तं
त्यापरमाणावपिसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावसंभवाच्च। नित्यस्नेहस्यप्रतिबंधकतयासर्वदासहकारिविरहात्तस्यगतत्वाद्रूप
वत्त्वमानत्वंपार्थिवरूपेपीत्यन्यथाभावचेष्टाकांतरेति। पर्थतयाकत्वलाघवमागमपहायजन्हणामाहरूपाकजेति। घत्यक्षमेवेति। अत्रे राम॰
वकारेणेतरव्यवच्छेदकाकिंतस्फुटलिंगद्योतकः॥ रसनेंद्रियस्यबाहिरिंद्रियत्वेनचव्यवस्थापकयुक्त्याएवचानुमानादपिरसवत्वसिद्धे ८२

रित्याह। तन्माधुर्यं चेति। न वैपरीत्यं केवलेपि जले मधुरिमोपलंभादि। न हि रसांतरापि सर्वं जातिसाधारणी दृष्टान्ति। संभवतीति भावः।
। ननु मिष्टकर्कटीफलेतद्भावात्कागतिरित्यत आह तदवयवइति। तत्संनिहितावयवइत्यर्थः। तथाप्यवयविनः किमायातमि
त्यत आह अवयवेति। यद्यपि तत्रावयवरूपस्यापि जातीयरसवत्वात्तुणाविरोधेनानारंभाद्वयविनस्तज्जातीयरसवत्वात्। अत एव हरी
तकीनीरसेवेति सिद्धांतः। तथा चोक्तव्याप्तौ व्यभिचारोपि तथाप्यवयवस्य जातीयरसस्यावयविष्वृत्तिवेनोपलंभादित्यत्र तात्पर्य
यद्वा एतदस्य रसाद्वैवाद्वयहेति। एतच्च वैद्यकादवसेयं। तथा चेति। अवयविनि पाकानभ्युपगमान्तत्रातिव्याप्तिवारणाय जातीयप
दं यद्यप्येवमपि दोषतादवस्थ्यं तथापि पाकजजातीयान्यरसवत्त्वमित्यर्थः। घटरूपादेरपि प्रत्येकं सर्वपृथिव्यव्यापकतया वि
रूद्धगंधानिर्गंधत्वयाव्यभिचाराद्वाह स्नेहोपदादिति। ज्ञानादौ नैमित्तिकद्रवत्वे च व्यभिचारवारणाय पृथिवीपदं विशेषपदं च। यद्य
पि मूलोक्तमनुमानपरत्वमपहाय तर्कपरत्वमयुक्तं तथापि ताद्दृशजातिमत्त्वाभावान्न पृथिवीविशेषगुणा इत्यनुमेयमेव तत्रापि
चानुकूलतर्कोपमितिमंतव्यां यद्भूति। तथा चोक्तातर्कादावप्रयोजकत्वमिति भावः। स्नेहात्वमिति। ज्ञानत्वे द्रवत्वे व्यभिचाराद्वाह पृथि

कि॰भ॰
८३

विशेषपदेति।तद्गंधत्वादौ व्यभिचारादाह जातिरिति।अन्यथा पृथिवीपदेनावयविपृथिवी वह्निर्ज्ञेतेति न पृथिवीपरमाणुगतपाकजगंधे व्यभि
तो व्यभिचार इत्याहुः॥आपाद्येगुणपदं स्यष्टार्थं।प्रथमशंकायां तर्कमाह यदि चेति।प्रकृते पृथिवी सामान्यगुण एव निषेधस्येवोद्देश्य
त्वात्तत्प्रकारकप्रतीत्यर्थं पृथिवीपदमन्यथा त्वधिकं।गंधत्वे व्यभिचारादाह सामान्येति।गुरुत्वे व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति।जातिविशेष
णं।गुरुत्वव्याप्यत्वं च साक्षात्त्वाद्व्याप्यत्वे संयोगनिष्ठ निविडत्वजातौ व्यभिचारवारणाय।ननु गंधपृथिवीसंयोगाद्यन्तरत्वे व्यभिचारादाह
जातिरिति।न च तादृशजातित्वं नष्टहनिचादोषप्रयोजकं किंतु रूपे हत्वान्यत्व विशेषितमित्याशंकां निराकरोति।न चेति।जातित्वस्येति।
निरुक्तजातित्वस्येवेत्यर्थः॥वस्तुतः संयह हेत्वंतया जले रूपे हस्पावरूपकत्वात्तेनैवोपपन्नो पृथिव्यामपि तत्कल्पनायां मानाभावो ध्वंसे २
गौरवं चेति भावः॥यद्वुभ्योति।घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरमेइत्यपदं।यद्वुध्मा भावजन्यमिति प्रकृते प्रतिबंधकद्रव्या ८३
त्यंताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारस्यादिति ध्वंसपर्यंतं।न च तद्ध्वंसस्यापि तत्र जनकत्वाद्दोषतादवस्थ्यं।ध्वंसत्वेन जनकत्वस्याविवक्षितत्वा
दन्तवसाहाकारजन्यामिथ्याधीध्वंसस्य ध्वंसस्यत्वेन कार्यत्वाद्द्विप्रतिजनकतया तत्र व्यभिचारणाय प्रथम इत्यपदं।विस्तरस्त्वाकरे

जलिमकरंदेऽनुसंधेयः॥ द्रव्येऽपीति। परमाणुवृत्तिजातेस्तु उपादेयद्रव्यवृत्तित्वनियमादित्यर्थः॥ अतिप्रसक्तामिति। तैलस्य च पार्थि-
वांकुरादिवृत्तित्वेऽपि॥ स्नेहत्वेति। स्निग्धविशेषितं चेत्यर्थः॥ स्नेहाश्रयस्यैव तैलत्वात्। न च स्नेहस्य जलधर्मत्वात्। तैलस्य च पार्थिवत्वान्नैव-
मिति वाच्यं संयुक्तसमवायेन तत्र वृत्तित्वात्॥ अत एवाह बीजद्रव्येति। बीजस्यापि बीजप्रभवत्वात् स्निग्धत्वाच्चेत्यर्थः॥ बीजद्रव्येऽपीति क्वचित्पा-
ठस्तत्र तस्यापि तथात्वादतिप्रसक्तिस्तुल्यैव। स्नेहत्वेऽपीति। स्निग्धत्वेऽपीत्यर्थः॥ वस्तुतो नापि गंधरसविशेषव्यंग्यं तैलत्वजातेर्बाधका-
भावात्तत्रैव शक्त्याऽयोगरूढिः॥ उपाधिशक्यत्वे गौरवात्। अपि चेत्यादि च न जातित्वबाधकार्थमुपन्यस्तं किंतु तदन्यव्यंजकव्यवस्थित-
ये। नन्वेवमाचार्यमते भेदस्य न रूढिमात्राभ्युपगमात्। अर्थानुपपत्तेस्तत्र तत एवमाचार्यपादैरुक्तमेवमांत्रं च भाक्तं तदिदमाह सार्वपादावृत्ति
। न च शक्यावाधा कथं न क्वचिदिति वाच्यम्। एवं सति पंकजं कुमुदमित्यत्रापि हि लक्षणा न स्यात्। व्यक्तिवचनान्यायेन जनितान्वयबोधतया
निराकांक्षत्वात् स्वतंत्रोपस्थितये पुरोडाशकपालवल्लक्षणेति यदि तत्रापि तुल्यं द्वयोस्तु विशेषो यत्पंकजपदे योगो नातिप्रसक्तोऽत्र
तु रूढिरिति। एवं च धर्मिश्यामत्वे तैलपदाद्विशिष्टोपस्थितावेकदेशरूढ्यर्थमात्रादेवान्वय एकदेशबाधापत्त्या लक्षणा यत्पाचविशिष्ट

कि॰भ॰ सैव विधिनिषेधविषयत्वेतिबोध्यं। केचित्तु। उभयमतेपिप्रयोगिरूढिनाचायमितितैलत्वजात्या मिश्रमतेताहशोपाधिनेत्याहुः॥ जातिनियो
८४ ति। अप्सु चनजत्यावं पूर्वोक्तातिप्रसक्तेरितिभावः। यथेति। तेजःसंयोगासमवायिकारणकाद्रुतिर्वंतद्व्यद्रुतित्वं। अन्यथाद्रवत्वव्याप्य
पद्वैयर्थ्यापत्तेः। यद्यपिस्नेहस्यस्नेहत्वेनैवसाधारण्यंतथापितत्रसांसिद्धिकद्रवत्वविशेषणंमूलएवलक्ष्यनिर्वचनं। तत्संयोगेति
तेजःसंयोगेत्यर्थः। अविंधनेति। अस्मात्रेंधनत्वाद्दृन्तइतिभावः। तेनभौमस्यापितैलोपजंभकजलेइंधनतयानासिद्धिः। नचैवंगजोदर
वह्नावतिप्रसंगस्तस्यापिकाष्ठेंधनत्वात्। तदुक्तंनाहिगजानामुदयंतेजोशितंवटकाष्ठादिपचतीतिवाच्यं। तत्रहिकाष्ठस्यपचनीयत्वमात्रमु
क्तंनत्विंधनत्वमपीत्याहुः। दिव्येति। तैलसंसर्गिजलेचतादृशजलत्वसत्वान्नव्यभिचारः। सत्यंतमात्रमाकाशादौव्यभिचारीतिभौमेत्यादि
। नचभौमेतिव्यर्थं भौमानलत्वस्यजातिविशेषतयातदभावादितिकेचित्। भौमपदंभजमहात्मणत्वातधावसाम्यस्योदर्यवह्निदीपकतयात
त्र्यभिचारवारकत्वादित्यन्ये। नचदिव्यपदमसिद्धिवारकतयाव्यर्थं विशिष्टाभावेनदभावात्। असिद्धिवारकत्वाद्यथोक्तविवक्षातएव रत्न॰
यथाश्रुतहृर्णांकस्यापिसमाधानवायुक्तमित्याहुः। अतएवेति। भौमेतीति। भौमानलेतियर्थमित्यर्थः। अन्यथासमवेविधिसाम्यापत्तेरि ८४

तिवोध्यं। अतलन्नाशेति। स्वल्पंतं द्रिगाद्रावविशिष्टमनलजन्यअग्रतिवंधकमंत्रादावतिप्रसंगवारणाय। रसवत्त्वेति। चोवाकारार्थो। तथा
चोक्तशून्यत्वे सति रसवत्त्वादिति पर्यवसितो हेतुः॥ केचित्तु रसवत्त्वे सति भौमानलेंधनत्वादिति हेतुः॥ नचैतैलोपष्टंभकजले व्यभिचारः॥
तद्भिन्नानलेंधनं जलांतरेतथा। हेतुर्जनाश्रकिंवल्पवादनिर्वापकमात्रमित्याहुः॥ वस्तुतस्तस्य तथात्वेपि तदन्यत्वविशेषितमिदमेवलिं
गमुक्तशून्यत्वसाध्योन्याश्रयप्रसंगवारपार्थिवचानिश्चयेउक्तशून्यत्वानिश्चयप्रसक्तिश्चयेवपार्थिवत्वानिश्चया। तेनेत्स्यचनगजलत्व
पार्थिवत्वसंदेहादिति। शरीरारंभकेति। शरीरसमवायिकारणेत्यर्थः॥ गंधवदिति। गंधयोगपद्वृत्तिवमित्यर्थः॥ गंधवत्त्वमितिगंध
योगपत्त्वमित्यर्थः॥ निर्गंधेति। गंधायोगेपेत्यर्थः॥ यथाशरीरस्येति। पार्थिवस्येति शेषः॥ रूपादीति। नत्वादिपदंव्यर्थं। जलस्यतुमाद्र
रादिरूपव्यंजकतयाविशिष्यभावनिर्वाहकतया। सिद्धिवारकत्वेन साईर्थकत्वादित्याहुः॥ स्पर्शव्यंजकत्वघटितहेत्वंतरसूचन
पत्तदित्यने। रूपपदंत्वपरकीयरूपपरमन्यथामूलस्थदृष्टांतासिध्यापत्तेः। अतएवाशंकतेनचेति। अन्यथातस्यस्वीयरूपव्यंज
कतयाशंकाविरहात्। पार्थिवेति। नचतस्यापिस्वीयरसव्यंजकतयादोषतादवस्थ्यंपरकीयात्वयस्यापिरसविशेषणात्। अत
85

एवेति। नचेद्रव्यत्वविशेषणादेवेत्यर्थः॥ इंद्रियेति। इंद्रियत्वस्य संयोगाश्रयत्वघटिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः॥ मोमेनेति। नचात्र द्रव्यां
तरमेव गौरवेणातद्कल्पनाच्च कल्पनेऽवयवांतरकल्पने गौरवात्समानोपादानकतया विलीनस्य जलत्वमावश्यकमिति भावः॥ त
थापीगौति। एवं च परमाणोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तद्व्युत्पत्तिस्तथोक्तं जलग्रंथे॥ दृष्कृतत्वात्तेजः॥ पदर्शकयतावच्छेदकजात्य
नुगतधर्मासिद्धेर्बाधकाभावाच्च जातित्वमिति बोध्यं॥ अनभिभूतस्येवेति। अनभिभूतरूपस्येवेत्यर्थः॥ रूपेति। वह्न्यादेरिति शेषः॥ अ
न्यथा सुवर्णस्यापि परप्रकाशकत्वापत्तिरिति भावः॥ असिद्धेरिति। तथाविधमस्येति शेषः॥ नचैव सुवर्णातिप्रसंग इत्यत आह तेजस
इति। सुवर्णादेरित्यर्थः॥ संयोगस्येति। संयोगविशेषस्येत्यर्थः॥ अन्यथा सुवर्णसंयोगाद्वह्नेरप्यप्रकाशकत्वापत्तिरिति भावः॥ रू
पवत्वेति। रूपवत्त्वं चाप्युद्भूतत्वजात्याभिमतमपीत्यर्थः॥ रूपेति। वह्न्यादेरिति शेषः॥ तथाविधमस्येति शेषः॥ सुवर्णाद्भिन्नरूपवत्त्वमेवाभि
भूतमिति फलवत्ता कल्प्यत इति भावः॥ मणिप्रभायामुष्णस्पर्शविप्रतिपत्तिबीजं दर्शयति। मेत्राद्वेति। चक्षुरिति। न रसाधनाव
च्छिन्नसाध्यव्यापकं चभास्वररूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैव तेजस्त्वसिद्धेर्विपक्षबाधकेन हेतोः॥ साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेस्सह

व्यापकत्वादिति भावः । असंगादाह एवं चेति । नचेति । अनुद्भूतरूपतेजःसिद्धिरित्यर्थः ॥ रूपस्पर्शवन्मात्रवृत्तीति । एतद्रूपस्य विशेषणं नी
रूपादिवृत्तित्वपर्यवसानवारणाय । रूपस्पर्शान्यतरगर्भतया अनुमानद्वयेतात्पर्यं । तेनान्यतरानुद्भूतत्वमात्रेणानन्यथासिद्धिः । यद्यपि नू
नेस्पर्शानुद्भूतत्वमात्रमुक्तं तथापि तेजस्त्वेनोपादानादनुद्भूतस्पर्शरूपस्यानुमानमुक्तमिति तदभिप्रायेण तथोक्तं न च चक्षुरादेरनुद्भू
तरूपाद्यसिद्धिदशायां रूपादिवन्मात्रवृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यं । तस्योभयवादिसिद्धत्वात् । तेजस्त्वं यदि नीरूपवृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजा
तिः स्यात् रूपवद्वृत्तिर्न स्यादिति तात्सिद्धेः । नन्वनुद्भूतत्वेनानुपलंभ इत्युक्तं तदुद्भूतत्वं व्याप्यपक्षत्वपरतया साध्याविशेषादित्यत
आह अनुद्भूतत्वं चेति । रूपत्वादीति । अनुद्भूतत्वादिव्याप्यमित्यर्थः ॥ नानात्वेपीति । न्यूनाधिकसंख्यत्वेपीत्यर्थः ॥ उभयजात्यभ्युपगमे मानाभा
वात् । नचेति । नचादिपदग्राह्यरसाद्यव्यंजकतया विशिष्टाभावसत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यं । आदिपदस्य प्रत्येकहेतुपरतया लघुकत्वात् । अ
न्यथा रसाव्यंजकत्वमात्रस्यैव सामर्थ्याधिकस्य व्यर्थत्वात् । अत एव तदेव हेतुविशेषणमाह रसेति । अत्रापि यद्घ्राणादिपदं तद्घ्राणगंधाव्यं
जकत्वलक्षणाहेतुत्वं तत्सूचनाय । नच गोलके व्यभिचारः । तस्य स्वरसादिव्यंजकत्वात् । यद्यप्येवमपि वायवीयशरीरगोलके व्यभिचारस्त

86

कि॰भ॰ याप्रितदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं बोध्यं। प्रकाशकत्वं च प्रकाशाकरणत्वमतो न विषयतत्सन्निकर्षादौ व्यभिचारः॥ एवं च रूपव्यंज
८६ कत्वगर्भतयापि सामंजस्ये स्फटिकादीत्यादिना विशेष्यभागान्यथाकरणं कथमित्थमिति चिंत्यं केचित्तु रूपेत्यादिना पक्षतावच्छेद
कनिर्वचनं रसाव्यंजकरूपव्यंजकपरमत्वरूपं वाच्यमित्यन्यथा हेतूपादानं न च रूपसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयोगिकौ कारणता
प्रयपरमेतादृशि वाच्यं असंभवाश्चाक्षुषत्वजातेरेव लाघवेन चक्षुर्जन्यतावच्छेदकत्वात् इत्यादिसाक्षात्कारसंग्राहकत्वाद्वा न च वृ
त्तित्वहेतोरपि तथात्वसंभवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यं अस्याशोकवनिकादेशकल्पत्वात् न च चक्षुष्ट्वजातिः पक्षतावच्छेदिका
स्विति वाच्यं गोजक्रमेदासिद्धौ तदसिद्धेरित्याहुः॥ न चिंत्यं तत्समनियतस्याप्यनेकस्य तथात्वसंभवेन मूलहेतत्याग्रस्यासंभवादिति
कत्वात्। मनइति। तथा च सत्यंतेनैव तन्निरास इत्यर्थः॥ घटेति। एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्रायं व्यभिचरितो व्यतिरेको विरुद्ध इत्याशयेनाह
विरुद्धत्वादित्यर्थ इति। सजातीयेति। यावद्विरुद्धत्वाभावसंवलनमित्यर्थः॥ अदृष्टविशेषेति। तदुक्तं। विशिष्टादृष्टवैशिष्ट्यात्तेजसं संवि राम॰
लोचनं व्यवधानादावभावश्चान्यरूपेणोपयुज्यत इति। पूर्वोक्तेति। कारणस्य कर्मजातस्यैव जनकत्वादित्यन्यथातिप्रसंगादिति तर्कोणज ८६

साधिकवत्वादितिभावः। उक्तस्येति। आहारपदस्य भोजनपरत्वे उक्तपरत्वे वा पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः। यद्यप्युक्त एवाहार इत्या
दिमूलग्रंथे तद्व्याख्येयग्रंथांतरस्याभावादुक्तस्येत्यादिभाष्यव्याख्यानमनुपपन्नं। तथापि प्रसंगाद्दर्पवन्हेरेकपरिचायकभस्मा
धारणांकर्मांतरमुक्तमिति ध्येयं। उभयेति। न च हेतुपक्षतावच्छेदकाभेदः। विवादपदस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदके प्रवेशादन्यथांशतः
सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः। घटादेः साध्याव्याप्तेराह पक्षधर्मेति। पक्षधर्मो द्रव्यत्वादि यत्र। टपदं भक्तेति। एतच्च तत्र द्रव्यत्वपक्षे वोध्यं। ननु
तथादर्शनादित्ययुक्तं घटादौ तथैव दर्शनादित्यत आह अनुकूलेति। तथा च तथाव्याप्तेर्दर्शनादित्यर्थ इति भावः। वक्ष्यमाणत्वादि
ति। त्वयैव ग्रंथकारेणेति शेषः। एवं च वक्ष्याम इति मूलमपि ग्रंथकारवचनं मीमांसकवचनमध्येतेन तद्वचनादसंगतिः स्यादिति भा
वः। तथापीति। अनुच्छिद्यमानेत्युपलक्षणमपार्थिवत्वे साध्ये सत्यंतविशेषणे अच्छिद्यमानद्रव्यानधिकरणत्वस्य पूर्वहेतोरप्यदूषणा
त्यादिति वदंति। तन्न। घटादावनैकांत्यात्। नन्वेवमपि दीपादेः सकलसपक्षादित्यपि न ग्रंथविरोधः। जलपरमाणोः सपक्षाद्व्यावृत्तेरि
ति चेन्न अपार्थिवत्वस्य तेजस्त्वस्येव साध्यत्वेन विवक्षितत्वात्। एवं च जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वविशेषणमनित्यत्वमपि वो

87

किं॰भ॰ ८७ ध्वं। जल परमाणुरूप्यतिरिक्तद्रव्ये त इति भावः। अत्रेनेति। सत्यंतविशेषणेनेत्यर्थः। दीपादेरिति। यद्यपि सत्यांति पक्षे सत्प्रतिपक्षांतरखंडसाध्य
गुणोपि न दोषस्तथाप्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात्तथापि संशयोत्थापकतया तस्य दोषत्वमिति मत्वा वष्टंभेनेदं पक्षएतद्द्रव्यस्य
देवी हा किंचेति। उपष्टंभक इति। एतच्च यथाश्रुतमभिप्रेत्य विवक्षित सत्यंतस्यैवतत्राभावात्। केचित्तु स्वर्णे एतेजस्पासिद्धेः विरोधिद्रव्यद्रव्यं
जलनिष्ठवाच्यं तथा सतीदमुक्तमिति भावः। व्यतिरेकिणामिति। साध्याभावगतसहचारः साध्याभावसहचारात्ति विरुद्ध इति मतो व्यभिचरितव्य
तिरेकिणां एव विरुद्धत्वादिति भावः। भजातीति। न पृथिवीत्वजातिनियतमित्यर्थः। न च तन्निपातत्वं तद्व्याप्यत्वमिति। घटे तद्व्यन्नावापिन दोष
इति वाच्यं स्वप्रयोजकतया तद्व्याप्रसिद्धेः। तदिदं वक्ष्यति। अदृष्टविशेषेति। स्वर्णाविहायेत्युपलक्षणं तथा ह्यतिघृतादरेजकतया परम
गोद्रव्यत्वं न स्यात् द्रव्यत्वसामान्याव्याप्यजातेरेवतत्र सत्वेन घृतत्वादेस्तत्र सत्वात् न चेष्टापत्तिः। अवयविद्रव्यत्वसामान्यावयवद्रव्यत्व
मात्रनियमात् अत एव घटाद्यनुगतं पार्थिवत्वव्याप्यमनुगतं नैमित्तिकद्रवत्वलक्षणकार्यकल्प्यं जात्यंतरमेवत द्रवद्वेदकमित्यपास्तं। नि रम॰
त्यित्यादि। तथा च नैमित्तिकद्रवत्वं न पार्थिवत्वतेजस्त्वनिष्ठापकं संशायकत्वात् किंतु पार्थिवं रूपादिमपार्थिवत्वनिष्ठापकमि ८०

त्यर्थः। सुवर्णमित्यादि। विरोधिद्रवद्रव्यासंयुक्तत्वे सतीत्यपि विशेषणमापादकेतिष्मो बोध्यं। एवं चायेपि विरोधिद्रवद्रव्यसंबद्धत्वस्यादि
तिपूरणीयं। पीतिमगुरुत्वेति। अत्र गुरुत्वपदमुपरंजकं। नत्वत्र विपर्ययापर्यवसानं। नहि यत्र तादृशरूपवत्वाभावस्तत्रात्यंतोष्मसं
योगिपार्थिवत्वे सति तादृशद्रवद्रव्यसंयुक्तत्वं आकाशादेर्व्यभिचारात्। मैवं। द्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यादित्यस्य द्रवद्रव्यासंयुक्तस्या
दित्यर्थात्। तथा च तादृशपार्थिवत्वे सति तादृशद्रवद्रव्यासंयुक्तत्वस्य व्यतिरेके पार्थिवत्वव्यतिरेकादप्याकाशादावसत्त्वेति
नोक्तदोषः प्रकृत इति। सांसिद्धिकद्रवत्वाद्यभावादित्यर्थः। असिद्धा चेति। न च तेजःसंयोगत्वेन जनकत्वाज्जनकतावच्छेद
कत्वेन च ज्ञानप्रतिबंधकत्वप्रकारकानुमितिविषयत्वं विरोधादिति वाच्यं। कारणत्वं हि न तेजःसंयोगत्वेनातिप्रसंगादित्युत्
कृतानभिभूततेजःसंयोगत्वेन वाच्यं। न चोपष्टंभकाभिभूते सुवर्णादितेजसि तदसत्त्वेति न काचिद्दोष इति भावः। प्रतिनियतेति।
न चोपष्टंभकस्यैव स्वरूपप्रतिबंधकस्वभावत्वं कल्प्यं धर्मिकल्पनातः इति न्यायादिति वाच्यं। पार्थिवत्वेन स्वरूपयोग्यतायाः प्र
तिबंधकत्वकल्पनाविरोधादिति भावः। अपार्थिवत्वेन तेजसत्वं विवक्षितं पार्थिवत्वाभाव एव वा आद्ये जलपरमाणाविति। अंत्ये

88

भ॰वु॰ ८८

पार्थिवेति। उक्तेतिनव्याप्तिरिहि सत्तापीति वाच्यं तद्द्रव्यभूमातिरिक्तानुविधापितयाभिमानकइव सैव रक्तसारतेत्याशयात्। छसत्ती
ति। वैशेषिकमते यद्द्रिष्टताघवेय विनिष्टस्येनाग्निसंयोगानाशप्तदा तत्र व्यभिचारवारणाय तद्द्रव्यत्वमपि विशेषणं बोध्यं। नचो
पष्टंभकइति। नचासतीत्यादिविशेषणादेव तन्निरासइति वाच्यं सुवर्णतेजस्यासिद्धिहृशायां व्यभिचारसंदेहस्यापरिहारात्। न
नुडुतत्तेजसत्वमेव साध्यं तथा च सपक्षाभावान्नासाधारण्यं बोध्यं। किंतु पनपक्षार्थमनुकूलतर्कानुसरणाच्चयासेतेत्याशयेनसा
ध्यसिध्यर्थं पीठमारभ्य पातिपद्भइति। हेतुसन्निहितं रूपवदिति यत्र विशेषणं। रूपवन्मात्रवृत्तीति तदर्थस्तेन नीरूपवृत्तितया नार्थांतरम
न्यथामनस्यादावपि साध्यसत्वे तद्वृत्त्यर्थापत्तेः। तत्पदं हेतौ कल्पितमत एव लीलावतीप्रकाशे तथैव पाठ इत्याहुः। घटत्वे व्यभिचारा
दाह साक्षादिति। घटसंयोगोकान्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति। नन्वेति। नचमनस्यादौ साध्याव्याप्तिः। रूपवद्वृत्तित्वरूपपक्षधर्माव
छिन्नसाध्याव्यापकत्वात्। यद्यपि विरुद्धरसारब्धं द्रुतनीरसमादाय साध्याव्याप्ति विचित्ररसे भानाभावान्नयापित हृपि प्रमाणासाभावि राम॰
ति साध्याव्यापकत्वाय सामान्यत एव द्रुतनीरसं साधयति रसवत्त्वमिति। अत एव द्रुतनीरसवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेनार्थांतरत्वात् [illegible] ८८

तद्वन्नीति। एतच्च उद्भूतत्वे व्यभिचारि उद्भूततेजःसिद्धिरित्यपास्तं। उद्भूतनीरसमात्रस्य धनस्यैवोद्देश्यत्वात्। नचैवं उद्भूततेजःसिद्धावित्यनेन विरोधः।
तेजःपदस्य नीरसपरत्वात्। तन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगादेतदनुमानसाध्यत्वाच्च। अनुद्भूतवन्नीति। एतच्च उद्भूतत्वे व्यभिचारवारणार्थं। द्र
व्यत्वपदं रूपवत्त्वपरमतो न स्पर्शवत्त्वादौ व्यभिचारः। व्याप्यपदस्य न्यूनदेशं परतया रूपवत्त्वेन व्यभिचारः। नचैवमप्युद्भूतघटान्य
तरत्वेन व्यभिचारः। अभावाघटितत्वविशेषणोत्तद्भूतघटावितिसमूहालंबनविशेष्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यं। इतरानिरूप्याघटितत्वे
सतीति विशेषणात्। नचैवमसिद्धिः। समवायिभिन्नत्वस्यापीतरानिरूप्यविशेषणत्वात्। वस्तुतो रसवत्त्वं द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्य
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमुद्भूतवृत्तिवृत्तित्वरूपव्याप्यमात्रवृत्तिजातित्वादिति तात्पर्यं। विस्तरस्तु अस्मत्कृतप्रकाशे। सामान्यतो दृ
ष्टेन तेजस्सपक्षकेनोक्तोपाधिनिरासे तस्य निःकलंकत्वादिति भावः। अत्यंतेति। असति विरोधि द्रव्ये द्रव्यत्वं प्रसिं वध इत्यपि विशे
षणमतो न जलमध्यस्थघृते व्यभिचारः। अनित्यत्वं च द्रव्यत्वविशेषणं बोध्यं। द्रव्यत्वमिति। द्रवत्ववति द्रवत्वांतरानुत्पादादेकत्र च
तारतम्याभावादित्यर्थः। सुवर्णेति। यद्यपि जलसंयोगादिना तदुच्छेदेन तत्समाधानं। तथाप्यग्निसंयोगजन्यद्रवत्वोच्छेदसम

89

कि॰भ॰ येतत्समवधानमस्तीत्यर्थः। घृतेऽनैकांतस्पष्टस्य प्राक्काले द्रवत्वसामग्र्यभावान्नत्सूर्वं व्यधिकरणद्रवत्वसामग्र्यां सत्वेपि समानाधिकर
८५ णद्रवत्वसामग्र्यभावादिति भावः। एतच्छुक्लवर्णस्यामुना त्र्ययं घृतस्यात्राशयवचास्यपेत्योक्तं। शुक्लरोचिः समानाधिकरणद्रवत्वसा
मग्र्या पिठरपाकमते नोक्तेति ध्येयं। एवं चेति। न च तन्स्तूयं व्यर्थं घृते समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यामनभ्युपगमेन व्यभिचाराभावादिति वाच्यं
अग्निसंयोगनाश्योऽप्यनैमित्तिकद्रवत्वमात्रनिष्ठजातिविशेषमादाय घृते व्यभिचारसंभवात् गुरुत्वादिकमादाय घटादौ व्यभिचार इत्याह।
द्रवत्वव्याप्येति। द्रवत्वव्याप्यजातिमद्रूपत्वमित्यर्थः। जलद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यत्वानभ्युपगमान्न तत्र व्यभिचारः। नैमित्तिकद्रवत्वे
त्वे व्याप्यत्वं विवक्षितमित्यन्ये। न च तस्य द्रवत्वमादायासिद्धिरिति वाच्यं। तत्र तादृशद्रवत्वसामग्र्यभावेपि चरमतन्नाशस्य जलादि
संबंधनिबंधनतया अग्निसंयोगनाश्यत्वेन विशिष्टहेतुसत्वात्। अधिकं घटत्वरूपकाशो तथापीति। भवत्स्पर्शवद्रूपमप्युद्भूतमेवास्तु।
रूपवत्स्पर्शोपि वाभिभूतोस्तु। न चैवं शुक्लवर्णस्पर्शात्तोषवानुपपत्तिः। स्पार्शनं वानुपपत्तेस्तत्स्यवात्। न च तदस्पार्शनमेव वचोपरिष्टं। रम॰
कमात्रस्येव यहादिति वाच्यं। चाक्षुषवेपि तत्यसत्वात्। तस्माद्धि निगमकमत्र चिंत्यं। उपष्टंभकेति। अभिभवः सजातीयसंवेद्यः। अ ८९

यंचतदाश्रयसंबंध इति भेदः। ननु प्रभारूपतेजोंतरकल्पने गौरवं मन्नाभावश्चैत्यरूपे हेरायेश्चेति। न चैवमप्रीतिः। यद्यप्यंधकारादृ
त्यादिनागतार्पित्त्वापि स्व्यातं त्रेणोक्तमिह त्वमूलानुसारेणेति विशेषाः॥ फलवलेनेति। तथा च तद्रूपस्याग्रहात् तदनुपलंभ इत्युक्त
त्वादिति भावः॥ ॥गंधादेकैकमूल्पत्वं गंधवदाद्येकैकनिमित्तत्वं। तेन गंधवदाद्येकैकनिरूपणं लभ्यते। अन्यथा गुणनिरूपणा
प्राप्तिरित्याहुः॥ ननु लक्षणमर्थएवेन दृश्यइति न तस्यार्थ इत्यत आह लक्षणस्येति। स्वसमानाधिकरणेति स्वं वै लक्षणघटकयाप्यमि
मतो धर्मः पृथिवीस्पर्शादिस्तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्वं जलत्वं तत्वं भावनेश्वसिर्जलादिस्पर्शादिसद
वृत्तिरनेकजातिव्यापिका जातिरनुष्णाशीतस्पर्शविशेषवादिरेवं न चैवं जलादिस्पर्शादित्तमात्रवृत्तिजातिर्नानाजातिव्यापक
90
त्वाभावात्। न च तेजोरूपे उद्भूतत्वभास्वरत्वनानाजातिव्यापकत्वमादाय विशेषांतरस्यत्वापत्तिः। पाकजयोज्याया नानाजाते विविध
त्वात्। वक्ष्यते। पाकजत्वव्यापकत्वेनास्योक्तत्वात्। व्यापकव्यभिचारस्योक्तत्वात्। तत्र तत्सत्वेपि यथाश्रुतेन दोषः॥ अत एव सुखा
दावव्याप्तिव्यामिरपास्ता। न च वायुस्पर्शे उद्भूतत्वानुद्भूतत्वनानाजातिमादाय यथाश्रुतदोषसद्भावः वृत्तस्यैवानिर्वचनादिति वाच्यं।

म० ९० एकाभावेनैव्यपरान्यथासिद्धेरुभयजातित्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वानेकपदस्य वैरूप्यत्वाश्च तादृशजलत्वात्पंतभावत्वं पृथिव्याम
पीत्यसंभवइत्यत आह। स्वसमानाधिकरणेति। सन्नासाद्वाद्याप्यद्रव्यत्वमादायवायुस्पर्शेतिव्याप्तिवारणायद्रव्यवृत्तीति। द्रव्यत्वादिक
मादायासंभववारणाय साक्षादिति। गुणत्वादिकमादायवायुस्पर्शेतिव्याप्तिवारणाय प्रथमजातिपदं। अनेकजातिव्यापकसत्तासत्वात्
त्रैवातिव्याप्तिरित्यतउक्तं तन्नास्पर्शत्वा। अनेकधर्मव्यापकत्वमादायवायुस्पर्शेतिव्याप्तिरिति द्वितीयजातिपदं। वायुस्पर्शभिन्नान्यतरत्
त्वादिकमादायतत्रातिव्याप्तिरिति चरमजातिपदं। यद्वेति। उद्भूतत्वाख्यजातिव्यापकस्पर्शत्वव्याप्यजातिमत्वमित्यर्थः। भेदगर्भस
मानाधिकरणपस्पदिवद्भितवादित्यथाज्ञा। नचानुष्णाशीतत्वजातिमादायवायुस्पर्शेतिव्याप्तिरितिवाच्यं। पृथिवीवायुस्पर्शसा
धारणतज्जातेर्मानाभावात्। भावे वा स्पर्शत्वपदस्य तज्जातिपरत्वात्। पाकजेति॥ पाकजगुणत्वव्यापकमित्यर्थः। अन्यथा तेजो
वयविनि व्यभिचारात्। द्वितीयं च स्पर्शपाकजत्वव्यापकमिति मंतव्यं। नच जातिमत्वमात्रस्यैव पाकजगुणत्वव्यापकसंभवे विशेषणानां रम० ९०
तरवैयर्थ्यमितिवाच्यं। वायुस्पर्शव्यावृत्तजया विशिष्टोपादानात्। व्यापकेव्यर्थविशेषणतानेतिमतेनोक्तत्वात्। केचित्तु तथासति गुण

त्वमात्रस्यव्याप्यतयापाकजत्वविशेषणत्ववैयर्थ्यापत्त्याविशिष्टहेतौयेनविशेषणेनविनेतिन्यायात्साध्यविशेषणस्यसार्थकत्वा
द् ॥ अन्यथाविशिष्टधूमेनविशिष्टवह्न्यनुमानापत्तेरित्याहुः ॥ गुरुत्वेति । तावदजन्यत्वमत्रतावदसमवायिकारणकत्वाभावः ॥ अन्य
थाकर्ममात्रस्यादृष्टवदात्मसंयोगनिमित्तकारणकत्वादसिद्ध्यापत्तेः ॥ नचेति । तदसमवायिकारणकत्वाभावइत्यर्थः ॥ तज्ज
न्येति । तदसमवायिकारणकेत्यर्थः ॥ नीरूपत्वइति । शेषोपमातिरेकव्यञ्जकोनतुलक्षणप्रविष्टइतिबोध्यं । अतएवाह ।
अन्यथेति । यत्तुवैशेषिकमतेवयविनिपाकानभ्युपगमाद्घटादावतिव्याप्तेरजडक्तमितितन्न । एवमशीतेत्यादिवैयर्थ्या
पत्तेः ॥ तथाचपूर्वलक्षणाभेदापत्तेः । वायुः शरीरारंभकोद्रव्यारंभकत्वादितिव्यक्तिविशेषेव्यभिचारीअतआहवायुत्व
मिति । रूपादीति । आदिपदंहेत्वंतरसूचनायेतिबोध्यं । ननुयदिवायुस्स्पृश्यात्यइमंस्पर्शवान्द्रुषः सादीतिप्रतिकूलत
र्कइयप्रज्ञानेहरूपवत्त्वस्येति । रूपजनकत्वेति । प्रत्यक्षरूपजनकत्वेत्यर्थः ॥ यथेति । तथाचयथातोयतेजसोःस्पर्शवत्त्वंतथा ।
वायोरपीतिभावः ॥ वायुरिति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयइतिशेषः । अन्यथामागवद्धासिद्धेः प्रसंगात् । मीमांसकैरिति । यत्

कि॰भ॰ ध्य्येवमप्यपिनैयायिकस्यासिद्धसाधनंभवत्येवतथापिस्वविशेषकप्रत्यक्षजनकत्वस्यभयसिद्धंसाध्यो।शेषःप्रत्यक्षप्रकाशो।नापीति
८१ ।आकाशातिप्रसंगवारणायजन्येति।जन्यशरीरादियात्यत्ववस्तुमध्यसिद्धं।भादायोक्तदोषादिंद्रियपदं।शब्दादेरुपनीतस्यचक्षुष
ग्रह्याद्दोषतादवस्थ्यादाहविशेषेति।ग्राह्यविशेषोग्रहः।विशेषविषयोलौकिकप्रत्यक्षविषयइतिभावः।तादृशग्राहकस्यघ्राणा
केसत्वादाहगुणोति।कार्येति।कार्यमहत्वयोरुपादानेन्यतरोपादानेचात्मातिप्रसंगइत्युभयोरुपादानं।कार्यमहत्ववत्वेतत्समाना
धिकरणगुणवत्वंवाचक्षुरादावतिप्रसक्तमितिविशेषणपदं।विशेषगुणोगुणविशेषउद्भूतइतियावत्।अतएवाहउद्भूतेति।नचेति।यत
चाक्षुषउद्भूतइतिमतेन।यदिचोद्भूतादेवोद्भूतमितिमतंतदान्तरेणस्पर्शोद्भूतइतियोगएवविवक्षितपरंनघटतेअन्यथात्वदास्वपद
देरुद्भूतस्पर्शव्यापन्नेरिति।उद्भूतेति।नचैवंचाक्षुषभासंख्यादिग्रहापत्तिः।विषमिसारिसरूपसजातीयसंवजनरूपदोषस्यप्रति
बंधकत्वात्।अन्यथात्वचापिसौरभासंख्यादिग्रहापत्तेस्तुल्यत्वादिति।एवमुद्भूतरूपवत्वमात्रस्यप्रयोजकत्वेदोषाभावादुभयप्र राम॰
योजकत्वेगौरवमितिअभिमतेस्वरसःसूचितइतिमन्तव्यं।अन्येदंचिन्त्यं।इत्थमप्रत्यक्षतायामिवरूपाप्रत्यक्षतायामपिवचनंहिउद्भूतप्र ८१

हतायकिमपिनेकंप्रयोजकमावश्यकं।वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यतद्वद्देवकार्य्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात्।अभावेवोद्भूतरूपएवत्वात्।दिवं
तथात्वउद्भूतत्वमेवलाघवात्।नचैवमतिप्रसंगः।विशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्याएवजनकत्वात्।चाक्षुषत्व
स्पार्शनत्वरूपविशेषद्वयसामग्रीचतत्रनास्त्येवेति।नचैवमुद्भूतत्वमपिन्याय्यं।तथासत्याकाशादेरपिस्वरूपयोग्यतयाकदाचि
त्प्रत्यक्षत्वप्रसंगापत्तेः।उद्भूतत्वस्यचमूर्त्तविशेषगुणमात्रवृत्तित्वात्।नचैवमपिपरमाण्वादावतिप्रसंगः।उद्भूतरूपवत्त्वे
पिमहत्वाभावात्।महत्वविशेषणेपितन्निवारणंतुल्यं।अन्यथोद्भूतरूपवत्त्वमप्यतिप्रसक्तंस्यात्।तप्तसितद्रुतेपिसुवर्णस्याप्रत्यक्ष
त्वात्।यद्विधस्वरूपग्रहसामग्रीरूपविशेषग्रहसामग्र्यभावात्तत्रतथात्वेतदातुल्यमिति।तथेति।अत्रापीदंचिंत्यं।अनुमानेविशे
92 षदर्शनमात्रस्यप्रतिबंधकत्वात्शीतस्पर्शेनवायवीयत्वानुमानासंभवात्।नचानुमानपदंज्ञानपरंतथाचचैतदत्तादितिवाच्यं।वा
युलिंगत्वरोपादित्यनेनविरोधात्।~~वह्निपीतःशंखइतिभ्रमकालेमानसो~~एवंचमानसारोपादित्यत्रयुक्तंमानसेपिविशेषदर्शनमा
त्रस्यप्रतिबंधकत्वात्।नहिपीतःशंखइतिभ्रमकालेमानसोपितथाप्रत्ययः।किंतुप्रत्यक्षात्मपएवेति।नहिदसुत्तंनहिःपीतःशंख

म॰ ८२

इति चाद्दिशेषदर्शनेपि शीतो वायुरिति प्रत्यय उपपद्यत इति। तद्व्यंजकेति। पृथिवीमात्रगुणव्यंजकस्य गंधव्यंजकत्वनियमादिति भाव
।नतु पृथिवीगुणमात्रव्यंजकत्वं तत्र तत्रेनचे हेतुः उद्भूतस्पर्शादिव्यंजकत्वादन्यथा घटादिरूपव्यंजकतया चक्षुषोपि तथात्वापत्तेरित्यरुचे
ह किंचेति। प्राङ्नाशवक्ष्यमाणतथात्वे तादृशस्पर्शवत्तया वायोरपि पार्थिवत्वं तथा पार्थिवेन्द्रियस्य गंधव्यंजकत्वापत्तिरित्यर्थः। एतच्चात्यागे इ
यस्य पार्थिवत्वे गंधव्यंजकतापत्तेरुक्तत्वादित्यपि स्फुटं। अन्येति। एतच्चन्यएकदेशिमते उद्भूतस्पर्शं इति मतेवोध्यं। ननु किंचेत्यत्र कोपत्वे व्याधि
करणमेव दोषः। नच धूमापूरितेनेत्यनेकोतिको इत्यादिवनेत्तत्र घटते तत्र तर्कोतिरिक्ताद्योदेति। नइत्यादिन धूमनमाहयदीति। तदिदं वह्न्या
ति। अत्र शंकत इति। ननु धूमव्याप्तिजत्वं इत्यस्य धूमत्वेनानामिति तेनानैकांतिकमित्यत आह धूमस्येपीति। अत एव धूमत्वमत्रं धूमेत्तत्याप
तद्भिन्नधूमव्यक्तिविशेषे व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेत्यर्थः। नचेति। धूमारम्भत्वमसिद्धमित्यर्थः। अन्वयेति। यद्यप्यवयवानां हि सत्वेपि दृश्ये
नद्व्यारम्भत्वं किंतु तदारंभकारम्भत्वं तथा पश्चात्तेषु युक्तं च तथा। धूमस्यांत्यावयवित्वेन तदनारंभकत्वात्। आरंभकत्वे वा तद्द्वि राम॰
तीयतापत्तिः। तथापि धूमारंभकारम्भद्रव्यत्वमेव तथात्वेन विवक्षितमत एव द्व्यणुकारंभकारम्भत्वेपि यथा न दोषस्तथा धूम ८२

रंतकारस्यतेपितस्यधूमत्वंमास्तिप्रयोजकत्वमाशंक्यतत्रधूमत्वमवच्छिन्नयेतद्व्यंजकमाहधूमव्यंजकस्येति।यद्यप्येवमपितस्येवधू
मस्यपदार्थत्वंधूमइत्यादिवर्त्तितिपायुक्तेनविरोधोव्यक्तिभेदात्तथापितज्जातीयस्यैवेतितथाप्येवंदोषः।अतएवतज्जातीयमत्वंधूममाद
याव्यभिचारेपितद्भिन्नंनष्टधूमव्यक्तिविशेषंविरलमादायव्यभिचारमाशंक्यजातिगर्भतत्कर्तिरमाहवायुत्वामिति।मनस्त्वेव्यभिचारादाह
गुरुत्वेति।गुरुत्वासमवायिकारणिकेत्यर्थः।विरलधूमत्वेव्यभिचारादाहजातिपदं।इस्तदेपाद्दिजन्यावनतिमादायेष्टापत्तिवारणायवि
शेषेति।गुरुत्वासमवायिकारणिकेत्यर्थः।नचालंधूमव्यावृत्तविरलधूमइति।मात्रेनिष्ठजातेर्व्यभिचारः।तत्रमानाभावात्स्वभावेनातत्स
ध्यमस्याप्येति।केषांचिन्मतमाहअलंधूमइति।नचैवमपिवाध्यत्वेव्यभिचारः।उष्णस्पर्शसामानाधिकरण्येनापिजातेर्विशेषणादाहद्रव्य
त्वेति।सतापेव्यभिचारादाहद्रव्यत्वव्याप्येति।अथोष्णाशीतस्पर्शवद्वीपाद्यौव्यभिचारादाहजातीति।विभागजन्यद्वेति।वंशादलादि
विभागजेत्यर्थः।ननुवायुसंयोगस्यत्वाधूमाजनिमित्तत्वान्नवसाध्यमस्येवेतिकथंव्यभिचारः।इत्यथावाद्धजग्यद्वेपिसाध्याभावेस्तत्तान्
मात्रपक्षत्वेतत्रवाधापत्तेरितिमूलप्रयोगेपरित्यिष्यन्नाहयद्वेति।नचपर्णकाष्ठसंयोगनाद्दष्टवदात्मसंयोगेनचसिद्धसाधनं।समी

९३

कि॰भ॰ ९३ वन्मात्रवृत्तित्वेनापि संयोगस्य विशेषणीयत्वात् । संयोग्यसाधारणनिमित्तकारणकत्वस्य चासाध्यत्वात् । इष्टं जलाभावे तत्र तत्कारणेति रूप
वद्विशेषणं । अन्यथा भेरीदंडसंयोगस्य रूपवन्मात्रवृत्तितया तज्जन्यसंप्रतिपन्नम् इदं साध्यवैकल्यापत्तेः । पूर्णिमामंडलसंयोग एव तत्पक्ष
चित्रयेथांतरवारणाय रूपवन्मात्रवृत्तीति केचित्तु पर्णाद्रव्यमात्रस्य पक्षतया घटपर्णोकरसंयोगेन अर्थांतरं । ओसिद्धसाध्यत्वमतस्तद्विशेष
णमित्याहुः ॥ पर्णवृत्तित्वेन रूपवद्वृत्तित्वं बाधितमिति मात्रपदं । तथा च पक्षधर्मतावलात् पर्णवायुसंयोगजन्यत्वसिद्धतीति भावः । हे
तोच वृक्षादेः विभागजशब्दे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारवारणाय पदद्वयं बोध्यमिति । अदृष्टवदिति । यद्यदृष्टसाधारणविशेषणादैवेन हेष
निरासो सिद्धो तेष योगानुसरणाद् अयनगोरवं तथापि वायुसंयोगस्यैव पतनप्रतिबंधकत्वात् तत्र तत्संयोगहेतुकत्वं बाधकत्वं वा धि
मिति तदनुसरणमिति ध्येयं । मेघादीति । आलोकमंडलवृत्तित्वेनार्थांतरवारणाय सत्यंतं । मेघादेरुपवत्तया तत्संयोगस्य रूपवद्वृत्ति
व्यतिरिक्तत्वं बाधितमिति तन्नापि मात्रपदं । अदृष्टवदात्ममेघवृत्तित्वेनार्थांतरमत उक्तं द्वितीयमात्रपदं । एतत्संयोगकारणत्वमपि राम॰
रूपवद्विशेषणं तेन घटस्थजलपतनप्रतिबंधकसंयोगादेर्न व्यतिकरः । केचित्तु रूपवत्पदस्य पूर्वं मेघादिष्टत्तोतिबोध्यमत एव का चित् ९३

थापाठोपीतिनोक्तदोषइत्याहुः॥ हेतौवशरीरादिवृत्तिपतनादृष्टवदात्मसंयोगेव्यभिचारादाहअदृष्टेत्यंतो। घटाकाशसंयोगादौ
व्यभिचारादाहपतनप्रतिबंधकेति। इषुप्रथपतनादृष्टादेर्व्यभिचारादाहसंयोगेति। नचैवमपिविधारकप्रयत्नवदात्मसंयोगे
दृष्टवदात्मसंयोगेचव्यभिचारः॥ तदन्यत्वेनापिविशेषणादप्रतिघ्यतेति। तत्प्रतिघातकंजनत्यर्थः। तेनाद्यप्रतिघातजनककर्मा
धिकरणेप्रतिघात्येनाव्याप्तिः। प्रतिहंतर्यतिव्याप्तिवारणायकर्मानधिकरणेवा तथात्वमिति। नचैवमुभयकर्मजप्रतिघाताश्र
येव्याप्तिः। तस्यापिप्रतिघातकजनकयत्किंचित्कर्मानधिकरणत्वात्। तथात्वेयत्प्रतिघातजनकयत्कर्मानधिकरणांसप्रतिघाताश्र
यःसतत्कर्मापेक्षयाप्रतिघात्यइत्येवतात्पर्यं। तादृशेति। प्रतिघातजनकेयत्कर्मअधिकरणंत्यर्थः॥ एतच्चप्रतिघात्येतिव्याप्तिपरि
हारायजनकत्वंचस्वरूपयोग्यत्वमेवंचप्रतिबंधकाक्रांतशिलाप्रतिघातादुत्पादितादृशकर्माधिकरणेतिव्याप्तिवारणाय। प्रतिघा
ताश्रयपदंसदितिशिष्याख्यानपरं स्पर्शवन्मात्रवृत्तिरिति। एतच्चघटाकाशसंयोगादावतिव्याप्तिवारणायप्रकृतानुसारघटपटसं
योगेतिव्याप्तिवारणायतुप्रतीकंतत्रद्रव्यपदंस्पर्शपदंचस्पष्टार्थं। नचैवमपिनिविडसंयोगेतिव्याप्तिः। वेगजन्यसंयोगस्य

कि·भ·
९४

र्शवन्मात्रवृत्तिसमर्थेतितात्पर्यार्थः॥ नचैवमपिनोदनातिव्याप्तिः॥ उक्तरूपवत्तस्यापितत्वेनेष्टत्वादित्येके। तज्जातीयस्पर्शवन्मात्रवृ
त्तिरितिविवक्षितंनोदनाजातीयंचनतथेत्यन्ये। अनूद्येति। असाधारणपदानंतर्भावेहेत्वभावादिसिद्धिरितितत्रभेदेवन्हेर्व्यभि
चारइत्यतउक्तमाद्यंसत्यंतं। असिद्धिवारणायप्रतिघातातिरिक्तेतिप्रयोजकविशेषणं। ऊर्ध्वगामिशरीरादौव्यभिचारवारणा
यद्वितीयंसत्यंतं। स्तिमितवायौव्यभिचारादाहऊर्ध्वगामित्वादिति। ज्ञानजनकेति। वाय्वादावतिव्याप्तेराहसत्यंतं। मनःपदंचवा
गिन्द्रियावयवेव्यभिचारवारणाय। वायवीयशरीरातिव्याप्तिवारणायशरीरपदंचेष्टाश्रयपरं। तन्मनोयोगत्वेनैवज्ञानजनकत्वाद
तोमनद्रव्यत्वेतिव्याप्तिः॥ त्वगिन्द्रियेतिव्याप्तेराहइन्द्रियेति। आत्मातिव्याप्तेराहवायुपदं। एतच्चप्राणमनोयोगजनकत्वमते। अन्यथामनः
पदस्थानेशरीरपदस्यक्षेपेणात्तलक्षणमूर्त्या। अप्रसक्तेति। द्रव्यनिरूपणस्यैवप्रसक्तत्वादितिभावः। परमाणुसंयोगेनेति। स्पर्शव रा·म·
द्वेगवत्परमाण्वंतराभिघातेनेत्यर्थः॥ केचित्तुसर्गादौद्व्यणुकारंभकसंयोगजनकक्रियाजननेनैवादृष्टवदात्मसंयोगस्यान्यथासि ९४
द्धेर्द्व्यणुकारंभकसंयोगनाशकक्रियाजननेप्रमाणंनास्तीत्यर्थइत्याहुः॥ अधिकरणगुणाजन्यत्वानुमानप्रकारोऽपिप्रपंचितः। यद्धेति। द्व

र्व्याप्यवृत्तेस्तदेव विपक्षवाधकमन्यथा तन्नाथप्रयोजकत्वमिति भावः॥ समयेति। समयेऽनुपलक्षणं तदुपाधिदिक्कालतदुपाध्यादिक
मपि वोध्यं एतच्च तादृश्याकाशवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वेनार्थांतरं माभूदिति वाधस्फोरणाय। समवायिपदं द्रव्यसमवायिपरं। जाद्
शशादवृत्तित्वेनार्थांतरवारणाय पक्षे द्रव्यपदं। महाप्रलये नार्थांतरवारणाय कालीनांतं ध्वंसविशेषणं। कार्यद्रव्यप्रागभावपदयोरन्यतरा
जन्यत्वेन साध्यद्वयं वोध्यमतो न व्यर्थविशेषणत्वं। कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं तच्च कपालादावपीति। वृत्तिध्वंसमादायार्थांतरवारणायारंभका
तिरिक्तेति। द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्तेत्यर्थः॥ कार्यमात्रेति। ननु ध्वंसत्वे व्यभिचारः॥ नच कार्यपदं भावकार्यपरं। मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ नच
भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वमर्थस्तथा चानंतत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यं। तथापि स्वरूपनक्रियात्वादौ व्यभिचारात्॥ न तु मात्रप
दं कात्स्न्यपरं नचैवमसिद्धिः विभाजकोपाध्यवच्छिन्नयावत्कार्यवृत्तित्वे तात्पर्यादिति वाच्यं। अशक्यपदस्यासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तेः॥ नच
व्याप्याश्रयस्वकीयविशेषणस्यसमर्थत्वं यथा नीलधूमे न ताविकासकस्येति वाच्यं। व्याप्याश्रयस्येवंविकाशेऽपि व्याप्त्याश्रयविकाशाभावाद्भ
द्यदित्योपाध्यैकत्वाद्। मैवं। तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य साध्यस्य विनष्टितत्वात्॥ नचैवमपि मात्रपदं व्यर्थं अनंतत्वेतज्जातीय

कि॰भ॰ व्योमादिष्वतिव्याप्त्यसत्वादिति वाच्यं। ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि जातीयस्य विशेषणात्। यद्वा विभाजकोपाध्यवच्छिन्नेत्यादिकमेव विवक्षितं। अखं

८५ ण्डाभाववद्वृत्तिरिति प्राथोनम्यर्थविशेषणत्वं अत एव प्रमेयत्वादिहेतुकसर्वसिद्धइति विपादितमिंद्रियफलद्वारा मा स्यानावस्थेत्यत्तद्यपकाशो। छे

त्वेति। यद्यपि कर्मत्वएव साध्यव्यापकत्वं तथापि यत्र तादृशध्वंसप्रतियोगित्वतद्रूपन्यायादेर्यादयवीति विशेषणमिति। मूर्त्तत्वादिति। क्रियावत्त्वा

दित्यर्थः। अन्यथा निष्क्रियपवनच्छेदभिचारात्। मूर्त्तत्वादिति ध्वंसवत्त्वादित्यर्थः। एतदन्येति। यद्यपि पक्षेतरत्वनिरासाय गुणावत्पदमयुक्तं स

धव्यापकतया ग्राहकसत्वे वन्हीतरत्वस्योपाधित्वात्। तदसत्वेपवर्त्तितरद्रव्यत्वादिवदस्यापि पक्षेतरत्वरोपाधित्वात्। तथापि हेतोः सयोज

कत्वे तात्पर्यं। स्वसमानेति। स्वपदं तादृशजातिमत्परं। एतद्भागे वव्याख्यानप्रायं। यद्यपि तादृशजातिमत्वेन सुखदुःखयोरनुगमादाद्यदो

षनिरासेप्यग्रिमदोषतादवस्थ्यं। तथापि तज्जन्यसाक्षात्कारइत्यर्थः। यद्यपि वं ज्ञानत्वसामान्यगर्भत्वेपि न दोषनिरासेयस्तथापि साक्षात्का

रत्वं जातिरिति न व्यर्थत्वं। न च योगजधर्मजन्यत्वादद्वृत्तिज्ञानत्वावान्तरजात्या ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि तादृशजातिमत्वेन तत्साक्षात्काररूपे तस्मि राम॰

न्नेवातिव्याप्तिरिति वाच्यं। भेदगर्भसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्। जातिपदस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वाच्च। इच्छेतरेति। ज्ञानादिसा ८५

त्कारातिव्याप्तेराह स्वान्यान्ते। गुणत्वादिकमादायासंभवादाह गुणत्वव्याप्येति। ज्ञानसुखान्यतरत्वमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातीति। द्वेष
साक्षात्कारातिव्याप्तेराह द्वेषान्येति। अदृष्टजन्यत्वपदं हिंसादिसाक्षात्कारातिव्याप्तेराह योग्येति। स्वप्नादिजन्यतया दोषतादवस्थ्यादाह आत्मेति
ननु प्रथमविशेषपदं व्यर्थं। एवं चात्मैकत्वादिसाक्षात्कारातिव्याप्तिवारकं द्वितीयविशेषपदमपीति चेन्न। आद्यस्य विशिष्टाभावसंपादकतया
सार्थक्याभावे द्वितीयस्यापि सार्थकत्वात्। ईश्वरविशेषगुणपदं ज्ञाने त्वापत्तेनान्यतरपरमतेनोक्तदोषइत्याहुः। एतादृशस्य योगिसाक्षात्कारस्य
योगजत्वेनेष्टत्वात्। अतादृशस्य विषयजन्यत्वाभावात् सुखेति। सुखदुःखान्यतरविषयकेत्यर्थः। अन्यथा पूर्वोक्तस्य प्रत्येकमनुव्यवसायविकल्प
स्यतादवस्थ्यापत्तेः। योगजधर्मजन्यः। योगजधर्माद्यजन्यः। अन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तिमादायातिव्याप्त्यापत्तेः। नतु योगजधर्मस्याविश्वविषय
त्वात् सामर्थ्ये वर्तमानमित्यत आह भावेपीति। योग्यविषयकत्वं इति। यथानुव्यवसायाद्यौ लौकिकस्य द्विविधयोग्यो लौकिकः। तस्यैवापि योग्य
योग्यविषयत्वे देन तत्त्वेतिभावः। अत्र योग्यांशेपि योगधर्मस्य जनकत्वे बाधकाभावादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमेवात आह योग्यातिरिक्तवि
षयकसाक्षात्कारत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं गौरवात्। तथा च प्रत्येकमनवच्छिन्नसामर्थ्यतया लौकिकालौकिकोभयप्रत्यासत्तिजन्यत्वम

96

कि॰भ॰ वतत्प्रत्येकदेशित्वेवीजमिति। तेनेति। तन्न तादृशादृष्टविशेषाख्यत्वाभावादितिभावः। अस्मदादिभिरिति। अस्मदादिभिरिति अस्मदादि

९६ साधारणात्किंचिदभिज्ञेनार्थांतरमित्यर्थः। पृथक्श्रुतेरुक्तस्यास्मदादिज्ञानजन्यत्वाभावेन सिद्धसाधनानवकाशाच्च न चादृष्टद्वारार्थांतरम्

त्वंसकृज्जपक्षत्वेपिकल्पत्वात्। यदि च साध्ये तद्द्वारकाविशेषणोपादानात्तथात्वंतदा तत्रापिकल्प्यमिति। कर्मभिरिति। जीवात्मनामदृष्टैरि

त्यादिभिद्धं। सिद्धसाधनमित्यर्थः। एतेनेति। सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानमादायास्मदादिना सिद्धसाधनेनेत्यर्थः। अत एवेति। उक्त

स्योपाधित्वादेवेत्यर्थः। पाकजत्वेति। पाकजजातीयानधिकरणेत्यर्थः। तेनावयवादिनिपाकानभ्युपगमात्पृथिवीत्वे व्यभिचारः। नादृव

स्तुत्नेति ध्येयं। मनस्त्वे व्यभिचारादाह विशेषेति। द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यदयोरन्यतरांतर्भावे च द्रव्यत्वाद्यो व्यभिचारः स्यादित्युभययोपादानं। दाद्ध

श्रयवादे व्यभिचारादाह द्रव्यातीति। अदृष्टद्वारकेति। एतच्चानुमानप्रकाशोक्तविपर्शितं विस्तरभयान्नेहोपेक्षितं। समवेतत्पर्यन्तमप्याधिकमनतिप्र

वेरूपमन्यथा ध्वंससाधारणपक्षत्वे सत्वे बाधात्। न च साध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरमेवेति वाच्यं। हेतौ सर्वविशेषणवैयर्थ्यापत्ते ग्र॰

रिति। पूर्वोक्तार्थांतरवारणायाह ज्ञानागतेति। यद्यप्युपादानप्रत्यक्षस्य तद्धेतुसंत्वात्यन्तं नृज्ञानाद्युपादानगोचरेणास्मदादिभ्यन्त ९६

९१

इति निमाद्यायनार्थांतरं तथापि भ्रमाविशेषणात्तयास्योपादानमावश्यकमिति भावः। पचयोस्तद्विशेषणांपरं ज्ञात्यसिद्धं तथापि भ्रमसाध्यांग
कतयातदुपादानमिति ध्येयं। वस्तुतस्तु दासीनज्ञानादिसिद्धिसाधनत्वारणाय स्वजनकीभूतत्वेनापि भ्रमादिकं विशेषणीयं। सा
मान्यादिघटत्पासन्निजन्यवृज्ञानजनकमतिप्रसंगादिति वाधादेवतेन नार्थांतरमिति तद्विशेषणमनुपादेयमेव। न दिदमुक्तांग
गेशाचरणे ४ डुष्मत्वेन ज्ञानलक्षणया वाक्यालंगोचरप्रत्यक्षोपिघटादावकार्यकत्वान्हित्यादोकर्तृत्वनिर्वाहकं सिध्यन्नहि लक्षणमेव
सिध्यतीति। साक्षात्कारादिपदं लिंगादिकरणकज्ञानान्यज्ञानपरं। नातींद्रियजन्यज्ञानत्वपरं प्रत्यक्षत्वजातिपरं वा। अप्रेवाधादयं
न्यतरासिद्धेरिति ध्येयं। प्रमात्वपर्यंततदुपासिद्धेः। उक्तभ्रमादिविषयोपादानसमवेतत्वमात्रं साध्यं। अर्थलङ्घ्ययोरविवक्षितत्वा
दिति हितोव्वसत्यं तद्भोमाद्यावपरं च ध्वंसे व्यभिचारवारणाय। यद्यपि सत्ताजातिः परं ज्ञात्यसिद्धा तथापि भ्रमसाध्यांगकतया न दोष
। समवेतत्वपरं तदित्यप्याहुः। किंचिदिति। एतच्च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न तु तेन रूपेण साध्यताया यथा श्रुते दोषाभावात्। अतएवोपादान
प्रत्यक्षं विना सत्यामपि चिकीर्षायां प्रयत्नानुत्पादेन तस्य समाहात्स्वयत्नजनकत्वमिति वाच्यं। तथा च चिकीर्षानंतरभावि ज्ञानस

म॰भ॰ ८७

नन्वेवपरीत्यं न च साक्षाज्जनकत्वेपि चिकीर्षानंतरभावित्वे मानाभावः। चिकीर्षाया इष्टसाधनत्वमित्यादिजन्यतया तत्समानकालप्रत्य
क्षस्यानुत्पत्त्या तत्पूर्वकालीनस्य प्रयत्नपूर्वकालासत्वेनार्थात्तस्य तत्कालाभावात् अस्तु वा चिकीर्षानंतर्यानिर्णयः। तथापि यत्र दैवात्तथाभावस्तत्र
व्यभिचारस्य वज्रलेपायितत्वादित्यपास्तं। यत्तु यदि चिकीर्षानंतरमप्युपादानप्रत्यक्षं स्यात्तर्हि तदा चिकीर्षैव हेतुर्न स्यात्। उपादानप्रत्य
क्षस्य विशिष्टज्ञानजन्यत्वेन निर्विकल्पकादिपूर्वकतया स्वोत्तरक्षणभाविना तेनोपादानप्रत्यक्षसमकालं चिकीर्षाविनाशात्। तस्माच्चिकीर्षा
हेतुज्ञानांतरमुपादानप्रत्यक्षं ततश्चिकीर्षेति नोक्तव्यभिचार इति तच्चिंत्यं। चिकीर्षाहेतुज्ञाने उपादानप्रत्यक्षविषयविशेषणस्यापि विष
यत्वसंभवेन तज्जनितचिकीर्षानंतरं विनश्यदवस्थेन तेनोपादानविशिष्टप्रत्यक्षसंभवेन निर्विकल्पकानपेक्षणात्। अन्यथा तवाप्युपादान
प्रत्यक्षहेतुनिर्विकल्पकेन तद्धेतुज्ञाननाशे चिकीर्षैव नोत्पद्येतेति दिक्। न चेति। पूर्वोक्तोपादानखंडनमपीत्यर्थः। तथा चोपादानगोचर
व ज्ञानादिजन्यत्वेपि साध्ये दोषाभावः। अत एव तत्साध्याभिप्रायेणैवाहृतनेति। ननु यत्नस्यापि मनोव्याप्तिग्रह इत्यत्र रुचेराह यद्वेति। उपादान राम॰ ८७
गोचरप्रत्यक्षत्वेन जनकत्वमानाभावाद्वितीयं। तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वमित्यन्योपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यैर्बाधाद्भिमतावि

शेषसिद्धिरित्यर्थः। तत्साध्याभिप्रायेणैवाह। नचेति। पूर्वोक्तसाध्याभिप्रायेणेत्यन्ये। नित्यत्वविभुत्वाभ्यामिति द्वेधा कालिकव्य
तिरेकाभावप्रदर्शनाय। यद्यप्यनयोरन्वयस्तथाप्यन्वयविशिष्टव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। ज्ञानेति। ज्ञानवृत्तित्वस्येत्यर्थः। तेन ज्ञान
छेदस्य हेतोर्न साध्याव्यापकत्वं। यन्निष्ठ इति। यास्वेदादावव्यधिकरणाया दीयगुणजन्यः सतत्संयोगजन्य इत्यर्थः। अन्त्यकपालरूपजन्य
पटरूपे व्यभिचारा दाहस्ये दृष्टिगुणत्वजन्यपतनक्रियायां व्यभिचारो दाहस्त्वव्यधिकरणेति। आम्रादिपतने स्वाश्रयावयवव्याम्रादिकृतज
वाद्यभिचार इत्यत आह गुणेति। नचैवं क्रियायामात्मकारणत्वसिद्धावपि पृथ्व्यादौ तत्सिद्धिस्तथाच साध्यवैकल्यं तदवस्थमेवेति वा
च्यं। मूर्तत्वे सतीन्द्रियग्राह्यकार्यं यदीयगुणानिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणगुणजन्यमिति व्याप्त्यंतरेण तत्सिद्धेरित्याद्यनुमानप्रकारो
विपंचितं। तथापीति। अवयवपदसंपातायातेः साध्याविशेषणमयादाहकार्यत्वे जातीति। अयमेवेति। तत्संयोगरूपस्य हेतुमिति निरूपो
वेत्यर्थः। असिद्धेरिति। मदुक्तमिति पूर्वमिति शेषः। तथा च दोषत्वेन तस्य न तत्र हेतुत्वमिति भावः। किंचेति। यादृशविनाशप्रयोजक
त्वं तादृशस्येति भावः। नीलत्वेत्यादि। नीलत्वसमानाधिकरणधूमत्वमित्यर्थः। एतस्य वान्हिविरुद्धतया न वह्निव्याप्यत्वमि।

98

मु०
९७

तिभावः॥ वा घमेवस्पष्टयति। व्याप्येति। अन्यथा सिद्धेति। लाघवाद्विशेष्यविषयत्वेनैव हेतुत्वे विशेषणाविषयत्वमन्यथासिद्धमित्य

र्थः॥ अथेति। पन्न इति शेषः। अत एव वक्ष्यति। नत्वीति। अन्यथा च तेद्व्यतिरेकेपि व्योमादौ वजन्यत्वेन व्याप्तिज्ञानसंभवाद्संगतेः॥ नत्व

नीलमिति। रूपमिति शेषः। अथेति। अकर्तृकत्वव्याप्यस्याभावस्यान्योन्याभावस्य जन्यत्वप्रतियोगिकत्वमात्रेण जन्यत्वाभावप्रतियोगि

कत्वमात्रेण न तु शरीरजन्यप्रतियोगिकत्वेन तुं नेतदाश्रयप्रतियोगिकत्वेनेत्यर्थः॥ अन्यथा जन्यत्वशरीरजन्यत्वाभावयोरखंडयोर्व्य

र्थविशेषणत्वाभावादिति ध्येयं। व्युक्तिलाघवं समाश्रित्य समाधत्ते। नेति। ननु जन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकयावदन्योन्याभाववत्त्वस्य

लिंगत्वेन [illegible] विशेषणत्वमित्यरुचेराह। गौरवाद्वेति। व्यक्तिगौरवादित्यर्थः॥ व्याप्यतावच्छेदकगौरवं दोषो न व्याप्यगौरवं। अन्यथा

नीलधूमस्यैव हेतुत्वे धूम एव न हेतुः स्यादित्याशयेन सिद्धांत्याह। यद्यप्येवमिति। एतदनंतरं तथापीत्यध्याहार्यं। अत एव क्वचित्तथै

व पाठः॥ तद्वेति। शीघ्रोपस्थितिकत्वमित्यर्थः॥ यदि वान्योन्याभावोप्यखंड एव हेतुरस्तु दानव्यर्थविशेषणता। किंच जन्यत्वोपाधिरेवेत्य रम०

ध्यवधेयं। यत्रेति। अन्वयेविशिष्टस्य प्रयोजकतया यद्व्यापकत्वं तदभावे साध्ये तद्विशिष्टाभावो हेतुरित्यर्थः॥ आर्द्रेंधनेति। आर्द्रेंधनावि ९७

शिष्टवन्हिविरहादित्यर्थः॥ तत्रेति। वन्हिमद्भावेप्यार्द्रेंधनविरहे धूमाभावनियमादित्यर्थः॥ अत एवेति। विशिष्टव्यापकताग्राहकस्य का
र्यकारणभावादेः सत्वादेवेत्यर्थः॥ यत्र चात्रग्राहकं तत्र न तथेत्याह नवेति। किंत्विति। तद्ग्राहकसत्वे विशिष्टव्यापकतेत्यर्थः॥ नीलेति। यथा कद्रू
रिकादहनादेर्नीलधूमत्वेन व्याप्यता न तु सर्वत्रेत्यर्थः॥ ननु धूमे आर्द्रेंधनविशिष्टवान् इव सकर्तृकत्वे शरीरविशिष्टजन्यत्वं व्यापकं। त
था च तदभावे साध्ये तद्विशिष्टाभावा प्रकृतेपि हेतुरस्त्वित्यत आह नचैवमिति। जन्यत्वभावे विशेष्याभूतजन्यत्वसद्भावेपीत्यर्थः॥ विशेषणे
ति। शरीरमात्रेत्यर्थः॥ साध्येति। अकर्तृकत्वसंबंधानिश्चयादित्यर्थः। संबंधाभावग्राहिति ष्टकत्नेह्रीत्यारोपेद्रोजन्यत्वसद्भावे शरीरमात्रव्यति
रेकादेवाकर्तृकत्वसंबंधइत्यसिद्धिरिति परोक्ष्यादित्यत उक्तं संबंधानिश्चयादिति। तथा च जन्यत्वमात्रमेव सकर्तृकत्वव्यापकमत
स्तदभावमात्रमकर्तृकत्वव्याप्यं न तु शरीरविशिष्टजन्यत्वाभाव इति भावः॥ अत एवेति। विशिष्टाभावव्याप्यताग्राहकमानाभावादेवेत्य
र्थः। नहीत्यापातत इति॥ वस्तुतस्तु नित्यादिना तस्य संबंधनिश्चयेपि न तद्धेतुः॥ धूमालोकान्यतरत्वं च ह्यर्थविशेषणावाच्य अन्यथा का
शात्मा ह्यन्यतरत्वादिकं तत्र हेतुः स्यादिति ध्येयं। गृहीतो निश्चितः॥ किंत्विति। तद्घटितहेतोस्सद्धेतुत्वेनाश्यहत्तस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः॥

कि॰ अ॰ ९९

तस्येति। अजन्यस्यापि सकर्तृकत्वप्रसंगे व्याघातादित्यर्थः। अस्त्विति। तदप्यप्रयोजकं तु समव्याप्तत्वेनेत्यर्थः। समव्याप्तिरपि लाघवादजन्य
त्वएवेत्याह। व्यापकतायामपीति। सकर्तृकत्वव्याप्यमिति। तत्समव्याप्तमित्यर्थः। तथा च तदभाव एव अकर्तृकत्वसमव्याप्तो न तु जन्य
त्वाभाव इत्यर्थः। उपाधित्वादित्युपलक्षणं अप्रयोजकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। अधिकेति। साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वेनेत्यर्थः। तथा
च यत्र न तथात्वं तत्र सत्प्रतिपक्षः स्यादेवेति भावः। तथेति। ज्ञानादिमत्त्वेनैव कार्यमात्रजनकतया विशिष्टव्यापकत्वादिति भावः। अ
र्थसमाजग्रस्तत्वे हि भावाविशिष्टोद्देश्यसिद्धिस्तथापि नोक्तदोष इत्याह किं चेति। आकस्मिकत्वेति। कारणविशेषस्य तदप्रयोजकत्वे इति शेषः।
अपेक्षेति। न च शरीरजन्यतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधिरस्तु। तथा च नोक्तदोष इति वाच्यं। शरीरजन्यत्वस्यैव तथात्वापत्तेरिति भावः। अदृ
ष्टद्वाद्य इति। तथा च तादृशादृष्टस्य घटत्वादिकं शरीरजन्योऽप्यमित्युच्यते। तत्प्रयोज्यजातिविशेषशालित्वादित्यर्थः। पर्यवस्य
तीति भावः। न स्वरूपतो न सुखतः। ननु तथैव किं नेत्यत आह तेषामिति। सतिसंभवे तु गतस्यैव तथात्वादित्याशयः। अत एव तत्
दसंभवं दर्शयति। कारणैक्यादिति। यत्नान्तरस्याभावादिति भावः। न तु कारणान्तरस्य यत्नादेरतिक्रमादित्यन्यथा व्याचष्टे। विवादस्य राम॰ ९९

हमिति। साक्षात्प्रयत्नेति। यद्यपि चेष्टा अयजन्यत्वेनोक्तस्तथाप्यनुमानप्रकाशोऽदृष्टत्वं व्यतिरेकिमात्रोच्छेदापत्तेराह सामान्येति। कि
चिति। अदृष्टव्यतिरिक्तद्रव्यवादिप्रकारकप्रतीत्यर्थं व्यतिरेक्यादरस्यावश्यकइतिभावः। सर्गादिकाले। नत्वमेवेति। प्रकृतानु
मितिविषयतया सुपगम्यतइति शेषः। अन्यादृशीचसामानंतरादेवाभिधूता। तिभावः। नदेवाहकिंचेति। पत्रत्वेति। एतच्चेतत्प्रका
रकप्रतीतिमनभ्युपेत्य प्रकारांतरेणोपस्थितस्यानुमितिप्रकारकत्वमभ्युपेत्यैवेति बोध्यं। एतदस्वरसादेवाह वस्तुतस्त्विति। शक्य
त्वइति। एतच्च द्रव्यपदादौ शक्यद्रव्याकृतौ शक्या अपत्वेवातिव्याप्तिवारणाय। यत्राकृतिर्व्यंग्या जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र घटादिपदे
तदाकृतेः शक्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्यत उक्तं शक्यप्रवृत्तित्वइति। द्रव्यपदशक्ये द्रव्य एवातिव्याप्तेराह शक्यानधिकरणत्वइति।
एतच्च शक्यद्रव्यत्वाधिकरणमेवेति तान्निरासः। एवं च केवलान्वयिरूपेवस्तुपदादिप्रवृत्तिनिमित्तेव्याप्तिस्तस्य स्वाधिकरणत्वा
दत उक्तं भिन्नेति। स्वाभिन्नेत्यर्थः। अविजत्येवपाठः। नत्वकेवलान्वय्यंतराधिकरणतया तथापि तत्राव्याप्तिः। नच स्वपदेन के
वलान्वयिधर्म एव विवक्षितइति वाच्यं। प्रमेयत्वत्वकेवलान्वयिधर्मत्वादिप्रकाश्याधिकरणतयादोषतादवस्थ्यादिति चेन्न। स्व

कि॰ म॰ भिन्नेत्यादि॥ गाशकोतत्पदजन्यज्ञाने स्वभिन्नाविशेष्यत्वस्याविवक्षितत्वात्॥ न च प्रमेयपदादिभ्यः प्रमेयत्वमभिधेयत्वादिविशेष्य
१०० तयोपस्थितं भवति यथा घटपदाद्घटत्वविशिष्टतया घटस्तत्र प्रमेयत्वस्य प्रकारतया तद्विशेषणतयैवोपस्थितेः॥ नैवं स्वाभि
न्नेतिव्यर्थं प्रमेयमात्रस्यैव तत्पदजन्यज्ञाने विशेष्यतया स्वस्यापि स्वविशेष्यतयोपस्थितेः॥ अव्याप्तितादवस्थ्यात्॥ न चैवमपि स्व
भिन्नवैशिष्ट्यविशेष्यतया दोषतादवस्थ्यं तस्यापि विशेषणतया तद्विशेष्यतया तस्याप्युपस्थितेः॥ न चैवमपि वैशिष्ट्ये तिव्याप्ति
रिति चेन्न। शक्यवृत्तित्वेन शक्यवैशिष्ट्यनिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ न च वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यमपि शक्यं तथा च नोक्तदोषः॥ नैवम
घपदं व्यर्थं घटाश्रयत्वादिवैशिष्ट्यस्याशक्यतया च तन्न तद्व्याप्तेरिति वाच्यं। शक्यत्वस्य शक्तिजन्योपस्थितिविषयत्वपरत्वात्॥ तस्य व
शब्दाश्रयवैशिष्ट्येपि सत्त्वात्॥ न चैवमपि मूर्त्तपदादिघट्वृत्तिनिमित्तस्यावच्छिन्नपरिमाणस्यैकदेशेऽवच्छिन्नत्वादावतिव्याप्तिः॥ शक्यवै
शिष्ट्यस्य शक्तिविशेष्यवृत्तित्वेनापि विशेषणात्॥ साक्षात्त्वमपि वैशिष्ट्यविशेषणम् अतो न घटाश्राद्ये तावतिव्याप्तितादवस्थ्यं न चाव राम॰
च्छिन्नत्वादिविशेष्यतया परिमाणस्य तत्रोपस्थितेस्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। आश्रयस्याविशेषणीभूतपदार्थस्वभिन्नविशेष्यं तत्ताभाव १००

स्वविवक्षितत्वात् परिमाणस्य चात्र पदविशेषणत्वात् । यद्वा यावतिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभिप्रेतं तत इत्थं विशेष्यत्वं विवक्षितं तच्च
तत्राप्यस्ति । अवच्छिन्नत्वस्यापि तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतत्वात् । अत एव समवेतपदप्रवृत्तिनिमित्तसमवायांशे व्याप्तिरपास्ता । यत्तु स्वापि
न शक्य । समवायत्वादिविशिष्टतया तत्र व्याप्तिवारणाय शक्यत्वेनापि स्वाभिन्नं विशेषणीयं । समवायत्वं च न शक्यं आकाशत्वस्ये
वाशक्यस्यापि तस्योपस्थितिसंभवादिति तच्चिंत्यं । भूतपदवदुक्तरीत्या व्याप्तिनिरासंभवे तद्विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा सत्याकाश
पदे आकाशातिप्रसंगाच्च । न च शक्यत्वनिवेशे सत्यपि विशेषणं उक्तनैवोपपन्नं व्यर्थविशेषणत्वात् । यत्रोक्तं समवायत्वमा
काशत्वं च न शक्यमिति तच्चिंत्यं । समवायपदे तथात्वेपि समवेतपदे तथात्वाभावात् । समवेतानामनन्तानामननुगतत्वेनानुगत
तया समवायत्वविशिष्टस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन शक्यत्वात् । यदि च समवेतीतिनैवाक्यं तं पदं तदा सर्वे समंजसमेवेति संक्षेपः ॥ आकृति
रेति । घनघटत्वातिरिक्तपदर्थः । घटापि शक्यसंयोगानामननुगतत्वेनावयवसंयोगत्वेन कपालसंयोगत्वादिना वा तत्र शक्तिग्रहाद्व
पनस्यापि शक्यत्वमुचितं अन्यतरकर्मजत्वादिना संकरेण जातिविशेषस्य तथात्वासंभवात्तथापि न शक्यत्वमिति इत्येतत्स न शक्ति

कि॰भ॰ विशेष्यवृत्तिशक्त्युपस्थाप्यसादृश्यविशिष्टनिरूपितेत्यर्थः। अवयवसंयोगात्मिकायास्तस्याः शक्तिविशेष्यसादृश्यविशिष्टाभावात्
१०१ तथा च तस्य शक्यत्वेऽपि दोषः। बुद्धिस्थत्वादिवदनुगमकत्वेऽपि तत्र न शक्तिरित्यर्थाङ्कः। शक्यावच्छेदकेति। यद्यप्यवच्छेदकत्वमन
तिरिक्तवृत्तित्वादिकमतिप्रसक्तं तथापि स्वरूपसंबंधविशेषस्तथा। स च नान्यत्रेत्याशयः। वस्तुतस्तु शक्तिजन्योपस्थितिप्रकारकत्व
मित्यर्थः। न चाखण्डोपाधावतिव्याप्तिः। शक्तिविशेष्यवृत्तिशक्तिसादृश्यविशिष्टनिरूपकत्वेऽसतीत्यपि विशेषणात्। नञर्थसिद्धिरिति। ना
जातिपदवाच्येत्यर्थः। अन्यथाऽसमवेतत्वेनाखण्डानेकासमवेतत्वे सिद्धसाधनात्। नित्यत्वाभावे क्वचिद्बाधकान्वाचित्सिद्धसाधना
दित्यर्थः। एकेति। नानावृत्तित्वाभावादित्यर्थः। अशक्यत्वादिति। प्रवृत्तिनिमित्तस्याखण्डत्वगर्भत्वादिति भावः। पौनरुक्त्यमिति।
यद्यपि तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि नियमतः आकाशपदादुपस्थित्या पौनरुक्त्यं समानं तथापि तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वे नियतोपस्थित्यभावे
न सहप्रयोगस्तुल्यः शब्दव्यापार इत्यादिनैवोपस्थितिर्मन्तव्या। प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽनियतोपस्थितिकत्वान्नैवमिति भावः। यथेति। शब्दा राम॰
श्रुपेत्योक्तं वस्तुतस्तु तत्त्वतोऽप्रवृत्तिनिमित्तवाचकत्वं। वाक्यान्तरवत्तिद्दिं [illegible] दिवत्तन्तोऽर्थाभिधानात्। किं च यत्पदजन्यत्वोपस्थितौ यः १०१

अकारः स एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययेनोच्यते तथा च घटस्यापि शक्यत्वाश्रयत्वादोषस्तथा वा तद्वाच्यत्वमविरुद्धमिति बोध्यं। अयेति। यद्यप्ये
वेन घटत्वसंगनियतोपस्थितिकत्वेन घटत्वाश्रयत्वस्योपदर्शनयोर्भिधानाइ। तथापि यद्धर्मोपस्थितिः शक्तेः सहैव योजिका तद्रूपकमभ्युपेतं
छत इत्यत आह तात्पर्यं घटपदादिति। पदाद्धि यतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वनियमाइ। कथमन्यथा योगरूढिरिति भावः। सहेति। तथा च निय
तोपस्थितिकं घटत्वाश्रयत्वं शक्यं चेति भावः। अभ्युपेत्याहेत्यपीति। वस्तुतो लाघवमेव विनिगमकं वक्ष्यति। आत्मपदेति। तदभ्युपगमवादेन
वा वस्तुतो लाघवादात्मत्वमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तं। अत एवास्वरसादाह किंचेति। नचैवं भूजविरोधः सप्रवृत्तिनिमित्तत्वेतस्योपचारिकत्वाभा
वात्। इत्यत आह तस्मादिति। नचैवं पारिभाषिकत्वविरोधः। एकव्यक्तिमात्रवाचकतयोक्तत्वादात्। भाष्यानुसारिमतेन तस्मात् आह केचिदि
102 ति। अत्रेदमनभिमतिबीजं। पदान्निर्विकल्पकमसंभावितत्वज्ञनकानुभवस्य सविकल्पकतयात्तत्र समानप्रकारकस्मरणात्। किंचोक्त
युक्त्या राघवाश्रयत्वमेव नियतोपस्थितिकं तथा शक्यमिति। मरोरिति। न च विशेष्ययोग्यतामादाये द्रियप्रवृत्तेः कथं चक्षुषा यमारोपइ
ति वाच्यं। मनसापि तत्संभवादित्याशयः। तदिर्त्य। संनिहितत्वकाशेपितदापत्ते॥ तथा चेंद्रनीलसंनिहितताकाशेपितदापत्तेः। तथा चेंद्र

कि॰भ॰ १०२

लघुत्वं निहिताकाशे पिण्डापत्तेः। तथा चेन्द्रनीलसन्निहिताकाशेऽनुभूयमानारोपो वाच्यः। स चानुपपन्न एवेति। वस्तुतो नीलविशेषकत्वारोपानंत-
रं मनसा तदारोप इति। यद्वा आलोक एवाकाशनीलयोर्भेदेऽग्रहोऽपि तत्र इति द्रष्टव्यमिति। यद्यप्युपनीतनाकाशगोचरं तादृशं चाक्षुषं प्रत्यक्ष-
स्य भ्रमेव तथाप्युपनीतेनेति धीलौकिकप्रत्यक्षज्ञानविषयस्यैवेदं शब्दाभिलाप्यत्वमित्यभिसंधायेदं तदुक्तं। आलोकाभावेऽपीति। नचालो-
कं विना कथं चाक्षुषधीरिति वाच्यं। अधिकरणीभूतालोकाभावेऽपीत्यर्थात्। तथा च काशमेव तादृश विषय इति भावः। किंचिदिति। यत्र पूर्वं
दृष्टस्यैवेत्यत्र भवस्य यदुपाध्यवच्छिन्नो दृष्टः पश्चादिदानीमपि तदुपाध्यवच्छिन्न एवोपस्थाप्यो कुत्र विषयो नाधारे क्वामित्यर्थः। नन्वारोप-
विषयत्वेऽपि तद्देशप्रत्यक्षत्वेनेत्याह उपाधीति। पृथिवीभाग इति। एवं च यद्यप्युपनीतकाशगोचरत्वेनासुपपत्तिरिति प्रसंगस्योक्तोपाधिनैवानि-
रासात्। इदं च द्रष्टव्यमिति। पश्चात् समयेऽप्यत्यादिवदुपपत्तेस्तथापि समाधियो कार्यदेवमुक्तं। कार्यवद् इति। नचान्योन्याश्रयः सामान्यवद्वे-
सिद्धे तेन कार्यत्वासिद्धिः कार्यत्वासिद्धौ च तेन सामान्यवत्त्वसिद्धिरिति चेन्न। कार्यपदस्यैकमात्रसमवेतपरत्वात् रूपादिव्यभिचारवारणा- रा॰म॰
स्य तावन्मेवासिद्धेः। अत एव शब्दादिहिंसेष्वपि तेनापि न व्यभिचारः। एवं चोपनीतप्रत्यक्षमादायादि शोभे व्यभिचारवारणाय जातिनिपतपदेऽयहए १०२

विशेषणं तेन लौकिकशब्दस्याविषयत्वादित्यर्थ इत्यवधेयं। केचित्तु कार्यपदमनित्यपरं। न चैवं शब्दादिप्रागभावे व्यभिचारस्तदन्यत्वे
न विशेषणाद्वित्याहुः। अग्निसंयोगस्येति। तथा च तद्भूतपरमाणोः संयोगाद्वैवावयविनि कारणगुणजन्येन शब्दोत्पत्तिरिति भावः। यद्य
प्याममघटरूपोपलंभवदनाभिभवद्दशायां शब्दोपलंभापत्तिस्तद्वच्छेद्वत्तथापि शब्दस्याशुविनाशिजन्यपूर्वस्य नष्टत्वादग्रिमस्याप्युत्पा
दान्नैवामित्याशयः। न चैवं पूर्वोक्तव्यंजकत्वविरोध इत्यत आह अयमिति। द्रष्टैवीति। न चाह्लाणिकत्वमुपाधिः। कार्यकारणभाव
लक्षणविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः। पाकजेति। न चेष्टापत्तिः। म
हानलबद्धोत्पन्नकालीनशब्दस्य तत्संयोगजत्वादिति वाच्यं पाकजपदेन पाकासमवायिकारणत्वस्योक्तत्वात्। एतदेवाभिसंधायोक्तं दि
गिति। प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वमपि गुणविशेषणं बोध्यं। तेन नेहेहेन व्यभिचारः। अन्यूनेत्यादिशङ्कायामेव द्रष्टव्यं। न्यायसिद्धिर्न्याय्य
तयासिद्धिरित्यर्थः। एवं न भस्मीतिमूलं स्वमतेनेति बोद्धव्यं। इच्छाचारदोषयथाश्रुते व्यभिचारो दाहशब्दोपदीप्ति। विशेषपदं तादृग्व्यासि
ध्यर्थं। एवं शब्दवैजात्ये माकंत्वयाप्यनुपेयमित्याशयेनाह यत इति। अन्यथेति। मैत्रसंबंध्यवबोधको मया श्रोत्रेण साक्षात्कृत इति तद

109

कि·प्र· र्थः।सचाद्यशब्दग्रहउपपद्यतेऽन्त्यस्यैवेन्द्रसंबंधित्वाभावादितिभावः।अस्मदिति।भिन्नजन्याद्यशब्दग्रहंविनातद्वृत्तिजातेर्विषयत्वा
१०३ भावाद्यस्यैवग्रहइत्यर्थः।व्यक्तिमात्रेति।यद्यपिइत्वादिदोषेणतज्जात्यग्रहेजात्यंतरारोपेणतदुत्पत्तिरितिसुवचंतथापिप्रमात्वसं
भवेभ्रमत्वकल्पनायांमानाभावादितिभावः।ननुवीणाद्यवच्छिन्नस्यापिनभसःश्रोत्रत्वात्साक्षात्संबंधादाद्यस्यग्रहउपपद्यतइत्यतआ
हकथंचेति।तदनुमानादिति।मूर्त्तसंयोगजन्यानुमानादित्यर्थः।अन्यथाशब्दस्यैवतन्त्रासमवायित्वेनापसिद्धान्तापातादिति।निमि
त्तकारणानेकत्ववदसमवायिनानात्वमपिनदोषायविनिगमकाभावादित्यप्याहुः।नतुशब्दाजन्यत्वंशब्दासमवायिकारणकत्वशून्य
त्वमितिनसाध्याव्यापकत्वमित्याशयेनाहठक्केति।तथाचठक्काभिघातेतिवायोरवश्यपकत्वात्तत्समवेतएवशब्दआश्रमिता
शयः।वायुनिरपेक्षस्यशब्दस्यशब्दान्तरोत्पादकत्वेशब्दपरंपराणामविरामप्रसंगादित्यपिबोध्यं।ज्ञानेति।सुखादिग्राहकतयामनसि
व्यभिचारस्तन्निरासइत्यतउक्तंज्ञानासमानाधिकरणेतिगुणविशेषणं।ग्राहकत्वंचसाधारण्येनविवक्षितमितिनदोषइत्यवधेयं।केचित्तुज्ञा राम·
नासमवायिकारणाइतिपाठस्तत्रज्ञानसमवायिकारणान्येत्यर्थः।तथाचज्ञानसमवायिकारणान्यस्यगुणइतिविग्रहःमनसिव्याप्ति १०३

चारवारणमिति। आलोकेनेत्युपलक्षणं इत्यपेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यं वेत्यपि बोध्यं। नच घतिनिषत्तार्थत्वलक्षणाभिप्रायेणातदितिवाच्यं।
नहितद्रूक्षात्तं ग्रोणाभिप्रेतं किंतु घकृतसाध्यव्याप्यहेतुघविष्टतया तत्रच वैयर्थ्यमेवेति। तद्योगेति। इंद्रियस्याभावग्रहणोयोग्यएवत्रा
श्रयायोग्यतया तत्तद्ग्रहइत्यभिप्रायेण विशेषपदमित्याहुः। ज्ञानत्युत्पत्ति॥ ज्ञातरभावात्॥ इंद्रियस्यातथात्वादितिभावः। शह्
वत्त्रापामिति। आत्मदेरितिशेषः। यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाहयद्यं धइति। उपनीतभानमादाय व्यभिचारो माभूदितिनिर्विकल्पक
गर्भतेतिभावः। विशेषेति। तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपसाध्यमभिसंधायेतदुक्तं। वस्तुतो विशेषगुणोयं न दिक्कालमनोगुणाइ
त्यत्रापि साध्येन दोषः। श्रोत्रपदसमभिव्याहारेण हि श्रोत्रजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं लभ्यं तथा चालौकिकं तरजन्यवृत्त्यत्वमादायानैकां
तिकता दवस्था। ज्ञानपदं लौकिकत्वेनावश्यं विशेषणीयमिति श्रोत्रपदं स्वरूपकथनपरमिति ध्येयं। अतएवेति। विशिष्टाभावस्य सा
ध्यत्वेतस्य विशेषणागुणत्वाभावरूपविशेषणाभावेनापि पर्यावसानसंभवात् तन्निरासार्थं तदित्यर्थः। तथा चेति। शब्दोपि विषयत
याशब्दनिर्विकल्पकजनके व्यभिचारवारणाय ज्ञानाविषयेति जनकविशेषणं। शब्दस्य ज्ञानविषयः स्यन्नतथेतिनोक्तदोषः। नचैवमप्या

104

कि॰ त्मसंयोगादौ व्यभिचारः। असाधारणेन जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि श्रोत्रसंनिकर्षे व्यभिचारः। तदन्यत्वेनापि विशेषणादिति पाठ
१०४ । श्रोत्रमिति। अत्र चग्राहकत्वमिन्द्रियत्वेन विवक्षितम्। अतो नात्ममनःसंयोगादौ व्यभिचार इति। व्यतिरेकीति। एतच्चोपलक्षणं गुणत्वादिदृष्टान्तेन
व्ययिनो संभवादित्यवधेयम्। ननु पृथिव्यादिकमन्तर्भाव्यानेकत्वमवच्छेदकम्। आकाशे इत्याकरऽइत्यत आह आश्रयेति। आकाशेतिनिष्ठान्त
द्वित्वविशेषणासुपरंजकम्। ननु यत्किंचित्तादृशजातिशून्यत्वे एकत्वत्वजातिशून्यत्वेनासिद्धसाधनम्। यावत्तादृशजातिशून्यत्वे बाधः।
आकाशैकत्वनिष्ठसंख्यात्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेन्न। गुणत्वपदेन संख्यात्वस्याविवक्षितत्वात्। गुणत्वव्याप्यपरंपराव्याप्यं विवक्षितमित्यन्ये।
। न चाकाशत्वस्यापि पराभिमतत्वात् दृष्टान्ते साध्यासिद्धिरिति वाच्यम्। अत एव गणितविज्ञानवद्बहिरिन्द्रियवादिपदस्य रूपादिपरत्वादित्या
द्य। तथा न विबहिःप्रवृत्तेः। स्वात्मन इति। स्वस्याकाशस्येति यावत्। योग्यानुपलम्भस्यैव ग्राहकत्वमित्याशयः। अन्यथेति। भेदाग्रहवद्भेद
ग्रहस्यापि सत्त्वेनाभेदग्रहवद्भेदग्रहस्यापि प्रसंगादित्यर्थः। ननु ज्ञानस्य जनकज्ञानायाथार्थ्ये दोषत्वाद्याथार्थ्यमित्यत आह। अजघन्येति। प राम॰
रमाणुपरिमाणव्यावृत्तितयार्थान्तरमित्यत आह उत्कृष्टपरिमाणभिन्नेति। गुणविशेषणम्। घटादिपरिमाणवृत्तित्वेन तथात्वादाह नित्य १०४

द्रव्यवृत्तीति। यद्यपि तादृशानित्यद्रव्यवृत्तीत्येव साध्यं तावद्द्रव्यवृत्तिगुणोतिभ्यर्थं तथापि नित्यत्वस्यान्यविशेषणत्वेनोपादानमिति भावः। द्रव्य
गुणपदे स्पष्टार्थे। गुणत्वेति। गुणविभाजकोपाधिवादित्यर्थः। अन्यथा कालिकापरत्वजातौ व्यभिचारापत्तेः। तत्तोभयसाधारणोपाधि
नाविभागादित्यर्थः। अणुत्वं च व्यतिरेकदृष्टांतो न पैसाध्यसाधनवैकल्यादत एवोक्तं व्यतिरेकिणेति। सुखवादिकमन्वयदृष्टांतोपि ता
वद्यातव्यं। भावप्राधान्यएवेति। एतच्चोत्तरपदार्थप्रधानतया तत्पुरुषस्योक्तं। अन्यथेति। यदाधिकारतयैव तत्वाप्तेरिति भावः। तथापी
ति। अन्यथा कार्यस्यानिराश्रयत्वापत्तेरिति भावः। यदि वाश्रयनाशात्गुणनाशः वोत्पत्तिद्वयोप्यनाश्रितः स्यादिति ब्रूयात्तदभ्युपेत्याह
यद्वेति। यथाश्रुते वैयधिकरण्यापादाह संयोगेति। आपदकविशेषणं चेतदतोन कृजशब्दादौ व्यभिचारः। नोत्पन्नेति। नोत्पन्नभावः स्या
दित्यर्थः। यद्वाकारमिति। न च घटे व्यभिचारः। गंधसमवायिकारणभूतेपि तस्मिन्नाधारिसत्वादिति वाच्यं। अवयवविभिन्नेत्वसतीति वि
शेषणादित्याहुः। आपादाद्येजन्यत्वं विशेषणमतो न ध्वंसे व्यभिचारः। न चैतदसिद्धं संबंधांतरेणाश्रितत्वादित्यत आह समवायेति। वैयधि
करणपादाह आकाशमिति। नतु सकलेति। शरीरादिसङ्गेनेन च दृष्टसकलस्मृतिरिति भावः।। ।।मूर्तवृत्तित्वेनेति।। ।।मूर्तमात्रवृत्ति

105

म॰ त्वेनेत्यर्थः। वृत्तिपदं समवायपरं। यद्यपि कालो न पक्षस्तस्यैव साध्यत्वेनासिद्धेस्तथा चापक्षधर्मत्वादित्युक्तं तथापि तदाश्रयतया न तादृ
१०५ क्षुरिति भावः। तत्रेति। जन्यत्वगर्भत्वादपेक्षाबुद्धेर्नित्येऽप्येक इति व्यवहाराभावादिति भावः। विभुगुणो द्वीति। एतच्च महत्त्वेऽवयववृ
त्तेस्समवायित्वाद्व्यभिचारवारणार्थं। एकत्वस्यापि द्वित्वाद्यसमवायित्वात् तथा व्यभिचार इत्यत उक्तं स्वविजातीयेति। वैजात्यं च गुणत्वव्या
प्याप्यजात्या विवक्षितं। विभागस्य शब्दं प्रत्यसमवायित्वाद्व्यभिचारादाह सामान्येति। प्रयत्नादृष्टादेस्तादृशगुणाजनकतया व्यभि
चारादाह असमवायीति। अत्रैवेति। अतिरिक्ता इति शेषः। अत्र द्वयेति। एतच्च संयोगवारणाय। अभावे व्यभिचारवारणाय स्वातिरि
क्तेति। असमवेतसमवायादिपरंपरासंबंधे व्यभिचारादाह स्वाश्रयादिति। न च सोऽपि समवायः। कोटापरिगणनविरोधादिति भावः॥
स्वरूपेति। भूतलेऽभावविशेषणतायां व्यभिचारादाह स्वरूपेति। पुरुषे दंडविशेषणतायां व्यभिचारादाह अद्रव्यस्येति। घटे रूपविशेष
णतायां व्यभिचारादाह तदसमवायिनीति। यद्यभावातिरिक्तवैशिष्ट्यादिसंबंधे बाधकं तथा गौरवमेव प्रकृते बाधकमित्यत्र चेदा राम॰
ह द्रव्ययोरिति। अन्यथेति। द्वित्वसंयोगोच्छेदप्रसंगादिति भावः। संबंधश्च साक्षात्संबंधः। तेन सामानाधिकरण्यरूपपरंपरासंबं १०५

घवतिइत्येनव्यभिचारः॥ तथापीति। नतुसमानाधिकरणांतंजातियोगि विशेषणांनिषेधविशेषणांवा। नाद्यः॥ जातियोगपक्षी
क्ष्णे। नचदिशितत्समिद्धिः॥ शंहसाम्येनानुमानाप्रवृत्तेः॥ उभयसाधारणजातेरनभ्युपगमान्नांत्यो॥ पिंडेव्यभिचारादित्तिचेन्न।
नात्मभावेऽप्युभयसाधारणोपाधेः॥ सत्त्वात्॥ अत एवतयोरेकगुणत्वमिति भावः॥ कालासिद्धौ तत्रैवतात्सिद्धिरित्यन्ये। केचित्तुवेतदृस्वर
साहाहयद्वेति। अत्रयथाश्रुतोहेत्वसिद्ध इत्यतो हेत्वंतरमाह विशेषेति। एवमात्मपिंडसंयोगपक्षकमपिदुष्टंमं। आत्माकाशादेसंयु
क्तसंयोगलक्षणाप्रसक्ष्मभावेसाध्येबाध इत्यादिपूर्वदोषादाह आकाशआत्मचेति। जनकांतंबाधवारणाय। तत्र पिंडेत्यादिविशे
षणांता इष्टप्रसिद्ध्येपिंडेसूर्येव्यभिचारवारणायाहेतौ। यु पिंडसूर्यपदोपयहेति। बाधवारणायकारणांतं। अदृष्टवदात्मसंयोगम
दायांशे बाध इत्यत उक्तंतपनेति। निमित्तपदंस्फुटार्थं हेतौविशेषपदंविशिष्टव्यभिचारवारणाय। अप्राप्तेरिति। तथाचोभय
मप्युपाधिरिति भावः॥ तथाविधेति। परत्वादिनिमित्तकारणेत्यर्थः॥ तच्चसाध्येति। साध्यंसूर्यसंयोगानुपनायकत्वं तद्व्यतिरेक
स्तदुपनायकत्वं। यद्यप्यस्येवाकाशस्यात्मनोवातदुपनायकत्वंतदात्तदृगुपनायकेयस्मिन्नपरस्मिन्नव्यक्तसाध्यमस्तिनतूपाधि

106

म० १०६

रित्तिसाध्याव्यापकत्वमित्यर्थः। साध्यरूपो व्यतिरेक इत्यन्यो ऽथेति। यदि सर्वेस्य विभोरूपनायकत्वं तदा क्वचिदपि विभुनि साध्यं
नास्तीत्युभयसंयोगिन्यालोकमंडले साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः। विनिगमकेति। तथा च विभुनि सर्वत्र साध्याभावादालोकमंडले
साध्यापकत्वाद्युपाधिसत्वान्न साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः। ननु प्रकर्षो जातिरूपो न चात्र तदुपनयो न वा तदुपनयेन परत्वमिति प्र
चष्टे। प्रकर्ष इति। ननु तत्त्वं विधायित्वं तज्जन्यत्वं तथा च साध्याविशेष इत्यत आह ज्ञातादिति। नोत्पत्तिमत इति। अन्यथा युगपद
न्नं तद् इत्यपेक्षितं स्यादिति भावः। विशेषणेति। अत्रैवकारः संबंधव्यवच्छेदार्थ इति बोध्यं। स्वेति। स्वाधिकरणं यः कालः क्षणस्त
त्संबंध इत्यर्थः। स्वाधिकरणेति। अत्र स्वाधिकरणत्वं प्रथमक्षणविशेषणं अतो नासंभवः। द्वितीयक्षणेति व्याप्तेरधिकरणं यो द्वि
तीयादिक्षणस्तद्योगः प्रथमक्षणध्वंससमानाधिकरण एवेति तन्निरासः। अधिकरणपदं कालपरं अतो द्वितीयादिक्षणध्वंससम
नदेशतया नासंभवः। अत्रापि पूर्वदोष इत्यत आह ध्वंसतापीति। अन्यथाख्यातेरसंदेहरूपेन विषयविषयिभावसंबंधव्यहसत्ता राम०
पिताद्यक्षणे न चरमध्वंसस्य संबंधो ऽभ्युपेय इत्यर्थः। न चातिप्रसंगः। प्रतीतिबलेन तत्काल एव तथाभ्युपगमादेवं च पूर्वपक्षलक्ष राम १०६

पिसुसूमेवेतिभावः॥ अत्रविशिष्टज्ञानसामग्रीवलादसंहेशिष्ट्यविषयत्वसंभवेपिग्राह्यशलक्षणस्याप्रसिद्धतयाघटितलक्षणस्याप्रसिद्धु
त्वेनतेनकथंलक्षणप्रयोगिजनव्यवहारादिसिद्धिरितिचिंत्यं॥ केचित्तुयावद्रंस्वाधिकरणसमययोपाधिसंबंधः॥ ध्वंसाप्रतियोगि
यावत्समानकालीनपदार्थोसमयसंबंधोवाविवक्षितस्तेनानित्यस्थितिसंग्राहितापक्षेपिनदोषः॥ तदाप्पीति। तदुभयविशिष्टत्वा
मित्यर्थः॥ नचानित्यघटितउपाधिरप्यनित्यइतिवाच्यं। परंपरासंबंधेइजातेरवतथात्वुपगमात्। अधिककालस्थायित्वमात्रे
तात्पर्यमित्यन्ये। तदुभयवैशिष्ट्यंतत्संबंधः॥ तद्यस्वरूपद्वयंतथानचान्यदातदुभयमस्तिप्रागभावादित्यर्थः॥ इदंतुपलक्ष
णंपूर्वकालेद्रव्याद्यभावादित्यपिबोध्यं। कार्येति। ननुप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षणः॥ सामग्रीतिलक्षणग
र्भसामग्रीलक्षणंसामग्रीगर्भंचलक्षणंलक्षणमित्यन्योन्याश्रयइतिचेन्न। सामग्रीपदस्यचरमकारणवाचत्। अननुगमइति।
नचकार्यत्वेनगुणादीनांचरमकारणंतेनद्रव्यादीनामननुगमाभावमेवमितिवाच्यंप्रथमकल्पाभिप्रायेणैतत्वंकोद्यात्। कालि
ति। कालोपाधिरव्यापकोयस्यस्तथा। यदाक्षणस्यदाहेंडाद्यभावात्। एकावच्छेदेनस्थूलोपाधेरसंभवादितिद्योजयंति। तद्विं

कि·भं· त्यं।एवं हि दंडाद्युत्तिव्याप्तेः यद्दिनयदा दंडसत्तदा तद्घटितक्षणादिरिति तस्य तद्व्यापकत्वान्न तथात्वदा दंडादेरपि क्षणव्यापकत्वा
१०७ दसंभवः।केचित्तु कालोपाधेरव्यापक इति षष्ठीतत्पुरुषः।न हि क्षणो दंडादिकं व्याप्नोति।नानाक्षणघटिते दंडे सत्त्वेऽप्येकक्ष
णस्यानियमात्।वस्तुतः कालोपाध्यंतराघटितः कालोपाधिरित्यर्थः।दंडादेः क्षणघटितत्वनियमाभावात्।अत एवाभेदनिवेश
नासंभवशंकापि नास्ति।स्वस्य स्वाघटितत्वात्।अत एव महाप्रलयेऽपि नातिव्याप्तिः।तादृशकालोपाध्यंतराप्रसिद्धेरिति।वस्तुत
स्तस्य तन्मूलस्याभावान्न तस्य कालोपाधित्वाभावान्न तत्र नातिप्रसंग इत्यप्याहुः।स्वेति।स्वजन्यत्वाभिमतः कालोपाधिस्तदाश्रि
तः कादाचित्काभावप्रतियोगिनो नाधार इत्यर्थः।एकक्षणे प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरसत्त्वात्।न चैवं दंडादेः प्रतिक्षणं क
स्यचिदुत्पादेन तत्रोभयसत्त्वात् प्रागभावगर्भत्वाच्च न महाप्रलयातिव्याप्तिः।न च महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणेऽव्याप्तिस्तस्य
प्रागभावानाधारत्वादिति वाच्यं।तस्यापि ध्वंसप्रागभावाधारत्वात्।न चैवं तत्प्रतियोगिपर्यंताभावाधारतया संभवः।यन्निरू राम·
पितं प्रागभावत्वं यस्य तदनाधारत्वस्य विवक्षितत्वात्।लक्षणे घटत्वनीभिन्नं।न चानेककार्यत्वे गौरवमिति वाच्यं।तत्प्रकार १०७

कप्रतीत्यस्तुपगमेनतस्यप्रामाणिकत्वात्। अन्यथानेकार्यमात्रोच्छेदापत्तेः। एतदस्वरसादेवान्येइत्यप्याहुः। सत्त्वाप्ययोग्यस्येति
विग्रहः। घटादितत्पदेसंख्यादिपरांसंयोगस्येतिशेषः। एवमन्यदप्यूहनीयं। औपाधिकेति। तथाचैवकारोभिन्नक्रम इतिभावः।
प्रागभावइति। प्रागभावत्वेनघटत्वजइतिभावः। सन्निकर्षेति। संयोगविभागरूपयोरित्यर्थः। ननुकालत्वयः सर्वत्रधर्मि
ण्येवतिद्वैविध्यानुपपत्तिरित्यतआह यंभावनेति। तथैचैकत्रधर्मधर्मिणोर्वीक्ष्यवंप्रागभावघटितयोगित्वमन्यत्रधर्मसत्
थ्यात्वानुत्तथाव्यवहारइत्येवद्वैविध्यमिति। अनुत्पन्नेति। स्वावच्छिन्नःकालोवर्त्तमानइत्यर्थः। सूर्यसंयुक्तेति। सूर्यसंयुक्ता
चलविशेषसंयुक्तःसंयोगाल्पीयस्त्वमित्यर्थः। अंत्येति। उत्पन्नमात्रद्व्यणुकप्रागभाववैशिष्ट्यस्यापिकालोपनेयत्वय
स्यदमात्रोपनायकत्वासिद्धेरित्यर्थः। ननुवर्त्तमानस्यसर्वत्रवर्त्तमानत्वादिस्थुक्तकालांतरेतस्यातथात्वादित्यतआहयनि
रूपितेति। नत्वेवंसूर्यक्रियानकालोपनेयाक्रियावाहदक्रियाचदित्यपिस्यादित्यतआहविपक्षइति। सूर्येति। सूर्योदय
वत्संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वंसाध्यंतद्रूपस्त्वंव्यवस्थानमात्रबोध्यं। वामत्वेति। नक्रमात्तुपरापरावयवहेतिजातिभिःसंकरस्त

108

यान्नव्वानात्वेनानुगतोन्नरव्यवहारानापत्तेरितिवाच्यं।तत्रतद्व्यक्तेरप्यननुगतत्वात्।जह्रिणत्वाभावकूटसमानाधिकरण
कि· ईशारीरद्दष्टत्निज्ञातित्वेनतासामञ्जस्यगमाह।एवमात्रेत्याहुः।अत्रपाश्चिमात्यास्तुरूपस्वाश्रमभागावच्छिन्नोद्देशेणत्यवकिंतस्यादि
१०७ तिविनिगमाविरहादितिचिंत्यं।गुरुत्वेति।नचतादृशक्रियाजन्यत्वंसंयोगस्यनतदवच्छेदकाभावःसंयोगत्वमज्ञात्वानज्ञेयमित्य
न्योन्याश्रयः।संयोगत्वेनेनक्रियाजन्यत्वंक्रियात्वावांतरजात्यागुरुत्वासमवायिकारणत्वेज्ञेयं इति विशिष्टवैशिष्ट्यसंभवादि
तिभावः।दिक्पदंतत्तक्रियातिव्याप्तिवारणार्थः।एवमग्रेपिबोध्यं।अदृष्टेति।नचक्रियामात्रस्यादृष्टवदात्मसंयोगजत्वात्
यत्नादिजन्यासुतिर्यग्गमनादितिश्यप्रतिव्याप्तिरितिरत्नाभाविक्यासदन्याभिक्रियायाविवक्षितत्वादित्येको नदृष्टसमवायित्वंविव
क्षितंतत्रवचतस्यानिमित्तत्वमित्यन्ये।मूर्तेति।एतद्वधृष्टेव्यभिचारवारणाय।मनोयात्वात्तयाशदृस्पर्शवतावन्वच्छवादहइंद्रिये
त्ति।तथाचेंद्रियत्वेनग्राहकत्वंविवक्षितमितिनोक्तदोषः।यहस्थूलोकिकोबोध्यः।रूपत्वादौव्यभिचारवारणायगुणेति।तदिन्नेति। राम·
ति।एतच्चकार्यपदस्यजन्यज्ञानाश्रयपरत्वेबोध्यं।इच्छारस्यायेसिद्ध्युपगमेनअसिद्धतयासिद्धसाधनंतद्वाबोध्यं।वाणीबदिति। १०७

मद्द्रव्यापाराश्रयत्वाच्छीवदित्यर्थः॥ अस्मदीयेति। अस्मदादीत्यर्थः॥ मूलविरोधं परिहरन्नाह इदमिति विशेषपरेण कारणवि
शेषत्वोपपरेणेत्यर्थः॥ द्रव्यत्वेनासिद्ध्यर्थमाह द्रव्यमितीति। समवायिकारणाश्रयत्वेन तदुपकारकत्वे हेतुः॥ यथा राजाश्रितः
पंडित इति बोध्यं। ननु यावद्द्रव्यभवनमुत्पत्तिः क्षणं वा आद्यक्षणे सतोऽनेत्यत आह स्वाश्रयेति। ननु द्रव्यादेरसिद्धिरस्त्वेवेत्य
त आह गुणादिति। तथा च व्याप्यस्य ह्यासिद्धिशिथिलमूलत्वमिति भावः॥ तथापीति। निरूहत्वे व्यभिचारवारणाय घ्राणेवीहत्तीति। द्रव
त्वेन हारणाय विशेषेति। गुणात्वव्याप्यपदं यद्यप्यस्ति तद्रूपाख्यानपरं इत्याद्युक्तश्चिन्त्यं। पाकजयोऽप्यगंधादिनिष्ठजातिवि
शेषे व्यभिचारवारकत्वात्। व्याप्यत्वं च साक्षाद्व्याप्यत्वं अत एव विजातीयेतथैवपाठः॥ जातिपदं च परत्वरूपत्वादावुपाधौ व्य
भिचारवारणाय। आपाद्ये गुणपदं स्पष्टार्थी यद्यपीति। तथा च तत्र व्यभिचार इति शेषः॥ संस्कारे व्यभिचारमाशंक्याह स्मृति
कालीनेति। स्मृत्यव्यवहितेति। यथा श्रुतेवैयधिकरण्यापादाहइद्धंधोयदीति। रूपविषयकेति प्रकृताभिप्रायो वैयधिकरण्या
द्वाह घटानुभव इति। समवायि घटासमानकालीनं स्मरणं स्यादित्यतः सूचनाय घटासमानकालीनेति। तदिदमुक्तं

109

कि॰भ
१०९

मूले। नह्यासतीति। घटविषयकेति स्वरूपाख्यानं। एवमिति। अजोपिसंयोग इत्यर्थः॥ नचैकप्रत्यक्षकाले इंद्रियसंबद्धविषयांतरज्ञान
मावो व्यासंगः॥ सचैकज्ञानमात्रजनकत्वे कर्त्तृत्वमुपपद्यते नतु विरुध्यत इत्यर्थः। अन्यथा व्यासंगमात्र्यमा इच्छाद्वेषेति। दुःखेति। ज्ञानमात्रप
दत्वे लिंगज्ञानादिनार्थांतरमत आह स्वाद्याकार इति। कर्त्तुरेव निमित्तसमवायेन कारणत्वमेव्याख्यामिति नमनः॥ साधनादि
त्यत आह करणमिन्नेति। शरीरादिनार्थांतरमत आह असाधारणेति। मनस्तत्रासाधारणमपीति नवाधः॥ सुखेन वार्थांतरमत
आह कारणेति। यदि चक्रमांतरेण मनोनुमानं तदा व्यासंगानुपपत्त्या तदा एकत्वसिद्धिमितो नहि मनज्ञानाद्यसमवायित्वापत्तिरेव बाधक
तिभावः॥ नचैवमिति। अदृष्टव्याप्तिरिक्त इत्यभावपरत्व इत्यर्थः। समवायेति। प्रयत्नावच्छेदकत्वं साध्यमिति ... रथापदेन चेति। य
द्यपि शरीरसंय... विति निकोद्देशपदर्शनात्तस्य तद्व्यक्तत्वेनालक्षणानुपपत्तिस्तथापि ... शरीरदृष्टांत इति सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वेन लक्षणेति तथैवोक्तमितिभावः। इष्टेति। स्वशरीरे प्राणवायुसंचारिक्रियायां योगोक्तप्रयत्नप्रयोजकत्वं दर्शनादिति
भावः। ज्ञेयेति। तत्र ... समानजातीयत्वाभावादितिभावः॥ तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः। संमूर्छनविकल्पभयात्स्वप्राणेशतः सि

राम॰
१०९

द्धसाधनत्वाहयरेति। अविशेषे प्रपंचोप्यनुपपन्नोन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। अतो विशेषमाह चेष्टावत्त्वमिति। वाय्वीकेति। यद्यपि तत्र
ष्टामिविशेषो। निमित्तमिति न व्यभिचारस्तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्राणादि द्वन्द्वो व्यभिचारो वोध्यः। आत्मेति। एक
मात्मपदं संपातायातं। यद्यप्यनित्यत्वेन प्रयत्ने विशेषणादेवनेश्वरेण सिद्धसाधनं तथाप्याहारोपसर्गपदयोर्बुद्ध्यार्थबाधादि
हश्राद्ध्रियत इति। ईश्वरेण सिद्धसाधनादाह मनोभिन्नेति। वायौ व्यभिचारादाह अनित्येति। ननु नद्यादेर्यत्नागमनमिष्टमिति न तु
जदर्थं यत्नते सो न तस्य स्वधर्मेण शरीरं नीयते तत्र तत्कर्मणा इच्छानुविधायिता भिन्नच प्रयत्नजन्यत्वमित्यतो व्याचष्टे अनुत्थिता मि
त्ति। वायवीयेति। उपादानप्रत्यक्षस्य प्रयत्नजनकत्वमनंगीकृत्येदमुक्तं। वृत्तिपदं समवायपरं। अतो ध्वंसादौ न व्यभिचार इ
ति भावः। शेषं वैयर्थ्यमित्युपलक्षणं। दृष्टांतासिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं। तदेति। शब्दध्वंसादाविति शेषः। न चात्मेति। सत्यं तदुपस्य
र्थः। हेतुकार्यं हि त्वेकदेशीकार्यमित्यर्थः। अन्यथा तावन्मात्रहेतुत्वे घटादौ व्यभिचारापत्तेः। अत एवात्मत्वसामान्यान्यत्वेन
विशेषितमिति क्वचित्पाठः। अत्रेति। न च क्वाचित्कार्यत्वे सतीति वैयर्थ्यं सत्यं तदुपस्यैव तत्र तात्पर्यात्। एवं च कर्मणि व्यभिचार

किभ॰ णायाग्रिमप्रतीकमितिबोध्यं। विकल्पेनेति। कार्यत्वंच प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा विवक्षितमिति न प्राक्शब्दध्वंसादौ व्य
११९ भिचारः। नवा शब्दप्रागभावादौ स इति भावः। नचैवमपि प्रभायांत्रसरेणौ च व्यभिचार इति वाच्यं तदन्यत्वेनापि विशेषणादित्य
को। वच्चापि तद्दोषभवत्येवाविवक्षापरत्वेनेति। गन्ताश्रयणादित्यन्ये। ननु हि निष्ठपर्यन्तघटितहेतौ परेतावद्व्यापकत्वं यद्यव्याप्यवृत्ति
त्वं तदा शेषवैयर्थ्यमेव यदि च सकलमूर्त्तसंयोगविरहस्वरूपत्वात्तदा चानैकान्तिकमिति चेन्न। न। सकलकालव्यापकत्वस्यैव वि
तत्वात्। तच्च यद्यप्यनित्यत्वपर्यवसितमिति शब्दप्रागभावादौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव तथापि ध्वंसावच्छिन्नसत्ताववेतत्पर्यन्तेण
कामात्र समवेतत्वएवतत्सत्तात्पर्यं। नचेति। पार्थिवपरमाणुविशेषगुणेत्यर्थः। तेषामपाकजत्वमभ्युपेत्यादित्यर्थः। यथाश्रु
तेईश्वरानियतबुद्धिकार्यत्वेन रूपादौ व्यभिचारः। ज्ञानांशे इष्टापत्तिः। एवमपि क्षेत्रगुणाभावोऽस्त्वित्यर्थान्तरमित्यन्यथा तर्कमाह
देवदत्तेति। देवदत्तबुद्धिजन्यत्वेनानैकान्तिकमतस्तत्त्वं विशेषणमिति। जन्यज्ञानजन्यत्वं निश्चयपदस्यापार्थकोपयामिति नेष्टापत्तिः। एवं राम॰
चपक्षविशेषणमपि तदर्थमिति ध्येयं। प्रत्यक्षपदस्य साक्षात्कारपरत्वे सिद्धिरितो व्याचष्टे। मानसेति। मानसप्रत्यक्षविषयत्वादि ११९

त्यर्थः॥ फलानुपहितभावे सिद्धिकारणायये गपत्तांतर्भाव इत्यन्ये। सकलपृथिव्यादिवैधर्म्यं पृथिवीसाक्षात्कारस्यापीति तत्तर्निर्नस्या
दृश्याह पृथिव्यादिसाक्षात्कारेति। कारणत्वेति। परमते कुर्वद्रूपत्वेन स्वरूपयोग्यतेति तच्चात्र उपयोग्यमेव कार्ये प्रधानमस्मन्मते
बीजत्वादिनासेति सहकारिसमवधानप्रयुक्तं तदिति भावः॥ सहकारिसमवधानयोग्यपेतेषामनुपस्थ्यादिगादेव कालीकेवप
सिद्धिः॥ घटादावेव व्याप्तिसिद्धिरुभयमतेऽपि नाविनश्यदवस्थे कर्माणि विनश्यदवस्थस्यापि समवायित्वमिति मतान्तरपरणाम इत्याह॥
। ननु पदीति। हेतुतावच्छेदिकायस्य सहेतुरेवोक्त इति ध्येयं। यद्यपि क्रमइति। तथा च व्याप्यव्यापकयोरभेद इत्यासिद्धिः॥ सामा
न्यविशेषभेद इत्याशयेनाह तथापीति। व्यापकत्वे चक्रमयोगपद्ययोरन्यतरत्वेन वाच्यं। एककालतेति। एककालीननानाका
र्यकारित्वमित्यर्थः॥ यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह जन्मूलक्ष्ममिति। एतच्च सामग्रीमध्यपतितबीजांशे व्याप्यपत्तिवारणार्थं। अती
तांकुरजनकाभिन्ने व्यभिचारादाह अनागतेति। अनागतघटजनके व्यभिचारादाह अंकुरेति। आपाद्येमात्रपदमव्यवहितप
र्यंतमात्रइष्टापादानवारणाय। यत्किंचिदंकुरव्यवहितक्षणवृत्तितया आपाद्याप्रसिद्धिर्व्यभिचारश्चेत्यत आह अनागतेति। त

किम॰ १११

थाच यदंकुरजनकाभिन्नत्वे आपादकं तदंकुरव्यवहितपूर्वक्षणमात्रवृत्तित्वमपाद्यमिति भावः॥ स्वमते नैव दृष्टांतमाह सहकारीति
। तथा च सिद्धे किंचिद्धर्मावच्छिन्नाभावभेद इति भावः॥ यथा स्फुते वै यौगिकरणपादाहृपवनादिकमिति। नवेति। स्वभावो धर्मस्तथा च तयोर
भेदादित्यर्थः॥ यथा सामग्रीति। यथा त्वन्मते सामग्रीकार्यैकाव्यवहितकालेतरकालावच्छेदेन तत्कारित्वमवच्छेदभेदेन नाविरुद्धं। तथा म
मापि स्थिरस्य तदुभयं नाविरुद्धमित्यर्थः॥ धर्मेपीति। यत्रुपगमेव दृष्टा स्थिरेपीति। तथा च नानुमितिसिद्धिरित्यर्थः॥ संभवतीति पूर्वमेक
त्र सत्त्वोपलंभेन तयोर्विरोधमप्रसक्तं। संप्रति विरोधमवच्छेदभेदेनाविरोध इत्यपौनरुक्त्यं। देवदत्ताद्यशरीरमिति। युवशरीराद्यं
शेतत्पूर्वकालीनज्ञानादिनार्थांतरमित्यत उक्तं आपेति। आद्यशरीरपदत्वे यज्ञदत्तादिशरीरतो बाध इत्यत उक्तं देवदत्तेति।
संस्कारेणार्थांतरवारणाय संस्कारान्येति। ईश्वरज्ञानादिनार्थांतरवारणाय देवदत्तेति। परिमाणादिनार्थांतरवारणाय विशेषेति। ज
न्मांतरज्ञानादिनार्थांतरवारणाय अव्यवहितेति। यद्यपि संस्कारान्यत्वगर्भं विप्रयोजकं तथा च संस्कारेणैवार्थांतरं तस्मृत्यथा दृष्टांत रम॰
त्वं विशेषणोपादानं तस्यापि सिद्धेन्नथापि तज्जन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः स्यादतः प्रयोजकता येन तत्सिद्धेरिति विरोधादेव तेनन्नार्थांतर १११

मितिवाच्यस्फोरणाय तद्विशेषणम् अत एव शब्दखंडे तत्रोपात्तमिति ध्येयं। एवं च जनकत्वेनापि विशेषगुणो विशेषणीय इति ध्येयं। यद्व
पि तादृशविशेषगुणकार्यमित्येव साध्यमस्ति हि तथापि मूलानुरोधादेतदुक्तं। देवदत्तशरीरमिति। अत्रापि स्वजनकत्वेन विशेष
गुणो विशेषणीय इति संस्काराद्यन्यगर्भत्वे प्रयोजकत्वं तद्गर्भत्वेनैवार्थान्तरमिति दूषणमपास्तं। न च शरीरजनकादृष्टस्य शरीरस्
पफलजनकतया प्रकृतसाध्यं बाधितमिति वाच्यं। तथात्वेपि शरीरेतरं तन्नाश इति तत्समानकालत्वाबाधान्नाविवक्षितत्वात्तु
त्स्यफलान्तरनाश इति नोक्तदोष इति। अत्र साध्ये हेतौ मूलोक्तं कार्यविशेषणं अनादेयं। तत्स्वातेति। प्रयत्नादेरात्मविशेषगुणस्य चेष्ट
द्वारा गृहादिजनकत्वेन तत्समानकालत्वात् साध्यवैकल्यमिति चेन्न। तादृशविशेषगुणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टांतादिरूपको। अ
स्येतु वर्त्तमानप्रत्ययप्रयोगमपत्वमेव तत्समानकालत्वं विवक्षितं चेष्टादिकाले प्रयत्नाभावेपि करोतीति प्रत्ययादित्याशङ्क्य। तस्येति। पि
तृगतस्वर्गवादिनास्वर्गाश्रयस्य प्रथममनुपस्थितत्वादित्यर्थः। शेषं शब्दखंडे द्रष्टव्यं। अंशेनेति। माविद्धं सजातीयेनेत्यर्थः। ए
वं च भाविघटजातीयेनापि व्यभिचारोयेवं। पूर्वेति। नैनं छिंदंतीत्यादिरागमश्चात्रार्थे वहुतरोनुसंधेयः। साश्रयेति। एतच्च

भ०व० ११२

यन्नाशजन्यगुणनाशे व्यभिचारवारणाय। स्वसमवायिनाशजन्यघटादिनाशे व्यभिचारादाह। गुणेति। अत्र विशेषपदमपि देयं तेन
द्वित्वादिनाशेन व्यभिचार इति वदंति तच्चिंत्यं। प्रकृतासंगतत्वापत्तेः। संयोगनाशस्य प्रस्तुतत्वात्। तस्मात्तज्जन्यगुणनाशो नियमो बोध्य इ
ति॥ ॥मनस्त्वमिति। बाधकाभावाज्जातित्वमिति भावः। क्रियाविशेषेभ्य इत्यत्र फलकारं तत्कसंयोगजनकक्रियाविशेषो। तथापीति। ननु तत्साक
र्योगजधर्मरूपादृष्टव्यतिरेकाद्यतिरेक इति वाच्यं। अत्रापि तदुत्तरत्वाविनिर्दिध्यासनाद्यपेक्षासंभवादित्येके। योगजो धर्मो वादृष्टरूपः किंतु
संस्काररूप इत्यपरे। तदतिरिक्तज्ञाने नियमो यमित्यप्याहुः॥ त्वगादिनेति। यद्यपि त्वचः सर्वज्ञानजनकत्वपक्षे तत्र तत्संभवे पि चक्षुरादिना
सिद्धसाधनाभावस्तथाप्यादिपदग्राह्यं प्रमाणादिकमेव बोध्यं। यद्यपि विशेषणत्वपक्षे पि प्राणेन सिद्धसाधनं तथाप्यात्मप्राणसंयोगः श
रीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धो न कारणमिति मते तदभावाद्दोषांतरमाह दृष्टांत इति। नच शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानमात्रजनकत्वेन दृष्टां
तासिद्धिरिति वाच्यं शरीरात्मसंयोगद्वयविशिष्टद्वयांतरजन्यत्वे साध्ये। अन्यथा सिद्धसाधनात्। तथा च तदुत्तसंयोगो द्वयांतरनिष्ठ
न कारणमित्यर्थः। सुखमिति। ननु मनोसिद्धिदशायां साध्यमिदमप्रसिद्धं। इंद्रियत्वस्य मनोगतत्वादिति चेत्। न। प्रकारांतरेणापि तन्निर्व स्त०
११२

चनसंत्वादित्येके। अन्ये लिंगेंद्रियपदं द्रव्यपरं नचैवमात्मादिना सिद्धसाधनं तस्यासाधारणत्वात् नच मनोपि तथा सुख
विशेषेतस्यासाधारणत्वात्। अन्यथा यथाश्रुतेऽसंगतेरित्यप्याहुः। वस्तुतः सुखमात्मादिभिन्नद्रव्यजन्यमिति साध्यं न
त्वाप्रयोजकत्वं व्यासंगानुपपत्तिरूपतर्कसत्वादिति। एवं च हेतौ प्रदिव्यर्थविशेषणं व्यर्थं कात्तदात्वं मात्र एव तात्पर्यं
। अत्र चाक्षुषादिज्ञानं दृष्टांतः। नित्यस्येत्यपि। ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारो नित्यस्तादृशसंयोगाधारत्वात्। आ
मवदित्यर्थः। नच विभुत्वमुपाधिः। शरीरादेस्तथात्वे व्यासंगानुपपत्तिरूपतर्कसत्वे तस्य साध्याव्यापकत्वादिति भाव
। श्रोत्रादीनामिति। श्रोत्राद्यव्यापारिमत्ता निर्दोषः। तथा च निरवयवस्याविभुनः परमाणुत्वमिति नियम इति भावः।
चाक्षुषज्ञानवत इति। एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यं। घटवदिति। नच घटस्य घटाविषयकत्वे इष्टापत्तिभावः। आत्मत्वेन दृष्ट
ता सिद्धिः स्वजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमेव हि स्वविषयत्वमत्र। अन्यथेंद्रियस्यापि मुख्यस्वविषयकत्वाभावादि
तिभावः। अन्यथेति। नचैकत्रात्मनीत्यधिकं। आलोकादेवारणात् तया एकत्रविषयतयात्मांतरे पगपदन्येकसाक्ष

मु.व. त्कपेजननादितिभावः। मनोग्राह्यत्व इति। तथा च बाह्येंद्रियस्य परत्वच्छेदेन विषयसंयोगस्य त्वच्छेदेन मनःसंयोगस्याभा
११३ भावात्मनोग्राह्यत्वपक्षे संज्ञातिर्न्निवेशभवपक्षे। तत्र तत्त्वच्छेदेनापि संयोगसंभवादित्यर्थः। आपाततं इंद्रियत्वासिद्धिरश
याक्षित्यर्थः। विशेषणे चेति। साधने चेत्यर्थः। ध्वंसाने चेत्यर्थः। धर्मेति। अप्रकटत्वे नैवतात्सिद्धिरित्यभिमानः। यत्नेनेति।
यद्यपि प्रथमे नैव प्राप्ति रूढत्वात्तत्यजिपक्षोपि सत्प्रतिपक्षो। तत्र मनइंद्रियाप्यन्यतरज्ञामात्रपाभावस्य च्छौवेएकस्य
हेतोर्वा तत्कल्पता मितिविनिगमकलाघवार्थं तदुपन्यासस्तंभवाहितिभावः। बहिरिंद्रियेति। एतद्वपसहत्तितथा
साधनव्यापकत्वपरीहारार्थं। सत्तामात्रायहोपता त्वच्छाद्दाहइद्रव्यत्वव्याप्येति। भेदगर्भत्वव्याप्यसूचनाय साद्वा
त्यरं। तद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वगर्भसाद्वाद्वाप्यत्वं गुणत्वव्याप्येति दोषता त्वच्छादाहइजातीति। तस्येति। पार्थि
वेंद्रियत्वाद्दिनांधाद्वियाहकत्वकल्पनादित्यर्थः। प्रतिनियतायेति। पार्थिवस्यापि कस्यचिदेव गंधग्राहक राम.
त्वमित्यर्थः। अन्वज्ञानादीति। शरीरसंयोगेनार्थांतरवारणाय हेतोर्जन्येति। शरीरान्येत्यर्थः। केचित्तु हेतो शरीर ११३

कि·प्र· जानातीतिइत्यात्मातदुभयथाप्यस्मिन्पक्षेपूर्वसंयोगइतियोऽर्थंतेनशरीरात्मसंयोगेनार्थान्तरवारणायत्तदिति॥ ॥
११५ ॥ ॥४॥ ॥इतिश्रीमहामहोपाध्यायश्रीहरिदत्तविरचितायांद्रव्यकिरणावलीप्रकाशप्रकाशः समाप्तः॥ ॥शुभम्॥
॥शुभमस्तु॥ ॥श्री॥ ॥शुभम्॥ ॥गोपीनाथ॥ ॥संवत् १८६५॥ ॥समयेश्रमसृष्टी॥९ लि·रामराय

राम· ११५

115